

ՄԻՈՆ

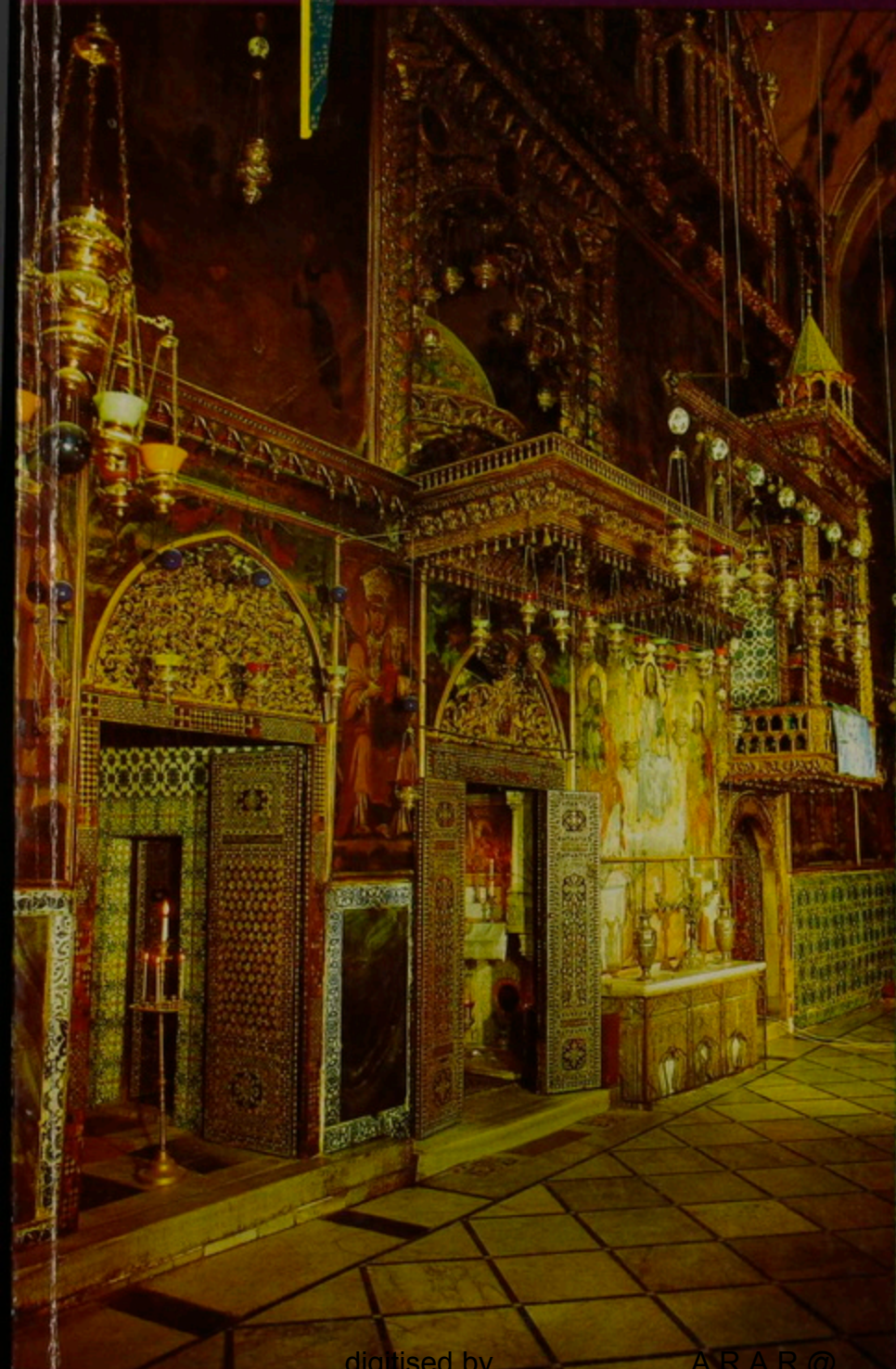
ՅՈՒՆՈՒԱՆ

ՓԵՏՐՈՒԱՆ

ՄԱՐՏ

Թիւ 1 - 2 -

1996

ՄԻՈՂ

ԱՄԱՍԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԽՈՒԹԵԱՆ

Հ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1996	Յունուար - Փետրուար - Մարտ	Թիւ 1 - 2 - 3
1996	January - February - March	No. 1 - 2 - 3

SION

VOL . 70

A MONTHLY OF RELIGION LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor : His Beatitude The Armenian Patriarch Of Jerusalem

St. James Press , Jerusalem

ԾԱԹՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԽ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

PATRIARCHIE SUPREME
CATHOLICOS DE TOUS LES ARMÉNIENS

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Ս. ԾՄԵՆԴԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԸ

ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ ԱՍՏՂԻՆ ԼՈՅՍԸ՝

Ս. ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՊՐԻՍՄԱԿԵՆ...

«Տեսա՛մ զաստղն նորա յարևելս
եւ եկա՛մ երկիրպագանել նմա»
(ՄԱՏԹ. Բ. 2)

Որպէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգեւորական սպասաւոր՝ անցնող քառասուն չորս տարիներու ընթացքին, ամէն տալի, մեր Տիրոջ և Փրկչին՝ Յիսուսի Քրիստոսի Ծննդեան տօնին առթիւ անընդմէջ շարունակականութեամբ խօսք եմ արտասանած կամ գիրով եմ արտայայտուած Քրիստոսի աստուածայայտնութեան հրաշապատում և այնքան հոգեգրաւ դրուագի իմաստին և մեր կեանքի մէջ անոր ներգործութեան մասին:

Այս տարի, 1996-ին, տարբեր երանգ ունին իմ խօսքին տուն տունը ներքին և արտաքին ազդակները: Ս. Ծննդեան տօնին այժմ այս խօսքը կ'ուղղեմ ձեզի մեր ազգի «Հայկեան և Լուսաւորչեան Բեթղեհէմ»-էն, բոլորիս հաւատքին ծննդավայր Ս. եկեղեցւոյ հայաշունչ մայրամուտէն՝ Ս. Էջմիածնէն, ուր իշաւ Ինքը՝ Յիսուս, Ս. Գրիգորի լուսափայլող տեսիլքով, և ոսկի ուռնակով քաղիցց «Քրքանքութիւն լայնատարած գետնոյն» ստորերկրեայ սանդարամետին, և զայն փոխակերպեց նորատունկ և դրախտաբոյր այգիի. Աւետարանի ոռոգմամբ և հոգեւոր պտղաբերութեամբ եկեղեցիի՝ այսինքն՝ Աստուծոյ և մարդուն հանդիպման սրբագործ հոգեվայրի:

Որպէս Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց՝ Ս. Ծննդեան տօնին առթիւ երբ այս առաջին խօսքս հոգեւոր սիրոյ և հայրախնամ հոգածութեան զգացումներով կ'ուղղեմ ձեզի՝ հայ ժողովուրդի բոլոր զաւակներուդ, անխտիր, ի Մայր Հայաստան և ի ծագս աշխարհի, իմ խոհերուս իբրև մեկնակէտ կ'ընտրեմ Մատթէոսի Աւետարանէն քաղուած սա քառերը.

«Տեսա՛մ անոր աստղը արևելի մէջ,
եւ եկա՛մ երկրպագելու անոր»: (Բ. 2)

Ըստ աւետարանական պատումին՝ Արևելքէն եկող երեք մոգերու կողմէ արտասանուած խօսքն է, որ Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան այս տօնին բոլոր քրիստոնեաներու շրթունքներուն վրայ կը վերարտասանուի և ականջներուն մէջ կը վերարձագանգէ:

«Տեսնե՛լ աստղը»:

Կը նշանակէ նախ աչքերը բաց ու վնիտ ունենալ: Տեսնուածին լոյսը չի բաւեր տեսնելու համար: Հարկ է աչքին հանդիպումը լոյսին՝ որպէսզի լոյսը ըլլայ լոյս *մեզի՛*՝ համար: Ս. ԾՆՆՊԵԱՆ տօնը, հետեւաբար, սփանչելի առիթ մըն է որպէսզի սրբենք մեր աչքերը, մաքրենք մեր սրտերը, պայծառացնենք մեր միտքերը, քիւրեղացնենք մեր հոգիները զգայուն և ընկալուչ դառնալու համար «Աշխարհի Լոյս»-ին՝ երկինքէն յաւերժօրէն նառագայթող և մեր կեանքներուն մէջ լոյս ու երջանկութիւն ցանող «Անոր աստղին»:

Աստուածայայտնութեան տօն է այսօր: Այո՛, Աստուած վերստին կը յայտնուի, կը բացուի մեզի, Իր մարդեղութեան մարդասէր արարքին մէջէն: Բայց ի՞նչ կ'արժէ Իր բացուիլը եթէ մենք չբացուինք Իրեն: Իրեն բացուելու համար՝ հարկ է ներքին հոգեկան մղումով ձգտիլ Իրեն, զգալ զինքը մեր մէջ, դառնալ հաղորդ Իր սիրոյն մեր ինքնութեան մէջ Իր պատկերին վերակենդանացումովը: Իր յայտնութիւնը պէտք է դառնայ մեզ համար մեր ինքնութեան հարազատութեան, աստուածամանութեան վերյայտնումը մեր գիտակցութեան և կեանքին ու գործին մէջ:

«Երկիր պագանել նմա...»

Կը նշանակէ խոնարհիլ Իր առջև, հրաժարիլ մեր ինքնաբաւութեան, ինքնապաշտութեան փորձութենէն, ձերբազատուիլ մեղքի կապանքներէն, մէկ խօսքով՝ ըստ Պօղոս Առաքնալի՝ մերկանալ մեր իսկ մէջ հնացեալ մարդէն: Առանց այս նախապայմանին կարելի չէ ընդառաջել Անոր, զԱյն ճանչնալ որպէս Արարիչ և Խնամող և տեղ տալ Անոր խօսքին և սիրոյն մեր կեանքի տարածքներուն մէջ:

Երկիր պագանելը խորհրդանշական այն արարքն է, որ խոնարհութեան մէջ կը մեծացնէ մարդ էակը: Երբեք պէտք չէ մոռնալ որ առաջին սայթափումը մարդուն՝ ինքնամեծութեան, ամբարտաւանութեան փորձութենէն եկաւ, և՛ մի՛շտ կուգայ: Կարելի չէ չանդրադառնալ որ իբրև մարդ էակ՝ մեր մէջ ունինք չարին հակուելու, շեղումի ենթարկուելու, խոտորելու կարողականութիւնը, մեր ազատ կամ ունենալու յատկութիւնը միշտ ի բարին չգործածելու փորձութիւնը: Ըսուած է որ սայթափիլը, մեղանչելը մարդկային է. բայց անմարդկային է սայթափումի մէջ մնալը, մեղքին գերի դառնալը: Աւելի մարդկային է սայթափումէն վերականգնիլը, մեղքին յաղթելը և ոչ թէ անոր զոհ դառնալը:

Աստուածայայտնութեան տօնը սփանչելի առիթ մըն է որ ֆրիստոնէական եկեղեցին կ'ընծայէ իր հաւատացեալներուն մանկանալու, պարգանալու, խոնարհելու խոնարհուող Աստուծոյ մարդեղութեան դրուագին վերապրումովը մեր կեանքին մէջ:

***

Սիրելի՛ք,

Արևելի մոգերը բացին իրենց միտքի և հոգիի աչքերը և տեսան երկնային աստղը, փառքին անոր լոյսին ուղղութեամբը, գտան լոյսին սկզբնաղբիւրը՝ Յիսուսը Բեթղեհէմի մութին մէջ և մերկանալով իրենց արքայավայել մեծափառութեան հանգամանքներէն, մեծութիւնն ու փառքիւնը ունեցան երկրպագելու Անոր:

Մենք որպէս հայ ֆրիստոնէացիներ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակներ,

հրաւիրուած ենք երթալու դէպի Բեթղեհէմի մասուրը: Այդ մասուրը վերստեղծուած է մեր հոգիներուն մէջ այն օրէն ասդին երբ մեր ազգն ու պետութիւնը 301 թուականին ֆրիստոնէութիւնը ընդունեց որպէս մեր ազգին սեփական կրօնը: Մեր Հայաստան աշխարհը վաղարշապատ անունով ճանչցուած վայրին մէջ դարձաւ Հայոց Բեթղեհէմը *ԷՋՄԻԱՄԻՆ* անունով: Այստեղ էր ուր մեր Հաւատոյ Հայրը իր լուսահեղեղ տեսիլքին մէջ տեսա՛ւ զՔրիստոս որ իջաւ յի Հայաստան, որ այսպէս, այդ իջումովն իսկ կերպարանափոխուեցաւ և դարձաւ Բեթղեհէմը հայ ժողովուրդի հաւատքին: Ս. Էջմիածնով, ամէն մէկ հայու հոգին դարձաւ մասուր ծննդեան Քրիստոսի ի Հայաստան աշխարհի և վասն համայնութեանն ազգիս հայոց:

Նայէ՛ հոգիիդ մէջ, ո՛վ հայ մարդ, ո՛ր ալ գտնուիս, ի՛նչ երկինքի տակ ալ որ ապրիս, ի՛նչ ընկերային, մշակութային պայմաններով ալ յատկանշուած ըլլալ երկրաւոր կեանքի:

Նայէ՛ հոգիիդ մէջ. այնտեղ է Ս. Էջմիածինը, զոր կը ճանչնաս որպէս աւագան մկրտութեան հայկեան ազգիդ և զոր կը դաւանիս որպէս Մայր Աթոռ:

Նայէ՛ հոգիիդ մէջ. այնտեղ պիտի գտնես Բեթղեհէմի աստղը որ կը ճառագայթէ. հայոց դարաւոր աւանդութիւնը իր հոգիին մէջ վերապրած բանաստեղծին մտատեսութեամբ՝ Արագածի գագաթէն անպարան կախուած Լուսաւորչի կանթեղէն, Արարատէն անոր վրայ հսկող Աստուծոյ ճայուածքին ներքէն....:

Նայէ՛ հոգիիդ մէջ. այնտեղ աչիդ պիտի հանդիպին ֆրիստոնէական հաւատքի, Ս. Աւետարանի ճշմարտութիւնները Բեթղեհէմի մասուրին մէջ ծնած Յիսուսով մարմնացած և Հայաստանի հազարաւոր եկեղեցիներու անբարբառ և յանախ աւերակումներէն վիրաւոր փառերէն ղողանջող անձայն ու անբարբառ:

Այսօր ֆրիստոնէաբաբաւ Հայաստանը վերագտած է իր ֆրիստոսադրոշմ պատկերը: Այդ պատկերը կարիքն ունի վերապայծառանալու, իր վրայէն մոռացութեան և բռնութեան փոշին թօթափելով: Այդ վերածննդեան պատկերը քեզմո՛վ նոր լոյս և քիւրեղութիւն պէտք է զգենու, քու կենդանի՝ հաւատով, ըլլաս Հայաստանի մէջ շնչող հայրենաբնակ մարդ, ըլլաս արտասահմանի մէջ ապրող հայաշունչ մարդ:

Տե՛ս. երկիրդ չէ այն ինչ որ էր դեռ երէկ: Քու ժողովուրդի սեփական կամքին զօրութեամբն է որ կ'ընթանայ Մայր Հայաստանիդ կեանքին կշռոյթը վերանկախացեալ հայրենիքիդ նոր Հանրապետութեան ղեկավարութեամբը: Ազատութեան շունչը վերստին կը տարածուի և կը վերատարբանայ Հայրենիքիդ չորս կողմերը և ժողովուրդիդ կեանքի շաղուածքին մէջ: Ազգային-կրօնական աւանդոյթները կը վերզգեցնուն իրենց հարազատութեան իսկատիպ արժանավայել նկարագիրը: Ժիշտ է, որ տնտեսական, ընկերային, կենցաղային պայմանները հեռու են գոհացուցիչ ըլլալէ, մանաւանդ երբ անոնք դիտուին յարաբերաբար խաղաղ և բնականոն կեանքի պայմաններ վայելած և վայելող երկիրներու և ժողովուրդներու կեանքին: Հայաստանի հիւսիսային-արևմտեան շրջանի (Լենինականի, Սպիտակի, Ստեփանաւանի, Վանաձորի և երկրաշարժէն հարուածուած այլ վայրերու մէջ), «Աղէտի Գօտի» կոչուած տարածաշրջանի վերականգնումի կարիքն ու

պարտքը ծանր կը կշռեն մեր բոլորի մտահոգութիւններու և պարտականութիւններու նժարին մէջ: Արցախի մեր ժողովուրդի ապահովութեան, զօրացման, զարգացման հրամայականը կը մնայ իր ուժգնութեանը և անմիջականութեանը մէջ: Տակաւին բազմաթիւ այլ նեղութիւններ՝ մեր հայրենիքին պարտադրուած շրջապատումի որպէս հետևանք՝ լուրջ պատասխանատուութիւններու առջև կը դնեն մեզ բոլորս, անխտիր, ուր ալ ըլլանք:

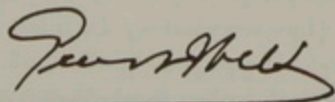
Այս բոլորին դիմաց՝ Ս. Ծննդեան տօնը մեզ՝ հայերուս համար ունի *խրայատուկ* նշանակութիւն: Հոգևոր և ազգային վերածննդեան հրաւեր է ան, որ մեզ կը մղէ հրաժարելու շռայլ և հանոյապաշտ կեանքի փորձութիւններէն և դառնալու անլի գիտակից, զգայուն և նախանձախնդիր՝ մեր եկեղեցական, ազգային, կրթական, մշակութային, բարեսիրական պարտաւորութիւններուն, ընդհանրական, համազգային չափանիշներով, ըլլա՛յ Մայր Հայրենիքին, ըլլա՛յ արտասահմանի մեր գաղութներուն մէջ:

Ս. Ծննդեան տօնին պատգամը պարզ է.՝ Յիսուս, Մարմնացեալ Փրկիչը, Ինգլիներ դատարկացուց իր աստուածային փառէն, խոնարհեցուց իր անձը և զգեցաւ «զկերպարան ծառայի, ի նմանութիւն մարդկան ! զեալ» (Տե՛ս ՓԻԼ.ԻՊ. Բ. 6-9): Ինչպէս մոգեբը Լոյսը տեսան մանկացեալ Յիսուսի անձին մէջ և երկրպագեցին անոր, իրենց ազնուագոյն ընծաները՝ ոսկի, կնդրուկ և զմուռս՝ մատուցին Անոր, մենք ալ գիտնանք այսօր խոնարհիլ մեր անձնական, անհատական փառասիրութիւններէն, գեր-բաւութեան հետ առընչուած առաւելութիւններէն, և մեր ընտրելագոյն ընծաները մատուցենք Աստուծոյ, մեր եկեղեցիին, մեր հայրենիքին և մեր ժողովուրդին:

Քրիստոս իր մարդեղութեան արարով ողջ մարդկութիւնը իր մէջ բարձրացուց և միացուց: Իր Ծննդեան տօնը նաև հրաւեր մըն է որ իր Բեթղեհէմեան մսուրին մէջ մենք միանանք իրարու և մեր «Հայկեան Բեթղեհէմի» մսուրին մէջէն վերագտնենք մեր ազգային միութիւնը հոգևոր հաղորդութեամբը Լուսաւորչեան հաւատով հայացած քրիստոնէական հաւատին, յոյսին և սիրոյն մէջ:

Ահա այս զգացումներով և խոհերով կ'ողջունենք ձեզ բոլորդ սիրեցեալ զաւակունք Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ: Ս. էջմիածնի մսուրին մէջ ներամփոփուած՝ կ'աղօթենք որ առ մեզ խոնարհեալ և ընդ մեզ եղող Աստուածորդին բարձրացնէ և աշխուժացնէ ձեզ գիտակցութեան պատասխանատուութեան և յանձնառութեան գերագոյն և երջանկաբեր առաքինութիւններով, ի զօրացումն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ, իր բոլոր նուիրաւիտական Աթոռներով, բեմերով և ազգային կազմակերպական կեանքի բոլոր տեսակի եկեղեցացուէր և հայրենաշէն կառոյցներով և ստեղծագործական վկայութիւններով:

Թող մարդացեալ Փրկիչը իր Հայաստան մսուրը՝ մեր հայրենիքն ու պետութիւնը պահէ անվտանգ, ամբողջ և անխռով ի կամս ողորմութեան իւրոյ և շնորհօքն անճառելի մարդեղութեանն իւրոյ. ամէն:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Ծնունդ, 1996

Ս. էջմիածին

Սիրեցեալ Ժողովուրդ Հայոց, որ յԵրուսաղէմ, ի Պաղեստին եւ ի Յորդանան, Որ ի Հայաստան, որ ի յԱրցախ, եւ ի Սփիւռս Աշխարհի.

Քրիստոսի Սուրբ Ծննդեան յիշատակով, դարձեալ հաւաքուած ենք Բեթղեհէմի այն Սուրբ Այրին մէջ, ուր ծնաւ մարդացեալ Փրկիչը աշխարհի:

Դարերով, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը, իր հաւատաւոր գաւակներով եւ հայ ուխտաւորներով, երկրպագութեան եկած է Քրիստոնէական այս սրբավայրին, իր հայրերու հաւատով եւ հայկական աւանդութեամբ, իր շնորհընկալ հոգիին երգը միացնելու հրեշտակներու աւետիսին, « Զի ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ », որ պիտի աւետարանէ՝ « Փառք ի Բարձունս Աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հանութիւն »:

Պատմութեան մէջ եւ անցեալ տասնամեակներու շրջանին, հոգեւոր ցնծութեան երգերուն խառնուած են խժժալուր ձայները արհաւիրքներուն, երկիւղալի սպառնալիքները կործանարար հրձիգութեան, իրերամերժ ատելութեան, ընկերային եւ տնտեսական տագնապանքներու: Եւ ամէն սերունդ, փառատրութեան իր երգերուն եւ աղօթքներուն հետ միասին, Աստուծոյ ողորմութեան եւ Քրիստոսի միջնորդութեան դիմեր է, խաղաղութեան կարօտ հոգիով, «գի լոնսցին պատերազմունք... եւ տնկեսցի սէր եւ արդարութիւն ի յերկրի»:

1995 տարուան աւարտին, Սուրբ Երկրի երկնակամարին մոայլ եւ մթագնամած ամպերը փարատած են կարծես:

Պաղեստինեան ինքնավարութեան հաստատումով, մահասփիւռ վրիժառութեանց եւ կործանարար քանդումներու թափը կասեցաւ: Եւ ամբողջ աշխարհ ակնկառոյց կը սպասէ որ Յորդանանի, Պաղեստինի եւ Իսրայէլի իրար

հասկացողութեան, գործակցութեան, եւ համերաշխ գոյակցութեան օրինակով, Միջին Արեւելի բոլոր երկիրներու ժողովուրդները ապրին խաղաղութեան բարիքները վայելելով:

Ինչպէս չը յիշել որ խաղաղութեան իշխանին ծնունդը խոռված էր հոգին Հերովդէս թագաւորին, երբ, Արեւելէն Նրուսադէմ հասած երեք մոգերէն, իմացաւ թէ, խաղաղութեան նոր թագաւոր մըն է ծնած, որուն երկրպագելու եկած են իմաստունները:

Եւ իր կասկածամտութեան, եւ մեծատիրութեան մոլուցքէն բռնուած, հրամայեց կոտորել, Բեթղեհէմի մէջ երկու տարեկանէն վար եղող մանուկները:

Մեր օրերուն եւս, խաղաղութեան Աստուածը, թէ՛ Քրիստոնեաներուն, թէ՛ Մահմետականներուն եւ թէ՛ Հրեաներուն, որպէս զի կարողանար իջնել սրտերուն մէջ Աքրահամի գաւակներուն, եւ լուսաւորել անոնց միտքն ու խղճմտանքը, պիտի սպասէր որ մեր օրերու իմաստունները տեսնէին աստղը խաղաղութեան, եւ մարդկութեան խնայէին այն բոլոր արիւնահեղութիւնները, ատելութիւններն ու վայրագութիւնները, որոնք յանուն մարդկային իրաւունքի եւ ազատութեան այնքան զոհեր խլեցին:

1995 տարին յուսադրիչ դարձակէտ մըն է ներկայ ժամանակներու պատմութեան մէջ:

Խոռվութիւն սերմանող չար ուժեր պիտի շարունակեն իրենց կործանարար ծրագիրները գործադրել, ընդդէմ խաղաղութեան, համերաշխ գոյակցութեան եւ ապահովութեան հետամուտ ղեկավարներու ծրագրումներուն: Բայց Բեթղեհէմի պայծառ աստղը ներկայ է միշտ: Ով որ իր աչքը դէպի երկինք բարձրացնէ՝ մաքուր խղճմտանքով, ամենակալ Աստուծոյ հանդէպ երախտագիտութեամբ, գայն պիտի տեսնէ: Եւ պիտի լսէ ձայնը խաղաղութեան իշխանին, որ կը պատգամէ. «Նրանի խաղաղարարաց, որովհետեւ անոնք Աստուծոյ որդիներ պիտի կոչուին»:

Աստուծոյ օրհնութեան պարգեւը կը նկատենք, տարիներով իրարու թշնամի եւ հակամարտ ժողովուրդներու այն բոլոր Օրէնսդիր Մարմինները եւ Ղեկավարները (մասնաւորաբար Յորդանանի Վսեմաշուք Հիւսէյն Թագաւորը, նորահաստատ Պաղեստինեան Իշխանութեան Ղեկավար Եսսըր Արաֆաթը, Իսրայէլի նահատակ վարչապետ Իցհակ Ռապիւնը, եւ այժմ իր յաջորդը՝ Շիմոն Բերէզը), որոնք, մարգարէին նախագուշակութեան համաձայն, մահաբեր գէնքերը որոշեցին վերածել արօրադիր խոփերու եւ մանգաղներու, որպէս զի իրենց գաւակները այլեւս չը մտածեն պատերազմներ ծրագրելու մասին:

Կ'աղօթենք որ մարդացեալ Աստուած ինք առաջնորդէ ժողովուրդներու ղեկավարներուն մտածումներն ու գգացումները, ծրագրումներն ու գործերը: Եւ մարդկութիւնը կարենայ գտնել իր նամբան դէպի իր կորուսեալ դրախտը, իր հոգիին փրկութիւնը եւ երջանկութիւնը: Որովհետեւ « արքայութիւնը որ կը որոնէ՛ք՝ ձեր մէջն է, » ըսաւ Քրիստոս. Ան՝ որ յաւիտեանական ճշմարտութիւնն է, եւ նանապարհ, եւ կեանք: Որ միշտ կը փառաւորուի Հօր եւ Սուրբ Հոգւոյն հետ, յաւիտեանս յաւիտենից:

Թ.Ա.Մ.

Armenian Christmas in Bethlehem

January 19, 1996

Dear children of the Armenian Apostolic Church, all over the world, and men and women of good will everywhere,.

The joyous occasion we are celebrating in this eternal city, this year, will go down in the annals of the Holy Land as one of the most auspicious and momentous.

Never before in the modern history of this region have expectations risen so high, or the sense of euphoria, now pervading this land, been based on more solid ground.

As we kneel here, before the humble birthplace of the Saviour of Mankind, and relive the historic days and events that have made 1995 a milestone in our lives, we cannot escape the realization that we are actually living history..

Christmas at the end of 1995 has been like no other.

This has been a year filled with turmoil and heartache, danger and fear, tears and bloodshed, yet, at the same time, it has been a year that has seen the birth of a new promise.

For the first time, the people of this whole region are being ushered into an era of peace and fulfilment, that will more than make up, for so many lost past years. Here's a chance we have all been waiting for, to make peace.

But if we want to achieve everlasting peace, we must all join hands in working to ensure that this vibrant promise is realised, and that this golden opportunity is not lost.

We, as Armenians, guardians of an ancient and hallowed legacy, can also be direct beneficiaries of the fruit of peace. We must therefore join our brethren the Palestinian Arabs and Israeli Jews, in contributing to the peace and welfare of the land, to the best of our abilities, working towards the fulfilment of our destiny in the Holy Land.

Just as, two thousand years ago, a twinkling star led the three Wise Men to Bethlehem and kindled the hope of mankind with the promise of salvation, so also, on a smaller scale, have the latest political developments here, kindled for us the hope of a new peaceful era.

There is jubilation in Bethlehem. Our brethren Palestinians celebrate the return of this holy town into their control. And there is relief in Israel that a burden has been lifted from the shoulders of our brethren Israelis.

We congratulate them both on their courage, their determination and their foresight.

[It was these that have made it possible, for the first time in 28 years, for Christmas celebrations in Bethlehem to be graced with the presence of a Palestinian national leader, undeniable witness to the world of the changing of the guard and of the times.]

This however, has not been achieved without a struggle. Perhaps the price has been too high, but, the fruit bought with it, is sweet to the taste.

[We pray that the Palestinian flag that flutters over Manger Square will truly be the harbinger of a new era of peace, and love and understanding for the people of this troubled region which has suffered for so long, so unnecessarily.]

[We ask that both Palestinian and Israeli forget the pain and anguish of their past struggle, and join together in building new bridges of understanding and cooperation, for the mutual benefit of coming generations.]

Therefore, as we celebrate the birth of Christ, let us also celebrate the rebirth of hope for Israel and Palestine, for Jordan and all the countries in the region, and wherever there is disharmony and animosity.

And also for Armenia. We, proud children of the legendary giant Haig and the immortal hero David of Sassoon, have a lot to be thankful for. Despite our troubled and painful history, we continue to thrive, both in the Motherland and the Diaspora. Despite the vagaries of history which has seen countless other nations sink into oblivion, we have survived, our nation and our church intact, our spirit as undaunted as ever.

The past year has borne witness to a further regeneration of our faith and strengthening our national resolve.

[Armenians all over the world have reacted with jubilation over the election of a new Catholicos whose ties with another branch of our church ensures the intensifying of a dialogue that will, hopefully, result in the long hoped-for reunification of our universal church.]

And the political developments in the Motherland have testified to our people's determination to make nationhood succeed.

Christmas 1995 shall indeed remain unique. But as we take stock of developments on the worldly scale, we must not forget our spiritual needs. For, what does Christmas really mean to us, Christians? What is the true message of this extraordinary event that marks the birth of Jesus Christ, God's Only Begotten Son? And how do we, as Christians respond to that message?

In the simplest of terms, Christmas has always been a message of hope and salvation. We must never lose track of this, even though we are constantly

bombarded by more insistent commercial underpinnings, that are robbing it of its simplicity and integrity.

Our commitment must never falter. Even though, in the words of one of the Christian church's greatest mystics, our "spirit is often outraged by everything absurd," we must never lose the hope that "it could become again a virginal spirit in the clean, simple darkness of pure faith.

May the Lord, vouchsafe it ever so.

And may, the bells of our faith in Christ, ring harmoniously with the singing of the angels: "Glory to God in the highest heaven, and on earth peace, and good will toward men."

Amen

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ

Ըստ Ղուկասու

Գլուխ Առաջին

1- Շատեր ձեռնարկեցին գրել այն դէպքերուն պատմութիւնը որոնք պատահեցան մեր մօտ:

2- Ըստ աւանդութիւններուն սկիզբէն ականատեսներուն եւ Աւետարանի սպասաւորներուն:

Ինչու՞ շատեր: Որովհետեւ Ղուկասէն ետք Յովհաննէս եւս գրեց ինչպէս պատմութիւնը ցոյց կուտայ: Իսկ Մատթէոսի եւ Մարկոսի համար որոնք նախորդեցին Ղուկասի, չկրնար ըսուիլ շատեր: Ուրեմն որոնք են շատերը որոնք Աւետարանիչ կը համարուին: Յայտնի է թէ շատեր Աւետարաններ գրեցին, Ղուկաս անոնցմէ մէկուն կ'ակնարկէ Գործք Առաքելոցին մէջ: «Երբ որ Պաղեստինեան Կեսարիա հասան, իջեվանեցան Փիլիպոս աւետարանչի տան մէջ» Գործք Առաք. 20.8: Ուրեմն այլ Աւետարանիչներ կային: Ուր եւ բոլոր անոնք: Յայտնի է թէ գրեցին մարդկային մտօք եւ ոչ թէ Ս. Հոգւոյն շնորհներու ազդմամբ, ուստի եկեղեցիները չընդունեցին այդ գրուածքները: Մարդկային իմացականութիւնը որքան ալ որ զօրաւոր ըլլայ, երբ Ս. Հոգւոյն շնորհներով չէ զարդարուած, չկրնար հաւասարիլ: Որովհետեւ չորս Աւետարանիչները Ս. Հոգւոյն ազդմամբ գրեցին, այդ պատճառաւ զուգապատիւ են: Անընդունելիները անարժանութեան համար չեն, այլ Ս. Հոգին շնորհներ գիտէ բաժնել եւ որոշել ինչպէս որ կամի: Ըստ այնմ շատ մը առաքեալներ Ս. Հոգւով զօրացած էին, բայց Պօղոս միայն մղուած էր բազմաթիւ նամակներ գրել: Ուրիշներ ալ հակառակութեան կամ նախանձի ոգիով գրեցին, ճշմարտութեան ապականիչներ եղան, ստալօդ եւ անիմաստ խօսքերով: Իսկ չորսերը Ս. Հոգւով զօրացած գրեցին եւ աւանդեցին մեզի այն բոլորի մասին որոնց սկիզբէն ականատես եղան եւ սպասաւորեցին Ս. Աւետարանին: Ասոնցմէ ստոյգ ճշմարտութիւնը ունինք: Ուրեմն

3.- Փափաքեցայ, եւ որ սկիզբէն բոլոր դէպքերուն ծանօթ էի, կարգաւ գրել քեզ, քաջ Թէոփիլէ:

Յայտնի է թէ Պօղոս չէ որ գրած է այս Աւետարանը: Իսկ եթէ Պօղոս գրած է, ինչու՞ ուրեմն Ղուկասու կը կոչուի եւ ոչ Պօղոսի: Եթէ Պօղոս

պատմեց եւ Ղուկաս գրի առաւ, ինչու՞ Պօղոսի թուղթերը իրեն կը վերագրուին: Բացի Գաղատացիներու ուղղուած նամակէն, միւս բոլորը, Պօղոս պատմած է, ուրիշներ գրի առած են, որովհետեւ ամենէն վերջը կը յաւելու «տեսէք ինչպիսի գրով, իմ ձեռքովս գրեցի» 6:11: Հոովմէացւոց ուղղուած նամակէն ալ ի յայտ կուգայ թէ, Պօղոս խօսեցաւ եւ ուրիշներ գրի առին, այս նամակին մէջ կը կարդանք, «Կ'ողջունեմ Ձեզ եւ ինքս Տէրտուղոս որ այս նամակը գրեցի Տիրոջմով»: 16,22:

Ուրեմն Ղուկաս Ս.Հոգւոյն գորութեամբ գրած է իր Աւետարանը, վասնզի կ'ըսէ «ինչպէս աւանդեցին մեզ անոնք որոնք սկիզբէն ականատես եւ սպասաւորներ եղան Աւետարանին»: Իսկ Պօղոս կը գրէ «մարդոցմէ չստացայ ոեւէ մէկէն չուսանեցայ այս մասին, այլ Յիսուսի Քրիստոսի Յայտնութեամբ» Գաղ.: 1.12: Այլ տեղ Ս. Հոգւոյն համար կ'ըսուի «այն որ Հայրը իմ անունովս պիտի դրկէ, նա պիտի սորվեցնէ եւ յիշեցնէ Ձեզ ամէն ինչ» Յովհ. 14.26: Զարմանալի չէ որովհետեւ «անոնք որ մկրտուեցան, տարբեր լեզուներ խօսեցան եւ մարգարեացան»։ Գործք Առաք. 19.6:

Ի՞նչ պէտք է հասկնանք «սկիզբէն բոլոր դէպքերուն ծանօթ էի» բացատրութեամբ: Այսինքն ոչ թէ վերջին հաւատացողներէն մին, այլ անոցմէ որոնք սկիզբէն հաւատացին քարոզութեան. ով քաջդ Թէոփիլէ: Զօրավարը կը քաջալերէ իր զինուորները քաջամարտիկ լինելու, նմանապէս կը քաջալերէ Թէոփիլէն եւ անոր միջոցաւ բոլոր ընթերցողները որպէսզի յաջողութեամբ իմանան Աստուածային անքննին տնօրէնութեան խորքերը, Աստուծոյ որդւոյն մարդկային բնութիւն առնելու խոնարհութիւնը, անարատ մտածմամբ: Յիսուս աշխարհ եկաւ, մարդկային բնութիւն զգեցաւ, մարդկութիւնը նախնի պատուին տարաւ եւ իր հետ վեր բարձրացուց. սքանչացեալ կը բացագանչէ ըստ առաքելին. «ով խորք հարստութեան, իմաստութեան եւ գիտութեանն Աստուծոյ, զի անքննելի են անոր դատաստանները»։ Հոովմ. 11.33: Այս պատճառաւ կ'ըսէ Ո Թէոփիլէ: Տեսա՞ր թէ ինչպէս իր անձը ունայնացուց, ծառայի կերպարանք առաւ, մահացման անարգանքին համբերեց եւ ամենէն վեր բարձրացաւ:

Տարակոյս մը եւս կը մնայ. Ղուկաս կը յաւելու «այն բոլորի մասին որ ըրաւ Յիսուս»: Բայց Յովհաննէս կը գրէ «աշխարհ ոչ էր բաւական տանիլ զգիրսն որ թէ գրեալն էին»: Ինչպէս հաշտեցնենք այս երկուքը: Յայտնի է թէ Աւետարանիչները իրենց գրածին վրայ աւելցուցին նաեւ թէ «ուրիշ շատ բաներ ալ խօսեցաւ անոնց Յիսուս»: Հրաշքներէն ալ ոմանք պատմուած են, թէ Տիրոջմէ այլ հրաշքներ ալ գործուած են որ եթէ պատմուէին «աշխարհս չէր բաւական տանել թէ որ գրեալն էին»: Իսկ ո՞վ էր այս Թէոփիլէն: Որովհետեւ Թէոփիլէ Աստուածասէր կը թարգմանուի, ոմանք կարծեցին թէ հաւատացեալներուն բոլորին ուղղուած է: Ինչքան որ մեզի ծանօթ է,

նշանաւոր կամ երեւելի անձնաւորութիւն էր այս Թէոփիլէն եւ հաւատքի մէջ նորընծայ մը:

4- Որպէսզի ճանչնաս ճշմարտութեան խօսքերը որոնց աշակերտեցար:

5- Հրէաստանի Հերովդէս թագաւորին օրով:

Մատթէոս կարեւոր նկատեց, Տիրոջ ծննդեան ժամանակ Հերովդէսի թագաւորութիւնը յիշել. նաեւ Ղուկաս: Ոչ միայն ժամանակագրութիւնը ստուգելու, ինչպէս օրէնք է պատմագիրներուն, այլ որպէսզի մարգարէութիւնը ճշմարտուի, այն որ ըսուեցաւ հրէաստանի վերաբերմամբ. «Հրէաստանէ իշխան չպակսի, ոչ ալ իշխանութեան գաւազան անոր սերունդներէն, մինչեւ որ գայ այն որ ունի իշխանութիւնը»: ԾՆՆՈՒՄ 49.10: Ահա ուրեմն թագաւորութիւնը տրուեցաւ հեթանոսներէն մէկուն, Հերովդէսի: Երբ որ Երուսաղէմ պաշարուեցաւ Պարթեւներու եւ հայերու կողմէ եւ Հիւրկանոս քահանայապետ գերեվարուեցաւ եւ Փառալէոս ալ սպանուեցաւ եւ Երուսաղէմի առաջնորդ նշանակուեցաւ Անտիօքոնոս, Հերովդէս փախչելով հասաւ Հռովմ. այնտեղէն օժանդակութիւն գտնելով Պոմպէոս զօրավարին հետ Երուսաղէմ եկաւ: Ինչպէս յայտնի է, Հռովմէացւոց միջոցաւ թագաւոր նշանակուեցաւ Երուսաղէմի: Ազգութեամբ Ասկելոնացի էր եւ որդի Անթիպատրի, մեհիաններէն գերեվարուած մանուկներէն: Ուրեմն յայտնի է թէ մարգարէութիւնը կը ճշմարտուի առ այն թէ Հրէաստանէ իշխան պակսած էր, որովհետեւ եկաւ այն որուն իշխանութիւնը յաւիտեանական էր:

5.- Աբիայի քահանայական դասէն Զաքարիա անունով քահանայ մը կար:

Բարութ եւ արդար է որ Աւետարանիչը նշանակէ նաեւ քահանայական դասը, յայտնելու համար որ ասիկա բոնութեամբ քահանայութիւնը յափշտակողներէն չէր: Այլ Աբիայի դասակարգէն եւ օրինաւոր, ըստ կարգին Ահարոնի ընդունեցան քահանայական պատիւը:

5.- Որուն կինը Ահարոնի դուստրերէն էր. անունը Եղիսաբէթ:

Այս ալ ցոյց կուտայ թէ ըստ ամենայնի օրինականութիւնը յարգուած է, որովհետեւ ըստ օրինի քահանայապետին կինը պէտք էր քահանայական ցեղէ ըլլար: Քահանաները կրնային, բայց քահանայապետին արտօնուած չէր. այս պատճառաւ ալ կ'ըսէ «Ահարոնի դուստրերէն էր»: Անունը յիշելն ալ պիտանացու է. առանց անունի անորոշութիւն է. անուանմամբ անձը հաստատապէս կը ճշդուի:

6.- Երկուքն ալ Աստուծոյ առջեւ արդար էին ու Տիրոջ բոլոր պատիւրաններուն եւ օրէնքներուն ճանապարհէն կ'ընթանային անարատ կերպով:

Առաքինի ըլլալով արդար էր, օրինաւորապէս ստանալով քահանայական պատիւ: Կնոջ վերաբերմամբ, արդար ըլլալը վերին խնամարկութեամբ կ'իմացուի, ըստ Սողոմոնի որ կ'ըսէ «Տիրոջմով կինը իր ամուսնոյն կը յար-

մարի» Առակ 19.14: Որովհետև այսպիսի ծնողք է պետք էր ըլլար այս մարդն ու կինը, զարմանալի պիտի ըլլային ամենքին: Ամենատես աչքը կը տեսնէ արդարութիւնը: Թերեւս մարդոց առջեւ ձեւանալ դիրքին է, բայց ոչ առաջի Աստուծոյ. ըստ այնմ թէ «կ'արդարացնէք Ձեր անձերը մարդոց առջեւ, բայց Աստուած գիտէ Ձեր խորհուրդները»: Աստուած սրտերուն կը նայի եւ այս ամուլը արդար էր. ուրեմն կը յաւելու, Տիրոջ բոլոր պատուիրաններուն եւ օրէնքներուն ճանապարհէն կ', ընթանային անարատ կերպով: Ընթացք մը կրնայ բարի ըլլալ կամ չար: Հեղիի զաւակներուն համար ըսուած էր թէ «չար էր ճանապարհի Նոցա»: Թագա. 3. 21: Իսկ ասոնց համար թէ անարատ էին:

7.- Անոնք զաւակ չունէին որովհետև Եղիսաբէթ ամուլ էր եւ երկուքն ալ տարիքով յառաջացած էին:

Այս ամուլիւնը պատահմամբ չէր այլ Աստուծոյ մատակարարութեան գործ, որովհետև Կարապետին ծնունդը զարմանալի է եւ ոչ թէ բնութեան օրէնքով: Ըստ որում Աննայի համար գրուած է թէ «Տէրը անոր արգանդը փակեց». 1 թագա. 1. 5, որպէսզի սքանչելապէս ծնի Սամուէլ մանուկը: Հոս ալ այսպէս նախ ամլացուց ապա հնացեալ եղան ծերութեամբ, ըստ նմանութեան Աբրահամի, աւետեաց գործ եւ ոչ թէ բնութեան:

8.- Մինչ Ջաքարիա Աստուծոյ առջեւ իր քահանայական պաշտօնը կը կատարէր, իր կարգի օրերը հասած ըլլալով:

Հաւանաբար որոշ տօնի մը, կամ թերեւս ուրիշ քահանայապետ մը իր տեղը զիջեցաւ եւ Ջաքարիա չմերժուեցաւ որպէսզի քահանայութեան սպասաւորութիւն ընէ ըստ օրինի:

9.- Իրեն վիճակուեցաւ մտնել Տիրոջ Տաճարը եւ խնկարկել:

Մովսէսի հաստատած ո՞ր տօներէն մէկն է արդեօք այս: Կը թուի թէ քաւութեան տօնն էր երբ պետք էր ամբողջ ժողովուրդի փրկութեան համար զոհ մատուցանել եւ զոհերու արիւնէն տանիլ ներս ի սրբութիւն եւ այնպէս խունկ մատուցանել եւ խոստովանիլ ժողովուրդին մեղքերը եւ Աստուծմէ անոնց քաւութիւնը խնդրել:

10.- Ժողովուրդի ամբողջ բազմութիւնը դուրսը աղօթքի կեցած էր, խնկարկութեան պահուն:

Դուրսն էին կ'ըսէ վասնզի ոչ ոք անոնցմէ կը համարձակէր ներս մտնել: Կը թուի թէ այն ժամանակ թերեւս չէին արհամարհներ տաճարը որովհետև Ջաքարեա օրինօք արդար քահանայ էր, կը խրատէր զանոնք: Բայց այս քահանայապետի վախճանումէն ետք, զայն վաճառքի տան վերածեցին: Յիսուս նախանձախնդրութեամբ զանոնք արտաքսեց. Մարկ. 11. 16:

11.- Տիրոջ հրեշտակը երեւցաւ անոր խունկերու սեղանին աջ կողմը կանգնած:

Աստուած երբ Մովսէսին խօսեցաւ, ըսաւ, որ քաւութեան սեղանը դրո՛ւի կտակարաններուն արկղին վրայ եւ երկու քերովքէներ հովանի, քաւութեան վրայ եւ այնտեղէն պիտի խօսիմ քեզ հետ, երկու քերովքէներու մէջտեղէն: Ելից 25.20: Իսկ այստեղ հրեշտակը կ'երեւի խունկի սեղանին մօտ: Այսպէս կ'ընէ որովհետեւ այնտեղ քաւութեան սեղան չկար. Քաղդէացիները Տաճարը աւերած էին, Երեմիան ամփոփեց զայն: Այնտեղէն դարձին թէւ ուրիշ կարգ-կանոն նորոգեցին, սակայն քաւութեան ուրիշ սեղան չըրին. որովհետեւ կտակարաններուն արկղին վրայ պէտք էր դրուէր: Ուր որ օրէնքի տախտակները չկային, հոն տապանակի պէտք չկար եւ ոչ ալ քաւութեան սեղան, թէւ դարձէն ետք մարգարէներ կային: Որովհետեւ քաւութեան սեղան չկար, հրեշտակը խնկոց սեղանին մօտ կեցաւ: Սեղանը ըլլալու պարագային իսկ, Աստուծոյ յատուկ էր այդ սեղանէն խօսիլ եւ ոչ թէ հրեշտակին:

12.- Երբ Զաքարիա տեսաւ, խոովեցաւ եւ վախ եկաւ իր վրայ:

Այսպէս է անմարմիններուն բնութիւնը, սարսափով կը տագնապեցնեն երբ մէկու մը երեւին: Դանիէլ ալ երեսին վրայ իյնալով չէր կրնար ոտքի կանգնիլ: Դան.10.9: Վախցաւ. ոչ միայն այնտեղ առանձինն ըլլալուն, այլ այդ օրերուն այլեւս սպառած էին Աստուածախօսութիւնները եւ հրեշտակներու երեսումները:

13.- Տիրոջ հրեշտակը ըսաւ անոր. «մի վախճար Զաքարիա, որովհետեւ քու աղօթքդ լսելի եղաւ. քու կինդ՝ Եղիսաբէթ, որդի մը պիտի ծնի քեզ»:

Նախ երկիւղը կը փարատէ հանդարտ խօսքերով: Նմանապէս Դանիէլին. մի երկնչիր կ'ըսէ Դանիէլին, ցանկալի մարդ: Դան 10.11: Այստեղ եւս կը փարատէ երկիւղը որպէսզի ըսուելիքները լաւ իմանայ: Աղօթքդ լսելի եղան: Արդ՝ եթէ քաւութեան տօնին, Աստուծոյ խնդրուածքներ մատուցանեց ժողովուրդի փրկութեան, հապա ի՞նչ է այս առ այն թէ Եղիսաբէթ քեզ որդի մը պիտի ծնի: Թերեւս այս մասին բազմաթիւ անգամ աղաչած էր Աստուծոյ: Բայց նա որ ամէն ինչ կ'ուղղէ եւ կը յօրինէ, անքննելի իր իմաստութեամբ, պահեց այս մէկը իր պատշաճ ժամանակին, ըսելով - աղօթքներդ լսելի եղան. քանի որ ծնելիք որդին քարոզ պիտի ըլլայ անոր որ աշխարհի մեղքը պիտի վերցնէ: Ըստ այնմ Յովսէփին ալ ըսաւ «անոր անունը Յիսուս պիտի դնես, զի նա պիտի փրկէ ժողովուրդը իր մեղքերէն:» Այսպէս կը ճշմարտուի այս խօսքը. անկէ փրկութիւն կը հայցէր եւ անկէ ամէնքը փրկողը կ'աւետարանէր: Մանուկին վերաբերմամբ ամէն ինչ կարգաւ կը յայտնէ: Նախ անունը:

Յովհաննէս պիտի կոչես անոր անունը:

14.- Ան ուրախութիւն եւ ցնծութիւն պիտի ըլլայ քեզի: Ուրախութեան կրկնութիւնը, անշուշտ պարգեւի մեծութիւնը կը յայտնէ: Շատերը անոր ծննդեամբ պիտի հրճուին: Յոյց կուտայ նաեւ թէ մանուկին պատիւը ոչ թէ մարմնաւոր այլ հոգեւոր բարձրութեամբ կը հասկցուի:

15.- Տիրոջ առջեւ մեծ պիտի ըլլայ ան. գինի եւ օղի պիտի չխմէ եւ մօրը որովայնէն սկսած Սուրբ Հոգիով պիտի լեցուի:

Աստուծոյ կողմէ տրուած կատարեալ ճոխութիւնը այս է, ոչ միայն իր բարձրութեամբ այլ պատուին տեսականութեամբ: Երկրաւորներս փոքր ենք, կորստական եւ երեսութապէս խաբէութիւն: Գինի եւ օղի պիտի չխմէ: Օրէնքին ուղղութիւնը կուտայ. վասնզի ուխտաւորներուն համար այսպէս էր, անոնք որոնք նազովոյցի կը կոչուէին. թուոց 6.1: Ըստ որում եւ Աննա մանուկն Սամուէլի համար ուխտեց Աստուծոյ ըսելով գինի եւ օղի պիտի չխմէ: Այսչափ օրէնքի մասին: Իսկ նա ընդ օրինօք կամ արտաքս օրինաց ամենայնիւ կատարեալ էր:

Սուրբ Հոգիով պիտի լեցուի: Ուրիշի համար այսպիսի բան չէ գրուած. հաստատապէս ցոյց կուտայ այս պարագան նաեւ Քրիստոսի վկայութիւնը. «Յովհաննէսէ աւելի մեծ մարգարէ չէ յարուցուած»: Մատ. 11.11: Արդ՝ եթէ մօրը որովայնին մէջ Ս.Հոգիով լեցուեցաւ, գիտենք թէ Տիրոջ առջեւ «խաղաց նա ցնծալով»: Նոյն ժամանակ նաեւ Եղիսաբէթ անոր մայրը Ս.Հոգիով լեցուեցաւ:

16.- Իսրայէլի որդիներէն շատերը Աստուծոյ պիտի դարձնէ: Մկրտչին յառաջ գալը եւ Քրիստոսի մասին քարոզելը, շատ շահաւոր եղաւ որովհետեւ շատերը դարձուց առ նա, թէւ ամէն բան գրի չէ առնուած: Ըսուած է թէ մաքսաւորներ եւ մեղաւորներ արդարացան Յովհաննէսէ մկրտուելով, ինչ որ անշուշտ կը նշանակէ թէ շատերը դարձուց Յովհաննէս ի Տէր Աստուած: Ահաւասիկ Ս.Կոյս Մարիամէ ծնեալը քարոզեց որպէս Տէր եւ Աստուած:

17.- Այս պատճառաւ ինք պիտի գայ անոր առջեւ Եղիայի հոգով եւ զօրութեամբ: Արդ՝ այն սպասաւորութիւնը որ Եղիա պիտի կատարէ Քրիստոսի երկրորդ գալստեան, նոյնը կատարեց Յովհաննէս, առաջին գալստեան: Ահա թէ ինչու Եղիա կ'ըսուի ոչ մարմնով այլ հոգով: Եղիայի հոգին հանգչեցաւ Եղիսէի վրայ: Թագ. 4.2.15: Տէրունական խօսքերն ալ նոյնը ցոյց կուտան երբ կ'ըսէ՝ «Եղիա եկաւ եւ չճանչցան զայն. այլ գործեցին որպէս եւ կամեցան» Մատթ. 17.12: Իսկ հրեշտակը Զաքարիային կ'ըսէ թէ Եղիայի հոգով եւ զօրութեամբ պիտի գայ, յիշեցնելով Մաղաքիայի խօսքը 4.5:

17.- Հաշտեցնելու համար հայրերը որդիներուն հետ. Յովհաննէս գալով պիտի հաշտեցնէ հրեաները մարգարեներուն հետ որոնք կանխաւ գուշակեցին Տիրոջ մասին, ցոյց պիտի տայ մաքուր եւ ուղիղ վարք, ինչպէս որ մարգարէները զանոնք խրատած էին: Առաքեալը կ'ըսէ «Երբ որ հեթանոսները ընդունուին ամբողջութեամբ, այն ատեն ամբողջ իսրայէլ պիտի փրկուի»: Հռոմ. 11.25:

Տիրոջ ժողովուրդը պատրաստելու համար: Աշխարհիկ իշխանութիւն ունեցողները, քաղաք մտնելէ առաջ, սպասաւորներ կը դրկեն որպէսզի ամէն

ինչ յարդարեն: Այսպես եւ նախ Յովհաննէս կը ժամանէ որպէսզի ժողովուրդը պատրաստէ, մեծ զգուշութեամբ գալիք Թագաւորը ընդունելու համար. մեղքերու ախտէն մաքրուած, հոգիներէն թօթափելով անօրէնութեան փոշին. այնպէս անախտ կեանքով, Աստուծոյ բնակութեան ընդունարան կ'ըլլան: Ըստ այնմ ըսաւ – «անոնց մէջ պիտի բնակիմ» Բ. Կորնթ. 6.16: Եւ «Ես ուր հանգչիմ եթէ ոչ հեզերու եւ խոնարհներու մէջ որոնք կը դողան իմ խօսքերէս»: Եսայի 66.2:

18.- Զաքարիա հրեշտակին ըսաւ.- «ինչպէս կրնամ գիտնալ ատիկա, որովհետեւ ծեր եմ, կինս ալ տարիները անցուցեր է»: Արդ՝ ի՞նչ է այս. թերեւս թերութիւն, քանի որ նախապէս իրեն համար ըսուեցաւ արդար եւ անարատ. ի՞նչպէս արդար քանի որ պատգամին վերաբերմամբ կը կասկածի: Նախապէս ալ այսպիսի օրինակներու կը հանդիպինք: Ս. Հոգւոյն մատակարարութեամբ այսպէս պատահեցաւ որպէսզի ամէնքին յայտնի ըլլայ տեսիլքն ու սքանչելի ծնունդը: Տօնական օրուան մէջ պատահեցաւ, երբ ժողովուրդի բազմութիւնը զանազան շրջաններէն եկած էր որպէսզի լուրը ամենուրեք տարածուի:

19.- Հրեշտակը ըսաւ անոր – «Ես եմ Գաբրիէլ որ Աստուծոյ առաջ կամ, ղրկուեցայ քեզի խօսելու»: Աստուծոյ առաջ կամ ըսելով, չի նշանակեր թէ հրեշտակաց դասուն մէջ բարձր է պատուով. նոյն դասուն կը պատկանին այն որ Զաքարիային երեւեցաւ եւ անոնք որ հովուաց Երեւցան. Մատթ. 1.20 նաեւ գերեզմանին քով գտնուողները: Ինքզինք յայտնելու համար կը գործածէ այս բացատրութիւնը, թէ Աստուծոյ կամքը կը կատարէ: Բարի լուրին միջնորդ կ'ըլլայ եւ ընդդիմանալուն համար կ'ըսէ:-

20.- Համր պիտի ըլլաս. պիտի չկրնաս խօսիլ մինչեւ այն օրը: Աւետիս բերելո՞ւ համար, թէ արդարը պատժելու կամ պատուհասելու համար ղրկուեցաւ: Անձնիշխան կամօք չըրաւ, չէր համարձակէր առանց զինք ղրկողի կամքին գործել: Սամուէլի հետ ալ անընդմիջաբար խօսեցաւ Յեսուի որդւոց ընտրութեան մասին. Ա. թագ. 16.22:

Զաքարիայի սիրտը չէր թերահաւատը, միայն բերանը, ուրեմն միայն բերանը պատիժ ստացաւ: Սաստելէն ետք հրեշտակը նաեւ յուսադրեց ըսելով, «Միշտ ժամանակին խօսքերս պիտի ճշմարտուին»: Աստուծոյ կողմէ սահմանուած ամէն ինչ իրենց ճիշտ ժամանակին անվրէպ կերպով կը կատարուին:

21.- Ժողովուրդը կ'սպասէր Զաքարիային, կը զարմանային ուշանալուն համար, սպասաւորութեան սովորական չափը գիտէին, կ'անգիտանային թէ ինչո՞ւ ուշացաւ:

22.- Երբ որ դուրս եկաւ չէր կրնար խօսիլ անոնց հետ. իմացան թէ Տաճարին մէջ տեսիլք տեսաւ. նշաններով կը խօսէր, պապանծած էր: Անոնք տեսիլքին հաւաստի վկաներն էին:

ԱՆԱՌԱԿԻՆ ԶՂՋՈՒՄԸ

Մեծ Պահոց շրջանի իւրաքանչիւր Կիրակին ծանօթ է անունով մը: Այս Կիրակին՝ «Անառակի» անունով:

Այս անունները կ'առնեն օրուան ճաշու աւետարանի ընթերցուածի գլխաւոր առակէն:

Նոր Կտակարանի ամենէն թանկագին գոհարներէն է «Անառակի» առակը: Եթէ ըսեմք որ ամբողջ աւետարանի հիմնական ուսուցումները իր մէջ կը պարունակէ այս առակը չափազանցութիւն ըրած պիտի չըլլանք:

Հակառակ որ ամէն տարի կը լսեմք այս առակը, հաւատացեալներու մոփին մէջ վերակենդանացնելու համար, աւելորդ չենք նկատեր զայն կրկնել:

Մարդ մը երկու Որդի ունէր, անոնցմէ կրտսերը ըսաւ հօրը. «Հայր, տուր այն բաժինը, որ ստացուածքներդ ինձի կ'իյնայ»: Եւ հայրը բաժնեց անոնց իր ինչքերը:

Կրտսերը ստանալով իրենց բաժինը գնաց օտար երկիր, եւ հոն անառակութեամբ վատնեց իր ամբողջ հարստութիւնը:

Անոր չար բախտէն, այդ երկրին մէջ սով կը տիրէ եւ ինքը կը սկսի աղքատանալ:

Ստիպուած այդ երկրի քաղաքացիներէն մէկուն ֆով կը մտնէ որպէս խոզարած, իր սնունդը հոգալու համար: Սակայն խոզերու առջեւ թափած մնացորդներէն ալ իրեն բաժին չէր հասներ: Իր ամենածանր նեղութեան մէջ կը յիշէ իր հօր հացալից տունը, բազմաթիւ ծառաներով: Եւ ինքնիրեն կ'ըսէ. «Ելլամ երթամ հօրս ֆով, եւ ըսեմ անոր. «Հայր, մեղանչեցի երկնքի եւ ֆու առջեւդ. այլեւս արժանի չեմ ֆու որդիդ կոչուելու. ընդունէ

զիս որպէս ֆու վարականներդ մէկը»: Եւ օր մըն ալ ելաւ, ու գնաց հօրը մօտ:

Ու մինչդեռ հեռուն էր, հայրը տեսաւ զինքը, գութը շարժեցաւ, ելաւ ընդ առաջ գնաց, վզին փաթթուեցաւ. եւ համբուրեց զինքը: Որդին ըսաւ, «Հայր, մեղանչեցի երկնքի եւ ֆու առջեւդ, այլեւս արժանի չեմ որդիդ կոչուելու»: Հայրը իր ծառաներուն կ'ըսէ. «Բերէ՛ք իր նախկին պատմունքները, եւ հագուեցուցէ՛ք անոր, մատանին անցուցէ՛ք մատը եւ կօշիկները ոտքը բերէ՛ք պարարտ եզը, մորթեցէ՛ք, ուտենք եւ ուրախանանք»:

Այս պարզ բայց պատկերաւոր ու գեղեցիկ առակին մէջ ամփոփուած է աւետարանական ֆարոգութեան ամենամեծ գաղափարներէն մէկը, մեր երկնաւոր Հօր անհուն սէրը եւ անսահման գթութիւնը դէպի մարդ արարածը:

Անառակ Որդիին առակը ամէն մեղաւոր մարդու պատմութիւնն է. ամէն մեղաւորի, որ տեսնելով իր ստորին վիճակը՝ կը զղջայ, կը խոստովանի եւ Աստուծոյ թողութիւն կը խնդրէ:

Աստուած միշտ բարեգութ է, արթուն եւ հոգատար, որ բազուկները բացած կ'ուզէ գրկել իրեն դարձողները եւ ներել անոնց, առանց հաշիւ կամ համար պահանջելու անցեալի մասին: Մեր երկնաւոր հայրը, ուրիշ բան չի մտածեր, բայց եթէ նախկին ազնուականութեան քարճարացնել իր թշուառ որդին:

Սիրելի հաւատացեալներ մեծ Պահոց շրջանի աղօթքներուն մէջ մենք յաճախ կը կրկնենք թէ Հայր Աստուածը չուզեր մեղաւորին մահը այլ անոր դարձը իր չար կամ անկեալ վիճակէն:

Անառակ Որդին երբ եկաւ, հայրը զայն չյանդիմանեց, քննութեան չենթարկեց թէ ինչպէս վատնեց իր հարստութիւնը, ի՞նչպէս անառակ կեանք վարեց. այլ գրկաբաց ընդունեց զայն. համբուրեց, ուրախացաւ եւ խնոյժ սարքեց: Բաւական է որ վերադարձած է իր մոլորութեամբ որդին, բաւական է որ ան հասկցած է իր սխալը եւ դարձի եկած, կորուսեալ էր եւ գտաւ: Մնացածները երկրորդական են:

Լայնախոհ, ներողամիտ եւ սիրող երկնաւոր Հօր պատկերն է որ գծագրուած է այստեղ, դէպի մարդը, դէպի մարդկային թանկագին հոգին:

Մարդասիրութեան, անձի կամ հոգիի գնահատութեան ամենաբարձր արտայայտութիւնն է այս բոլոր կրօններու եւ մարդկութեան պատմութեան մէջ, եւ բոլորովին տարբեր, մեր սովորական մտածողութեան եւ հասկացողութեան չափանիշներէն:

Մեր Տիրոջ կոչումը փրկիչ բառով սահմանուած է: Այո ան չէր եկած ճիշտական կամ արտաքին, ֆաղափական կամ տնտեսական հասկացողութեամբ փրկութիւն բերելու:

Անոր կոչումը աւելի բարձր էր: Ան եկած էր աւելի արժեքաւոր բանի համար: Հոգիներու փրկութեան, անոր արժեքի բարձրացման համար: «Խնդրեցէ՛ք նախ զարհայտութիւն Աստուծոյ եւ զարդարութիւն նորա եւ այդ ամենայն յաւելցի ձեզ»:

Արդարութեան գաղափարը աւետարանի մտքով ոչ միայն հակադրութիւն չէ ֆաղափական ճշմարիտ ազատութեան եւ ժողովրդական կեանքի բարօրութեան, այլ եւ անոնց հիմքը պէտք է ըլլայ:

Քրիստոս մեր տէրը մարդկային յարաբերութեան մի նոր չափանիշ բերած էր. եւ այդ սիրոյ եւ եղբայրութեան, հոգիներու հաւասարութեան գաղափարն էր:

Մէկ է Աստուած եւ ան երկնաւոր հայրն է բոլորին անխտիր, հոգներու մէջ ազգի եւ սեռի խտրութիւն չկայ. բոլորն ալ հաւասարապէս թանգ են Աստուծոյ համար: Եւ որովհետեւ թանգ է ամենայն հոգի, ուստի կորսուածին գիտը կամ դարձը, ուրախութիւն է Աստուծոյ համար: Ատոր համար պէտք է որ կորսուածին ետեւէն երթալ փնտռել եւ գտնել զայն: Ուրիշ անգամ մեր տէրը ըսած էր. «Ոչ եկի կոչել զարդարս այլ զմեղաւորս»: Հովին ալ հօտը ձգելով կորսուած ոչխարին ետեւէն է որ կ'երթայ, եւ երբ կը գտնէ, զայն ուսին առած ուրախութեամբ տուն կը վերադառնայ:

Այսպէս ամէն մէկ մեղաւորի դարձը ուրախութեան պատճառ է թէ՛ հրեշտակներու եւ թէ՛ Աստուծոյ համար երկնքի մէջ:

Մեծ եղբայրը, որուն վրայ կը կեդրոնանայ առակին մէկ մասը, երբ դաշտէն տուն դարձաւ եւ իմացաւ ուրախութեան պատճառը, իր դժգոհութիւնը յայտնեց հօրը:

«Այսքան ժամանակ քեզի հետ եմ եւ հաւատարմութեամբ իմ որդիական պարտաւորութիւններս կը կատարեմ, ու մը անգամ չտուիր որ ընկերներուս հետ ուրախանամ, իսկ քու այս որդին, որ՝ հարստութիւնդ անառակութեամբ վատնեց, պարարտ եզը մորթեցիր անոր համար»: Բայց հայրը մեղմութեամբ կը պատասխանէ. «Որդեակ դուն միշտ ինձի հետ էիր եւ ինչ որ իմն էր քու կըրէր. իսկ այս քու եղբայրդ, մեռած էր եւ ողջացաւ, կորսուած էր՝ գտնուեցաւ»:

Սիրելի հաւատացեալներ, մենք ուրիշներու մէջ, շատ յաճախ, միայն պակասաւոր կողմն է որ կը տեսնենք: Փոքր կամ պզտիկ պակասութիւններն ու թերութիւններն իսկ խոշորացոյցով կը դիտենք, մինչդեռ պէտք է նախ դրական կողմերը որոնել եւ ըստ այնմ դատել:

Սովորական, լաւ մարդիկ անգամ,

որոնց տիպն է այստեղ աւագ որդին, հաւատարիմ իր որդիական արտաքին պարտականութիւններու կատարման մէջ, չեն տեսներ կարեւորը, երբ ուրիշ հաշիւներով կը մօտենան խնդրին:

Անոր համար կարեւոր չէ, որ եղբայրը տուն դարձած է. իր կարծիքով հայրը պէտք եղած չափով չէ գնահատած իր հաւատարմութիւնը:

Կեանքի մէջ, երբեմն ներողամտութիւնը դէպի յանցաւորը անկի դրական արդիւնք ցոյց կու տայ քան պատիժը:

Մեր տէրը անգամ չհանդուրժեց այս ոգիին որ յատուկ էր փարիսեցիներուն եւ սադուկեցիներուն, որոնք միայն արտաքինով կը դատէին մարդը, որոնք ուրիշի աչքին իւրը դիւրութեամբ կը տեսնէին առանց անդրադառնալու իրենց աչքին մէջ եղող գերանին:

Մեր Տիրոջ խօսած առակներուն մեծ մասը առ հասարակ երկու տեսակ մեկնաբանութիւն կը պարունակեն իրենց մէջ, մին ժամանակակից կամ այդ շրջանին համար միայն, իսկ միւսը յաւերժական:

Աւետարանական իմաստով առակին երէց որդին հրեայ ժողովուրդն է, դարերով Աստուծոյ ծառայող եւ անոր պատուիրանները իբրեւ օրէնք ընդունող: Ինչպէս կը տեսնենք, երէց որդին առակին մէջ, զրկուած է սէրէ եւ մարդկութենէ. այնպէս ալ հին իսրայէլը քարացած է օրինապահութեան եւ ծիսապաշտութեան մէջ, իր ընկերային քարոյականն է սիրել իր կրօնակիցը եւ ատել իր քչնամին եւ բոլոր հեթանոսները:

Իսկ կրտսեր որդին որ կը ներկայացնէ հեթանոսութիւնը, դուրս եկած է Աստուծոյ տունէն եւ օրէնքէն:

Աւետարանը սակայն նոր կոչ մըն էր. նոր բարի լուր մը՝ ուղղուած բոլոր մարդկութեան, թէ՛ հրեաներուն եւ թէ՛ հեթանոսներուն հաւասարապէս:

Երկուքն ալ, թէ՛ հրեաները եւ թէ՛ հեթանոսները կուրուստի դատապարտուած էին, երկուքն ալ պէտք ունէին իր բերած փրկարար պատգամին: Հետեւաբար Աւետարանը քարոզուեցաւ երկուքին ալ հաւասարապէս: Առաւելաբար հեթանոսներ մտիկ ըրին այդ կոչին ու ապաշխարեցին, եւ իրենց հօր տունը վերադարձան:

Իսկ միշտ Աստուծոյ տան մէջ մնացող պատուիրանապահ հրեայ ժողովուրդը ի վերջոյ չուզեց մտնել Աստուծոյ տունը հեթանոսներուն հետ միասնաբար եւ քրիստոնէական եկեղեցիէն դուրս մնաց: Մեր տէրը ըսաւ, իր խօսքը ուղղելով հրեայ ժողովուրդին. «Շատեր պիտի գան արեւելէն եւ արեւմուտէն եւ պիտի քազմին Աքրահամի, Իսահակի եւ Յակոբի հետ երկնքի արքայութեան մէջ:» Իսկ արքայութեան սահմանուածները այսինքն հրեաները, պիտի մնան արտաքին խաւարի մէջ ուր իրենց կը սպասէ լաց եւ ակռաներ կրնտել:

Երկու եղբայրները կը ներկայացնեն ամբողջ մարդկութիւնը իր երկու հիմնական քարոյական տեսակներուն մէջ: Կրտսերը սանձարձակ է, բայց բոլորովին չէ պարպուած սէրով լեցուելու կարելիութենէն: Իսկ միւս երէց որդին հաւատարիմ, օրինապահ բայց աններող: Կրտսերը հակառակ գրեթէ իր ամբողջական քայքայման ինքզինքին եկաւ ու զոջուով եւ ապաշխարութեամբ իր մոխիրներէն վերստին կեանքի տիրացաւ, եւ քարճարացաւ իր որդիական պատիւին: Սակայն հակառակ ընթացքը նկատելի է երէց որդիին պարագային:

Երէց որդին նեղող եւ զայրացնող պատճառը նախ այն մտահոգութիւնն էր որ կրտսերը փնացնել էր սիրուն ինկած ժառանգութեան քաժինը, տուն եկած էր մասնակցելու իրեն մնացած քաժինին:

Բայց այստեղ է որ երեսուն կու գայ տարբերութիւնը Աւետարանի եւ մարդոց

չափանիշներուն:

«Պիտի սիրես եղբայրդ կամ ընկերդ
քու անձիդ պէս». ըսաւ մեր Տէրը ուրիշ
առիթով մը:

Ո՞վ իր ունեցածը պիտի խնայէ իր
անձին համար: Եթէ եղբայրդ կը սիրես չես
կրնար ունեցածէդ բաժին չհանել եղբորդ
համար: Երէցը կը գանգատէր մինչեւ իսկ
պարարտ եզին համար որ մորթուած էր
եղբորը վերադարձին առիթով:

Այս ընթացքէն կարելի է հետեւեցնել
որ երէցը եսասէր մկրարգրով լեցուն անձ
մը ըլլալու է, որմէ հեռու չեն նաեւ
բարկութիւնը եւ նախանձը: Աւետարանը
բան մը չըսեր թէ ան հաշտուեցաւ կամ
համոզուեցաւ իր հօր խօսքերէն ու մտաւ
տուն եւ ուրախացաւ եղբոր վերադարձին
համար:

Սակայն մենք մոռնանք երէցը ու
մեր մտքին մէջ մեզի օրինակ վերցնենք
կրտսեր որդիին ընթացքը, յատկապէս
ապաշխարութեան այս օրերուն:

Սիրելի հաւատացեալներ, Աստուած
հայրն է բոլոր անառակ որդիներուն,
որոնց դարձին ու զղջման կը սպասէ,
գանոնք գրկելու եւ համբուրելու համար:
Ամէն անգամ որ քրիստոնեայ մը դարձի
կու գայ ու կ'ապաշխարէ, պէտք է առանց
ամչնալու խոստովանի իր հօրը առջեւ
ըսելով. «մեղայ յերկինս եւ առաջի քո»:
Այն ատեն մեր երկնաւոր Հայրը սիրոյ
Ժպիտով պիտի դիմաւորէ, գրկէ եւ
հայրական սիրոյ եւ ներման համբոյրներ
դրոշմէ նակտին վրայ եւ ըսէ իր
հրեշտակներուն. «ուրախացէ՛ք ինձի հետ,
վասն զի այս անառակ որդիս մեռած էր,
յարութիւն առաւ. կորսուած էր եւ
գտնուեցաւ»:

ԳՈՒՍԱՆ ՎՐԴ. ԱԼՃԱՆԵԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱԻՈՐ ԳԻՇԵՐ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՓՈՔՐԻԿԻՍ»

Եկաւ երկար սպասուած Գիշերը:
Փոքրիկս, երբեւ լսե՞լ ես ծերուկ Գիշերի
պատմած հին ու նոր պատմութիւնները:
Զարմանում ես: Գիշերը ոչ միայն պատմում
է, այլեւ հմտօրէն քեմադրում է սփանջիկ
թատերականացուած պատմութիւններ:
Հաւատա՛, նա աշխարհի ամենախորհրդաւոր
քեմադրիչն է: Նայիր երկինք եւ դու այսօր
ականատես կը լինես այդ
ամենախորհրդաւոր քեմադրիչի,
ամենախորհրդաւոր քեմադրութեանը:

Ահա Գիշերը բացում է տիեզերքի
քեմի թաւշէ վարագոյրները:

Բեմականացումը սկսուեց:

Տիեզերքը զարդարուած է հրաշակերտ
եկեղեցւոյ պէս: Արարչի անտեսանելի աջը
մէկիկ-մէկիկ վառում է հրեշտակների
բնակարանի կանթեղները, որ մենք աստղեր
ենք կոչում: Ամէն մի փոքրիկ, տիեզերքում
իւր կանթեղը ունի . . . Տես-տես, Լուսինը
բազում է իր փառահեղ երկնային գահի
վրայ: Հերմա՛կ-ճերմա՛կ նշխար Լուսին:
Այժմ բոլորը պատրաստ են եւ հնչում է
տիեզերքի հիմաւորց մեղեդին: Երկնային
երաժիշտները իրենց անմարմին շուրթերով
եւ աննիւթական նուագարաններով Աստու-
ծոյ գովքն են երգում: Սրանք սերովքէներն
ու քերովքէներն են, որ միաձայն

սրբասացութեամբ սաղմոսում են. «Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ, Տէր զօրութեանց, լի են երկինք և երկիր փառօք քո. օրհնութիւն ի բարձունս . . .»:

Գիտե՞ս, փոքրիկս, մեծահասակ մարդիկ չեն կարող լսել աստուածային այս բարբառը, նրանք վարժուել են իրենց հոգեղէն ականջներին: Հոգեւոր այս երգեցողութիւնը լսելու համար պէտք է մանուկ լինել. մանուկները կարող են լսել աննիւթական լսելիքներով: Նրանք պզտիկ լոյսի տաճարներն են, որ ոչ միայն լսում են երկնայինների օրհներգութիւնը, այլ տեսնում են փառաբանիչներին, նրանց հետ զուարճանում են հոգեւոր այս խրախճանքի մէջ: Որքան երանելի են փոքրիկները, որ դեռ չեն ճաշակել մեղքի դառը սեղանից: Նրանք սեղանակից են հրեշտակներին և յաղթական եկեղեցւոյ սուրբերին:

Հրաշքների գիշեր: Ամէն անգամ, երբ հրափայլ Արեգակը իր հրեղէն կառքով սուզւում է ծովի անհունը՝ հանգչելու իւր առագաստի մէջ և բարեպաշտօն երաժիշտները սկսում են իրենց օրհներգութիւնը, գալիս է ծերունազարդ Գիշերը և իւր պատմութիւնն է հիւսում զարմանահրաշ արարչագործութեան մասին: Իսկ Լուսինը, աստղերը, տիեզերքի փոքր ու մեծ մոլորակները իրրեւ գերազանց դերասաններ օգնում են նրան, նոյնիսկ կուտում ու վիճում են, թէ ո՞վ աւելի

յարմար է այս կամ այն դերը կատարելու համար: Լուսինը երբեք իր դերը չի ուզում փոխել, կամենում է միշտ նշխար լինել, գտնելով, որ ինքը լուսափայլ է, ներմակ ու կլորիկ, իսկ խորհրդաւոր է, երբ նշխարը օրերի ընթացքին նուազում է ու չի վերջանում, այլ նորից ծնւում է:

Որքան մեծ ու հզօր է Աստուած: Սքանչացիր, փոքրիկս, Անմահ Թագաւորի ձեռքի գործերով, թոյլ տուր, որ մանկան հոգիդ մասնակից լինի գիշերուայ այս խորհրդաւոր բեմադրութեանը, թող որ երկնքի բեմի առջեւ երկրպագի Փառքի Թագաւորին, օրհնի նրան և փառաբանի, թող որ հոգիդ սաւառնի անհունի մէջ: Հոգին սահմաններ չի սիրում, քաղցրիկս, արձակիր նրա թեւերը, որ Աստուած է տուել: Արծիւները պէտք է թռչեն: Եթէ ստիպես, որ հողի վրայ սողան գարշելի օձերի պէս, նրանք կը մահանան: Արծիւները պէտք է թռչեն:

Սիրելի փոքրիկս, Գիշերը աւարտում է իր պատմութիւնը: Արեգակի չարաննի ճառագայթները բոցեղէն զանգակներ դարձած ազդարարում են լուսաբացը: Լոյսը ողողում է տիեզերքը: Իսկ ծերուկ Գիշերը փակում է երկնային բեմի թաւշէ վարագոյնները: Սկսում է մի ուրիշ գեղեցիկ պատմութիւն՝ կեանքի, լոյսի, զարման ու սիրոյ:

Բարեւ Արեւ:

Բարի լոյս, փոքրիկ:

Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԶՆՅ. ՍԱՐԻԲԷԿԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոնեության հիմնադիր Նազովրեցի Վարդապետը երկրային իր առաքելության ընթացքին զբաղեցրած միայն ֆարոգչական գործունեությամբ եւ շնորհիւ անոր յայտանքերած բարոյական ուսուցումներուն, քրիստոնեութիւնը դարձաւ բոլոր կրօններու պսակը:

Պաղեստինի մէջ, իր շրջագայութեան ընթացքին ան ընտրեց 12 անձեր, որոնք աշակերտելով Յիսուսի, անոր համարածումէն ետք, Հոգեգալստեան օրը առաքելութիւն ստացան քրիստոնեութիւնը ֆարոգելու ու քրիստոնէական ճշմարտութիւններն ու վարդապետութիւնը տարածելու աշխարհի չորս անկիւնները:

Քրիստոնեության սկզբնական այդ շրջանին, նորայայտ քրիստոնէական կրօնը հալածող Սողոս, հրաշալի հոգեփոխութեամբ մը դարձաւ քրիստոնէական եկեղեցւոյ համայնական կեանքի հիմնադիր՝ Պօղոս, որ իր բարձր ուսման ու կազմակերպչական կարողութեան շնորհիւ Յիսուսի ֆարոգած վարդապետութիւնը դուրս բերելով Պաղեստինի հրեական նեղ ու սահմանափակ շրջագիծէն, զայն տարածեց հեթանոս աշխարհներ, եւ այդ իսկ պատճառաւ անուանուեցաւ հեթանոսաց առաքեալ:

Յիսուս հիմնեց քրիստոնէական կրօնը բայց անոր առաքելներն ու աշակերտները, ու ապա առաքելական շրջանի եկեղեցւոյ հայրեր հաստատեցին եկեղեցին, իր վարչական-դաւանական-հասարակական ելին. դրութեամբ եւ օրէնքներով:

Քրիստոսի Համարածումէն ետք քրիստոնեաներ աղօթքի եւ պաշտամունքի համար կը հաւաքուէին տան մը վերնատունը: Երբ նորադարձներ

բազմացան, անոնք սկսան հաւաքուիլ ու աղօթել ժողովարաններու մէջ: Ընտանեկան խումբերու այս բազմութիւնը վերածուեցաւ եկեղեցիի: Հետագային, այս կարգ մը առտնին եկեղեցիներէն կազմուեցաւ Մայր եկեղեցին:

Եկեղեցւոյ իմաստը հետեւեալ ձեւով սահմանուած կը տեսնենք Ս. Սահակ Հայրապետի կանոններուն մէջ.—

«Քանզի եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ որ ի ֆարանց եւ ի փայտից է շինեալ, այլ գհաւատով շինեալ զագգս մարդկան ի վերայ վիմին հաստատութեան. ապա ուրեմն ճշմարիտ հաւատն է եկեղեցի, որ գումարէ եւ շինէ զմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան Հոգւոյն Աստուծոյ» (Սովորք Հայկականք Բ. էջ 100-101):

Ըստ Յովհան Օսնեցի Կաթողիկոսին,

«Անհրաժեշտ է գիտնալ թէ ի՛նչպէս անշունչ ֆարէ եւ փայտէ շինուածն ու հաւատացեալներուն ժողովը հաւասարապէս եկեղեցի կը կոչենք: Արդ, ինչպէս որ դրախտը կրկնապէս կ'ըմբռնենք, նոյնպէս եկեղեցին ալ կրկնապէս կ'ըմբռնենք, որովհետեւ եկեղեցին Երրայերէնէն մեր մօտ ժողով կը թարգմանուի. ըստ նոյն անունին կը կոչուի նաեւ ժողովարան, որովհետեւ ստուգապէս Աստուծոյ տուն շինուած է անիկա, անոր մէջ Աստուծոյ Որդիին պատարագուելուն համար: Նոյնպէս մարդն ալ, ըստ Պօղոսի տաճար է Աստուծոյ՝ աւագանին սրբութեամբ եւ վարքին մաքրութեամբ: Որովհետեւ, ինչպէս որ այս անշունչ տաճարին մէջ՝ շինուած ֆարէ եւ փայտէ՝ Աստուծոյ ամենակարող անունը կը կանչենք եւ Աստուծոյ անունով կ'օծենք զայն եւ Աստուծոյ տուն կ'անուանենք,

վասն զի ստուգապես անոր մէջ կը բնակի Աստուած, նոյնպէս ալ հաւատացեալներ որոնք Աստուծոյ անունով կը մկրտուին, իւրո՛վ կ'օծուին եւ Քրիստոսն Աստուծոյ անունով քրիստոնեայ կը կոչուին . . .» (Ծաղկափաղ . . . Արտաւագդ վրդ., էջ 95)

«Քրիստոնէութեան մարմնացումն ու ներկայացուցիչը պատմութեան մէջ եկեղեցին է. կ'ըսէ Վեհափառ Գարեգին Յովսէփեան: Քրիստոս ինքը կազմակերպուած եկեղեցի չէ հիմնել, բայց բնական էր նորա այդպիսի զարգացումը: Եկեղեցին իւր նուիրապետական եւ համայնական կազմակերպութեամբ, իւր կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւններով, ֆարոգով եւ աստուածապաշտութեամբ . . . միայն մի քարձարագոյն նպատակի արդիւնք է – Սրբազան մի մարդկութիւն զաստիարակել արժանի Յիսուսի անուան, արժանի նրա եղբայրակցութեան եւ Աստուծոյ որդեգրութեան: Նա աւետարանական ճշմարտութիւնների մատակարարն է հօտի համար, եւ ձգտում այդ սկզբունքները կեանքի հիմնաքար դարձնել: Ինչպէս քրիստոնէութեան հիմնադրի առաջին խօսքը ապաշխարութեան կամ ներքին վերածնութեան ֆարոգն էր, հոգեւոր փրկութեան եւ յաւիտեանական կեանքի աւետիսը, այդպէս եղել է եւ գաղափարական եկեղեցւոյ համար եւ պիտի լինի, եթէ իւր նպատակից

չէ շեղում: Նա կամենում է ճշմարտութեան անշէջ լապտեր դարձնել մարդկային հոգին, որպէս զի արժանի լինի վայելելու ամենաբարձր քարիքը՝ ազատութիւնը, «ուր Հոգի Տեառն է, անդ ազատութիւն է» (Դէպի Լոյս եւ Կեանք էջ 213-214):

Ներկայիս եկեղեցին որոշ չափով պարպուած է իր կոչումէն եւ չունի առաքելական դարաշրջանի իր անկախութիւնը: Ատենին եկեղեցին կը կառավարուէր աստուածասէր եպիսկոպոսներու, սարկաւագներու եւ վերակացուններու կողմէ, որոնք հետեւելով Յիսուսի ուսուցումներուն եւ աւետարանական ճշմարտութեանց, ճիգ չէին խնայել բարեգարդելու եկեղեցին եւ խնամելու հաւատացեալ հօտին հոգեկան, կրթական, տնտեսական կարիքները: Մինչ այսօր, հօտը իր վիճակին ձգուած է եւ օտար կրօնական եւ աղանդաւորական կազմակերպութիւններ ազատ ասպարէզ գտած կ'որսան ու իրենց մէջ կը ներգրաւեն Հայց. եկեղեցւոյ անդամները:

Եկեղեցին իր բուն կոչումը իրագործելու համար վերահաստատելու է իր անկախութիւնը:

ԲԱՐԳԷՆ ԹՕՓՃԵԱՆ

ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ

Պատասխան տուա Յիսուս ամոր.
«Ճշմարիտ, Յիսուսի կ'ըսեմ քեզի, եթե մարդ
մը մտնի չծնի, չի կրնար Աստուծոյ
թագաւորութիւնը տեսնել»։ Յովն. 3:3

Այսպէս պատասխանեց մեր Տէրը
Նիկողէմոսին, ցոյց տալով վերածնունդի
անհրաժեշտութիւնը մեր փրկութեան համար։
Քրիստոս միշտ շեշտեց իր ֆարոգներուն մէջ,
նորոգութեան եւ փոփոխութեան կարիքը, նոր
արարածի կերտումն մէջ։ Քրիստոս բերաւ նոր
արժէքներու եւ արժեքափերու շարանը մեր մտա-
ծողութեան անդաստանին։ Այս նորութիւնը երբեմն
խոտոր կը համեմատի աշխարհիկ ընկալեալ
հայեցակէտներուն հետ, բայց հոն է անոր
իմբնատկութիւնը եւ կուտայ իրեն իմբնորոյն
նկարագիր։

Քրիստոնէութիւնը համակերպող եւ
հանդակատարական ուղղութիւն չունեցաւ, այլ
բարձրադասակ յայտարարեց իր փրկութեան
պատգամը։ Ան հանելին չփնտռեց, այլ
օգտակարը եւ տեսականը։ Քրիստոնէութիւնը օրուայ
տիրող գաղափարաբանութիւններուն հակադրեց
վսեմ եւ փրկաւէտ իր սկզբունքները։
Քրիստոնէութիւնը դրաւ դարերու վրայ իր փրկարար
նշիւնը, մարդկութիւնը առաջնորդելով դէպի
կատարելութիւն։

Կը դիմաւորեմք Նոր Տարին 1996,
հաւատով, յոյսով եւ յանձնառութեամբ։ 1995
տարուայ հաշունփակը, մեզ կը դնէ նոր
առաջադրանքներու առջեւ։ Զերկնել անցեալի
թերութիւնները եւ կերտել ապագան մարդու
բարոյական վերածնունդով։ Անհրաժեշտ է այսօր,
այս բարոյական վերածնունդը։ Կ'ապրինք արագ
տեղեկատուութեան դարու մը մէջ,
համակարգիչներու, արբանեակներու, արդիական
գործիքներով տիեզերքի գաղտնիքները
յայտնաբերելու։ Գիտական այս յառաջնադարի
կողմն, կան մասն ժխտական երեւոյթներ՝
բմբեկոցիներու գործածութիւնը եւ բարոյական
սայթախումներ, խնկը բարեք, լպիրը եւ վաւաշտ
կենցաղ։ Կ'ապրինք սպառողական ընկերութեան մը
մէջ, ուր միաբաշխութիւնը եւ ազատութիւնը
իրենց անբերներ կը գործեն։ Ընտանեկան
աւանդական կառոյցը վտանգի տակ է։
Ազատագրութեան եւ կեղծ ազատութեան անուճով,
կը կատարուին բարոյական արժէքներու
վերիվայրումներ, որոնք ընկերութիւնը կը դնեն

խախտու հիմքերու վրայ։ Ապագայապաշտ գրողներ,
կը կանխատեսեն մարդկութեան համար մուս-
հեռանկար մը, իսկ այլ գրողներ՝ լաւատես են։

Հակառակ ճարտարագիտութեան հզօր
յառաջնադարին, մարդկութեան բարոյական
արժեքափերը հաստատուն հիմքերու վրայ չեն։ Նոր
Տարին, նորէն մեր առջեւ կը բանայ յանձնառու-
թիւններու եւ պարտաւորութիւններու շարան մը։
Քրիստոսի կանչը վերանորոգելու, վերա-
ծնելու, բարոյապէս վերագիւնելու աւելի քան
երբեք այժմեական է։ Այս դարուն՝ մեզի հրամցուած
ամէն նորութիւն չընդունինք անմիջապէս, առանց
զանոնք լաւ մը բնմարկելու։

Անտարբերութիւնը վնասաբեր է։
Քրիստոնեան չի կրնար հոսանքէն բշուիլ, այլ ի
պահանջել հարկին, իրեն կը մնայ հոսանքն ի վեր-
թիւններու դաժան բայց յոյժ օգտակար եւ
գովելի միջոցին դիմել։ Ան ունի իր կեցուածքը եւ
գաղափարական ուղղութիւնը, որ չի կրնար
սակարկութեան դրուիլ։ Քրիստոնէութիւնը իր
հիմնադրութենէն ի վեր, պահեց իր բարոյական
պահակի պաշտօնը։

Պայքար է հարկաւոր մեղքի եւ ապականիչ
բոլոր տեսակի երեւոյթներու դէմ։ Մեր երիտա-
սարդութեան մէջ, հարկ է շեշտել պատասխա-
նատուութեան զգացումը, պարտականութեան եւ
ծառայութեան ոգին։ Քրիստոսի լոյսն է, որ կրնայ
փարատել մարդոց հոգիներէն հոգեւոր կուրտութեան
թանձր խաւարը եւ բարոյական ապականութիւնը։

Նոր Տարուայ սեմին կանգնած, կը մաղթեմ
բոլորիդ դրական եւ շինիչ գործունէութիւններով
բեղուն տարի մը, իսկ Ս. Աթոռիս Գահակալին,
երկար, առողջ եւ արդիւնաշատ տարիներ, իսկ
Միաբանութեան անդամներուն յաջող եւ բարօր
գործունէութիւն։

Աստուած մեզ բոլորս օրհնէ եւ առաջնորդէ
ի գործս քարիս, Ամէն։

ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ Մ. ՎԴ. ԶՂԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՀԱՐՈՒՏԻ ՈՐԴԻՈՅՆ ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

- 56) Մինչ կը զըննէի ես այդ բարձունքներ,
Կար կէտ մ'որ պէտք չէր մընալ անտեսուած,
Հըպարտ Մորաթի դաշտն Հայրենասէր,
Սոսկմամբ կը տեսնես հոն յաղթն մեռնողաց,
Ոչ իսկ կը շիկնիս վասն դաշտ գրաւողաց.
Հոն է, կը ճըչան մեռելքն անշիրիմ,
Ոսկրակոյտ մը որ դարերով մընաց,
Յաղթական կամար ըսթիճեան եզրին՝
Անգերեզման ոգիներ ճչացին անվերջ՝ ցայգին:
- 57) Ուաթըրլուն - Գանի կ'մրցեն նախճիրով,
Մորաթ, Մարաթոն կ'ապրին փառանուամբ,
Անբիծ ու շքեղ յաղթանակներով,
Ռազմը շահած հեզ սըրտով ու ձերամբ,
Հըպարտ, եղբայրական քաղքենի զօրամբ.
Ոչ մըրցումներով նենգ իշխանական՝
Ընդմիշտ անէծքի ողբով պարարուն.
Այլ մըրցակիցք ելած արդար մըրցման,
Թագին օրէնքն Աստուածային չեղած պայման:
- 58) Միակ պատի մը՝ առանձին մի սին,
Հին օրերու ցաւի, գորշ կերպարանքով,
Վերջամնաց աւերը տարիներուն՝
Կը նայի հիմայ շրփոթ նայուածքով.
Ինչպէս քար կըտրած մէկուն կեցուածքով.
Արդ կեցած կարծես գիտակցութեամբ, բայց
Նաեւ զարմանքով որ, քայքայուած չէ,
Մինչ իր տարեկից պերճանքն մարդու ձեռած
Աւէնիզըմ հպարտ երկիրն է արդէն հաթուած:
- 59) Ու հոն - Օ՛, ինչ քաղցր, ու ի՞նչ անուն սուրբ,
Յուլիանէ - դուստըր - երկնի նըփուած.
Պառանջով մը իր սըրտի բարենուրբ,
Երկնամօտ որ փըլաւ իր Հօր շիրմին դիմաց
Արդարութիւնն էր արցունքին դէմ բայց,
Ան կեանքն իր տըլաւ փոխան արդարութեան
Մեռաւ վասն անոր որ փըրկել չկրցաւ,
Առանց կեսանդրի է իրենց գերեզման
Ուր Սափորին մէջ, մէկ միտք, մէկ սիրտ մէկ փոշի կայ միայն:

(շարունակելի)

LORD BYRON

Թրգմն. Մուրատ Մանուկեան

ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ

Անմահութի՛ն՝ իրաւ կա՞ս, թէ ի՛րապէս դուն չըկաս,
Կը միանամ ես ահա այն մարդերուն կորովի,
Այն մարդերուն եսասէր, եւ վախկոտ այն մարդերուն,
Որոնք նոյնիսկ՝ երբ չըկաս, այլեւս քեզ գաղտնօրէն

Եւ կամ ի լուր աշխարհին չեն ենթարկեր կասկածի:
Կեանքը կ'ըլլայ այսպէս հեշտ. մահն ալ նոյնիսկ սիրելի.
Բաժանումներն ողբալի չեն ցաւօցըներ քեզ այլեւս:

Հոն կը գըտնես հայրդդ որ, առանց մընաս բարովի,
Մահը տարաւ, ու մայրիկդ՝ որ դարձաւ տունն իր վըստահ.
Եւ փոքրիկ քոյրդ որ առջիդ մահուան խորհուրդը բացաւ.

Սիրելիներդ բոլոր՝ նետուած մահուան մութին մէջ:
Լինելու ես անպայման, որպէս զի վախս հեռանայ
Մեռնելու ցաւս ամոքի. եւ չըթուի կեանքն ունայն:

ԱՆԵԼ

THE ETERNAL HOMELAND

by

Hovanness Shiraz

Let the world and the stars listen,
 If that horrific disaster occurred,
 If the rivers reversed their flow and
 The sun fell from the sky,
 If the seas clashed and dried up,
 If the ashen stars fell, and
 The awestruck desert spoke,
 If the deep, bottomless canyons
 Devoured the eternal thrones of proud Massis,
 If all the deadly comets
 Struck this ancient globe, and
 The heart of the universe stopped beating,-
 Death shall never visit my homeland,-
 For she bore the phoenix,-
 Eternity dreamt her, and
 She wove eternity's speech.

*Translated from the Armenian by
 Marzbed Margossian*

ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Զօն Հայ սերնդի դալար ծիլերին
 Որ կառչած մնան բուն արմատներին

Թող ձայնս աշխարհն, աստղերն իմանան՝
 Որ թե պատահեր աղետն այն դժնի
 Թե գետերն առնեն յետադարձ հոսանք,
 Թե արեգակը երկնքից ընկնի,
 Թե բախտն ծովերն ու դառնան ցամաք,
 Թե մոխրանալով աստղերը թափուեն,
 Թե անապատը զարհուրած՝ խօսի,
 Թե խոր-վիրապի երախը սուգուն
 Յանբրժ գահերը խրոխտ Մասիսի,
 Թե ողջ մահաբեր գիսաւորները
 Զարկունն հինաւորց այս հողագնդին,
 Թե տիեզերքի սիրտն էլ դադարի, -
 Դարձեալ մահ չի գայ իմ հայրենիքին, -
 Նա մայր թռչունն է փունիկեան մոխրի. -
 Յանբրժութիւնն է նրան երագել.
 Նա յանբրժութեան բարբառն է հիւսել ...

ՅՈՎԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶ

ԳԻՐԲԸ

4+3+4+3

Այս գեղատիպ հատորին, զոր մենք Աշխարհ կ'անուանենք,
 Նքե էջերն, թերթիկներն հոգածութեամբ թղթատենք,
 Պիտի յստակ մենք կարդանք իմաստութիւնն ու արուեստն
 Յօրինողին, որ ընդ միշտ գայն կը կռփէ, կը ձեւէ:

Պիտի գտնենք ուժն Անոր, որ ամէնէն վայրագ ուժն
 Անգամ կարող է գսպել, նախախնամող իր հոգին
 Տարածելով ամենուր, արդարութիւնն իր նոյնպէս
 Ամէն էջին յայտնւող, որ ամէնէն ըմբոստին
 Անգամ պիտի չը խնայէ, պարագայքն ինչ էլ լինեն:

Բայց մենք յիմար, մանուկ խեղ, հաճոյք կ'առնենք՝ գունաւոր
 Մագաղաթէն. ու ոսկի տերեւներէն. ու սիրուն
 Բոժոժաւոր ժանեակէն, անտեսելով ամէն ինչ
 Որ լաւագոյնն է գուցէ, եւ առանց մեծ Գլըրողին
 Իմաստը խոր, իսկական, ըմբռնելու, տեսնելու.
 Կամ՝ երբ բախտով, միտքը մեր կեդրոնանալ կարենայ,
 Պատկեր մըն է՝ կը տեսնենք, ուրուագծուած՝ լուսանցփին:

Ուիլիըմ Տրամընտ Օֆ Հոթհորնտըն

Թրգմն. Շէն-Մահ

24 Դեկտեմբեր 1994

Էջմիածին

THE BOOK

Of this fair volume which we World do name,
If we the sheets and leaves could turn with care,
Of Him who corrects and did it frame,
We clear might read the art and wisdom rare;
Find out His power, which wildest powers doth tame,
His providence extending everywhere,
His justice, which proud rebels doth not spare,
In every page, no period of the same.

But silly we, like foolish children, rest
Well pleased with colored vellum, leaves of gold,
Fair dangling ribbands, leaving what is best,
On the great Writer's sense ne'er taking hold;
Or if by chance we stay our mind son aught,
It is some picture on the margin wrought.

William Drummond Of Hawthornden

ԱՍՏՂԱՅԻՆ ԵԹԵՐ

Մոգական լապտեր... լուսինն այս գիշեր
Խաղաղ կը ցաթէ արցունքի բիւրեղ.
Ինծի կը թուայ կարծես երէկ էր
Եկայ այս աշխարհ արցունքի մը տեղ...:

Լուսնի աչքերէն շիթերը անմեղ
Մանանայի պէս կը հոսին վարար...
Ձիւնի պէս ճերմակ լուսամուտէս նեղ՝
Կամուրջ կապեցին երկինք ու աշխարհ...:

Կամուրջ կապեցին հոգիս ու եթեր
Բիւլ արցունքներու լոյսերով վարար,
Հոգիիս տունին լուսինն է լապտեր,
Իսկ աստղերը լոյծ՝ արցունքի կայծեր...:

Հարուստ է հոգիս, հարուստ այս գիշեր.
Աշխարհիկ գանձեր այնտեղ չեն շողար...
Ո՞վ է ունեցած աստղային եթեր
Իր հոգիին մէջ, զոր չի տար աշխարհ...:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Բ. ՄԱՏԵԱՆԻ ՔՆԱՐԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԸ

Կեցութեան ողբերգականութիւնը Նարեկացին ընկալում է որպէս սեփական ողբերգութիւն: Նրան ցնցում է խախտուած ներդաշնակութիւնը՝ լինի զգացմունքների ու գիտակցութեան մէջ, բնութեան երեւոյթներում, թէ տարրերի համամասնութեան մէջ եւ հասարակական կեանքում: Ողբերգութեան ծանրութեան կենտրոնը, այսպիսով, իրականութեան մէջ է, երկրային ոլորտում եւ ոչ թէ նրանից դուրս: Ներհակ ուժերից ծնուած այդ ողբերգութիւնը ոչ միայն իրական է ու ճշմարիտ, այլեւ յաւիտենական է եւ համամարդկային: Նարեկացու առաջին իսկ պաղատանքներից մէկը կեցութեան այդ ողբերգականութիւնից ազատազրու ելու աղերսանքն է, ուր ամէն մի տող, ծաւալելու դէպքում, կը դառնար առանձին դրամայի հիմք ու հենք:

Մի եղէց անպտուղ ի փոքր վաստակոյս՝

Իբր ապաքան սերմանող անբերրի երկրի:

Մի լիցի ինձ երկնել, եւ ոչ ծնանել,
Ողբալ, եւ ոչ արտասուել,
Խորհել, եւ ոչ հառաչել,
Ամպել, եւ ոչ անձրեւել,
Ընթանալ, եւ ոչ հասանել,
Ինձ ձայնել, եւ քեզ ոչ լսել,
Պաղատիլ, եւ անտես մնալ,
Կողկողիլ, եւ ոչ ողորմիլ,
Աղաչել, եւ ոչ ինչ աւգտել,
Զոհել, եւ ոչ ճենճերել,
Զքեզ տեսանել, եւ դատարկ ելանել:

(Բան Բ, գ)

Հակադրութիւնների այս ձեւը ոճի խնդիր չէ, այլ ինքնադրսեւորման պահանջ: Եւ Նարեկացին յաճախ է դիմել այդ եղանակին: Մատեանը հակադրութիւնների միասնութիւն է՝ ինքնաձգական ցածրակէտից մինչեւ մարդու աստուածացման բարձրակէտը: Հակասութիւնները կարող են հալուել ու ձուլուել լոկ աստուածային սիրոյ փութանքի հրում: Մինչ այդ հերոսին մնում է տառապանքը, մաքրուելու համար եռալու տեղատուութիւնն ու մակընթացութիւնը:

Իբր ի քրայս ընտրութեան փութոյ քոյ սիրոյ՝

Հանապազ եռամ եւ ոչ երբեք մարգիւմ,

Միշտ խառնիւմ զուգիլ եւ ոչ եւս միանամ:

(Բան ԿԹ, ա)

Սա զուտ գեղեցիկ խօսք չէ, այլ բանաստեղծի ներաշխարհի բնական անդրադարձ: Մեղքը մաքրուում է զոյման արցունքով, ինչպէս ժանգը՝ հրով: Հանգիստ կարող է լինել միայն աստծու հետ գտած հաշտութեան մէջ, իսկ այդ վախճանակէտին հասնելու համար պիտի անդուլ բարձրանալ՝ հոգեպէս լուսաւորուելով: Ամէն ինչ գեղեցիկ է գեղեցիկ նպատակի յարաբերութեամբ: Մումը կոչուած է լոյս տալու: Այն պիտի վառուի, այրուի, սպառուի, լոյս դառնայ եւ որքան շոյալ՝ այնքան գեղեցիկ: Հոգին կոչուած է աստուածանալու: Նա պէտք է յաղթահարի մեղքի դիմադրութիւնը, ինչպէս բոցը՝ մոմի նիւթը: Դիմադրութեան յաղթահարման այդ ընթացքը Նարեկացու համար տիեզերական երեւոյթ է, եւ ամէն ինչ իր մէջ ունի թէ՛ իր խաւարը եւ թէ իր

յոյսը: Պատահական չէ, որ Նարեկացին յաճախ է դիմում ծովի պատկերին՝ իր հոգու խոռվմանը առարկայօրէն ցոյց տալու համար: Փոքորիկը մաքրում է ծովը, տառապանքը՝ հոգին: Կեանքը ծով է, մարմինը՝ փոքորիկի մատնուած նաւակ, որի մէջ ալիքների անվերջ գրոհներից տատանում է հոգին: Զարգացնելով պատկերը՝ Նարեկացին ալետատանութիւնից անցնում է ալեկոծութեան, նաւակից՝ նաւին, տագնապած երեւալուց՝ յանկարծառ խորտակմանը: Իր յոյսը նա դնում է երկնային բարի նահապետի վրայ՝ վերստին նորոգուելու եւ երկնային խաղաղ հանգրուան հասնելու համար: Պահի յարաբերութեամբ, սակայն, փոքորիկն ու նաւարկութիւնը անցեալ են, յոյսը՝ հեռանկար, մինչդեռ իրականը խորտակուած հոգին է, որ «ռոգորմագին թաղծանաւ հեծէ» (Բան ԻԵ, գ):

Քնարական հերոսի ողբերգութիւնը միայն իր մէջ չէ, իր էութիւնից: Նրա բարոյական անկման մէջ մեծ տեղ ունի հասարակական միջավայրի արտաւորութիւնը: Նարեկացուն յատուկ է քննադատական թեժ կիրքը: Նրա ատելութեան եւ սիրոյ նժարները զուգակշռում են իրար, բացասականի մերժման ուժը համարժէք է դրականի հաստատման նրա ուժին: Նա վարպետօրէն է գծել ժամանակի հասարակութեան բոլոր դասերի ու դիրքի մարդկանց պատկերասրահը՝ մարգարէի անաչառութեամբ նշանակելով նրանցից իւրաքանչիւր արատն ու ապականութիւնը՝ իրրեւ սեփական անձի այլակերպութիւն: Զկայ մէկը, որ բարձր լինի իր դիրքից՝ իրրեւ մարդ: Նրանից ամէն մէկը ներկայացնում է սեփական պարտաւորութեան յեղաշրջուած պատկերը: Մշակը ծոյլ է, մարտիկը՝ անպատրաստ, պահապանը՝ մատնիչ, խորհրդատուն՝ նենգ, պատուիրակը՝ բանասրկու, դիւանապետը՝ օրինագանց,

գանձապահը՝ երկմիտ, առաքնալը՝ խոռվարար, իշխանը՝ տիրադաւ, արքան՝ տարագիր, թագաւորը՝ անարգ, կայսրը՝ հոգեկործան, դատաւորը՝ աչառու, զօրավարը՝ զրկող, քահանան՝ անարժան, պաշտօնեան՝ հարբեցող, վաճառականը՝ շուայտ, հարեւանը՝ չարախօս, բարեկամը՝ գժտուած, հարուստը՝ ժլատ, աղքատը՝ հպարտ: Ո՞ր մէկը թուես: Ինչպէ՞ս կարող է այդ բոլորը մտածող մարդու համար, առաւել եւս զգայուն բանաստեղծի համար չդառնալ մշտական երկիւղի, ցաւի ու հոգսի, տագնապի ու զգուսնքի պատճառ ու առիթ: Այլազան ապրումների այդ համապատկերը Նարեկացին տալիս է մանրամասների մի համադրութեամբ, ուր քնարական հերոսի մէջ յառնում է բոլոր ժամանակների մարդը՝ հոգու յարատեւ տագնապով ու տուայտանքով:

Եթէ գինուոր տեսանեմ՝ մահու ակն ունիմ,

Եթէ պատգամաւոր՝ խստութեան,

Եթէ մասնագէտ՝ մուրհակի կորստեան,

Եթէ արինաւոր՝ անիծից,

Եթէ աւետարանական՝ փոշոյ ռոտիցն թաւափելոյ,

Եթէ բարեկրան՝ յանդիմանութեան,

Եթէ ապառու՝ կսկծման:

(Բան ԻԳ, գ)

Կարելի՞ է արդեօք լաւ բան յուսալ այդ հասարակութեան մարդուց: Ու՞մից կարելի է յուսալ փրկութիւն: Ու՞մ կարելի է դիմել՝ հարազատի՞ն, որ մատնուած են նոյն ցաւ ու դաւին, իշխանների՞ն, որոնց բարիքներն անցաւոր են իրենց նման, թե՞

Առ թագաւորութիւնս աշխարհի արդեաւ,

Որք գմառացուցանելն միշտ արուեստաւորեն, քան զկենսագործեն:

(Բան ՄԱ, ա)

Եւ քնական է, որ Նարեկացին դիմէր Աստծուն եւ աղերսախառն պաղատեր:

Հայեա՛ց, տէր, ողորմութեամբ ի պատկեր վշտաց դառնութեան

Բազմավտանգ կրիցս կարեաց, գոր հանդէպ քո տարածանեմ,

Կցորդակից լեր բժշկապէս,

Եւ մի ի խոյզ ընտրութեան կոչեր դատաւորաբար:

(Բան ԻԳ, ք)

Թուում է՝ այստեղ պիտի աւարտուէր հերոսի ողբերգութիւնը, սակայն այս անգամ էլ նա ալեկոծուում է այն գիտակցութիւնից, որ Քրիստոսն աշխարհ էր եկել իր փրկութեան համար, տառապել, անարգուել, փշէ պսակ ընդունել, խաչուել ու արիւն էր հեղել, մինչդեռ ինքը փոխանակ հետեւելու նրան, հայեացքը յառելու երկնքին, ընդհակառակը, «անասնական գետնաֆարշտութեան սողնոյ սահեցմամբ կամաւ» (Բան ԼԲ, ք) հակուել է երկրին եւ երկրայինին: Նա գիտէ, որ Աստուած մարդուն ստեղծել է կատարեալ, նրան օժտել է հինգ զգայարաններով, քանականութեան ձիրք է պարգեւել, որ նա իմաստասիրաբար ճանաչէր իր արարչին, մինչդեռ ինքը, անապատի ցիռերի նման կորացել է դէպի երկիր.

Ով յիմար, զիա՞րդ քեզէն կորացար յերկիր,

Զաստեացս միշտ հոգացեալ դիպուածս՝

Ընդ ցիռս անապատականս համարեցար:

(Բան ԽԶ, ք)

Զոպանեան իրաւամբ նշել է, թէ Մատեանում կան «էջեր, ուր Շեֆապիրի հով մը կ'անցնի» (8): Եւ իսկապէս, Նարեկացին եւ Թեֆապիրը մօտեցնում են իրար՝ մարդու նկատմամբ ունեցած իրենց հայեացքներով: Նարեկացու հերոսը ողորմ է, որ օժտուած լինելով քանականութեամբ՝ ինքը դասուած է անասունների շարքը («Եւ ի քանականութեանն՝ ընդ անասունս դասակարգեալ, եւ զազիր գարշութիւն՝

ընդ գոյութեանն շարամանեալ» – Բան ԻԳ, ք): Շեֆապիրի հերոսը՝ Համլետը, նողկում է մարդուց, որ «Խռականութեամբ կարծես մի Աստուած», իրականում սակայն դարձել է միայն իր կրքերի գերին՝ «Անասուն միայն, ոչինչ աւելի» (9):

Անտարակոյս, նա, որ մեզ ստեղծեց այս լայն հանճարով,

Դէպի ետ նայող եւ դէպի առաջ,

Զպարգեւեց մեզ այնպիսի մի մեծ ընդունակութիւն

Եւ աստուածաման քանականութիւն,

Որ նրանք անպէտք բորբոսեն մեր մէջ (10):

Մարդն արժանի չէ իր կոչմանը: Նարեկացու համար մեղքն է, որ խախտել է նրա ներդաշնակութիւնը եւ նա տարուբերում է անվերջ չարի եւ բարու հակամարտութիւնից եւ քանի դեռ չի փարուել Քրիստոսի իղբալին՝ պիտի լինի բարոյապէս թերի ու թշուառ: Շեֆապիրի համար մարդու բարոյական նկարագիրը աղետաւոր է մարդու յարաբերութեամբ: Նա այն չէ, ինչ թուում է: Ողբերգութիւնը ծնւում է իրականութեան մէջ հումանիստական իղբալի հաստատման անհնարինութիւնից:

Մարդկային հոգու իր ճանաչողութեամբ Նարեկացին հասնում է հոգեբանական այնպիսի բացայայտումների, որոնք իրենց համամարդկային նկարագրով նրան դարձնում են սերունդների յաւիտեական ուղեկից: Նրա Մատեանը ինքնորոշութիւն չէ, անձնական ճակատագրի ողբերի երգ չէ, սակայն քննարկական հերոսի անհատականութեան գծման մէջ ապշեցնում է Նարեկացու ապրումների, յոյգերի եւ զգացմունքների անձնամետ հնչերանգը: Մարդկային ներաշխարհի բարդ ծալքերը նա ներկայացնում է իրրեւ սեփական էութեան արգասիք: Կամենալու եւ կարենալու, ցանկութեան եւ նրա

իրականացման միջև ընկած է պայքարի ու մաքառման մի դժուարին ճանապարհ՝ պայմանաւորուած մի կողմից մարդու իր իսկ քնութեամբ, միւս կողմից՝ հասարակական միջավայրով:

Քանզի կամելով ուժգինս ընթանալ՝ ընկլայ սաստկապէս,

Յանչափն ձգտիլ՝ իմոյն ոչ հասի,
Ի մեծագոյնն ամբառնալ՝ աստուստ գլորեցայ,

Յերկնային ուղւոյն՝ անդնդոց մատնեցայ,

Ի գգուշանալն առանել՝ յաւետ վնասեցայ,

Յանարատն պահիլ՝ մանր խորտակեցայ,

Կարծելով ընդ ահեակն մրցիլ՝ յաջն գբեցի,

Ի գերկորոյն խուզել՝ գնախնին կորուսի,

Ի խնդիր սակաւուն՝ ի կարեւորացն գրկեցայ,

Ի յուխտին պահել՝ դաշինն դրժեցի,
Առ սովորութեանն կտրիլ՝ կորուսիչս գտի,

Ի փոքունցն փախուցեալ՝ մեծամեծացն մատնեցայ,

Ջոր ես ինքն ինձէն ստեղծեալ՝

Զարաչար դատախագ անձին կարգեցի:

(Բան ԾԵ, գ)

Այստեղ ամէն մի տող կարող է հնչել իրրեւ թեւաւոր ասոյթ: Հագուագիւտ վարպետութեամբ Նարեկացին ջնջում է դարերի անջրպետը: Նրա բնարական հերոսի ապրումները համահնչուն են այժմեականութեանը, այսօրուայ ապրումներին: Խոհա-փիլիսոփայական ընդգրկման լայնութեանն այստեղ ներդաշն է խօսքի յուզական եղբերգական շնչին: Քնարական հերոսի հոգին ալեկոծուած է յարատեւ խռովից: Դա չարի դէմ մաքառող բարու մաքրող ուժն է, որ ծաւալուելով

քանաստեղծի յոյգերից՝ համակում է ընթերցողին:

Նարեկացու խօսքը հիմնականում ուղղուած է Աստծուն, իրականում՝ մարդուն: Այն ամէնը, ինչ գեղեցիկ է ու վեհ, նա մարմնաւորում է Աստծու՝ որպէս մարդկութեան յաւիտեանական իդեալի մէջ: Քնարական հերոսի ձգտման բարձրակէտն էլ այլ բան չէ, քան աստուածանալ, Աստուած իսկ դառնալ: Բայց դա միայն մարդու նպատակը չէ, այլեւ հենց Աստծու: Աստուածորդու՝ Քրիստոսի առաքելութիւնը իմաստաւորուած է հենց այդ խորհրդով՝ մարդուն ցոյց տալ նրա աստուածանալու ուղին: Արարածի թերութեան համար Նարեկացին պատասխանատու է համարում նաեւ Աստծուն: Նա չի կարող մոռանալ մարդուն եւ իր սիրուց ու շնորհներից զրկել նրան: Եթէ մարդը բարոյապէս կատարեալագործուելով մօտենում է Աստծուն, ապա Աստուած իր հերթին մօտենում է նրան: Զէ՞ որ Աստուած քնակում է հենց արդարների հոգում: Մարդը Աստծու տանարն է, խիղճը՝ աստծու ներկայութիւնը: Աստծուն չպէտք է փնտռել այլ տեղ, քան մարդու մէջ, նրա հոգու պատկերի մէջ: Եւ քանաստեղծը համոզուած է, որ մօտենալու եւ լոյսին մերձեանալու այդ ճանապարհին կայ այն ըզձալի պահը, երբ մարդը կարող է հասնել իր իդեալին, ձուլուել նրան, դառնալ մի էութիւն, մի անմահ ու աստուածային քնութիւն:

Միստիկական այդ գաղափարն է, որ դարեր շարունակ սերմանել է Քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Այս գաղափարը, սակայն, ունի նաեւ իր քնական եւ գուտ մարդկային քացատրութիւնը: «Մարդը դեռ չգիտեր - գրել է Էնգելսը - որ ինքը երկրպագում է իր սեփական էութեանը եւ աստուածացնում է այն իրրեւ մի ինչ-որ օտար էութիւն»(11): Այո, Նարեկացին չէր կարող

մտածել, թե ինքը երկրպագում է մարդկային օտարուած էութեանը: Նրա համար գերագոյն գոյը Աստուած է: Բայց նա հաւատում է, որ մարդը կարող է հասնել իր աստուածային իղեւալին, կարող է աստուածանալ: Նարեկացին աստուածային վեհն ու կատարեալը փոխանցում է մարդուն եւ մարդու մէջ գեղեցիկը, ճշմարիտը, քարին ու արդարը քարձրացնում է աստուածայինի աստիճանի: Խոստովանելով մարդու մեղքերը, նա ձգտում է լուսաւորել հոգին, աստուածային շնորհների արժանանալ՝ կատարելագործուելու եւ աստուածանալու համար: Կատարելութեան ձգտման այդ անվերջ ուղին միայն իր երազանքը չէ, այլեւ համայն մարդկութեան: Եւ սրբազան մի երկիրդածութեամբ ու հպարտ արժանապատուութեամբ բանաստեղծը դիմում է Աստծուն:

Եւ գոր ահաւորն է ասել, կարգեմ աստանաւր,

Յիշատակ եղեալ մեծիդ երախտեաց՝

Աստուած իսկ լինել ընտրութեամբ շնորհին

Եւ ընդ հաստողիդ միանալ՝ տէրունի մարմնոյդ ճաշակմամբ

Եւ ընդ լուսոյդ կենաց խառնութեամբ . . . (Բան ԾԲ, գ)

Աւելի հեշտ է զգալ Նարեկացուն, քան մեկնաբանել: Աստուածանալու այս գաղափարը յատուկ է միայն միջնադարին: Նա տեղ չունի ոչ անտիկ եւ ոչ էլ վերածնութեան դարաշրջանի գրականութեան եւ արուեստի մէջ: Նարեկացու քննարկան հերոսի ներաշխարհի քացայալտման պաթոսը խտացուած է մեղքի գիտակցման, զղջման եւ քաւելու ձգտման մէջ: Նարեկացին արթնացնում է մարդու խիղճը, քացում է նրա հոգու աչքը՝ սեփական հոգու, հետեւաբար եւ մարդկութեան հոգու, պատկերն ու էութիւնը տեսնելու եւ

զգալու համար: Կատարելութեան հասնելու այս ուղին անհատի համար սահմանափակուած է կեանքի տեւողութեամբ, քայց յարատեւ մարդկութեան համար: Մարդկային քարոյական կատարելագործման այդ ձգտումը Նարեկացին բանաձեւում է դարի կրօնափիլիսոփայական ոգով:

Յուս՝ա յԱստուած, խոստովան լեր նմա, եւ նա հոգայ վասն քո: (Բան ԽԴ, ք)

Նարեկացու այդ հաւատը ներթափանցուած է կատարեալին հասնելու անքեկանելի յոյսով:

Տաւնե՛ա զկեալս կորուսելոյս վերնականացն պարեգութեամբ . . . (Բան ԽԸ, ա)

Նարեկացուն պէտք է հաղորդակցուել նրա անմիջական ու յուզական բանաստեղծականութեան ընկալմամբ: Կրօնաստուածաբանական, վերացական, միստիկ խորհրդածութիւնների շերտը աւելի շուտ պատկանում է ճարտասանութեան եւ քարոզի, քան բանաստեղծութեան ոլորտին: Անհնարին է կարդալ Նարեկացուն եւ չհամակուել ինքն իրենից քարձրանալու, ազնուանալու, գեղեցկանալու վսեմ խոհերով եւ զգացմունքներով: Նարեկացին մեծագոյն հումանիստներից մէկն է համաշխարհային գրականութեան մէջ: Անսպառելի է նրա ստեղծագործութիւնը, եւ իր իղեւալի նման նա սերունդների համար պիտի լինի ու մնա՝

Անմատչելի հեռաւոր եւ անընդմիջելի մերձաւոր (Բան ԻԳ, ա)

Խոր ու տեսական է եղել Նարեկացու ազդեցութիւնը: Չկայ հայ ճշմարիտ մի բանաստեղծ, որին դիպած չլինի նրա հանճարի լոյսը: Բաւական է ասել, որ ոչ մի հայ գրող հայոց լեզուի հարստութեանը չի տիրապետել այնպէս, ինչպէս Նարեկացին: Ոչ մի հայ գրող չի հասել համամարդկային նրա ընդգրկման

լայնութեանը, խորութեանը եւ քարճութեանը: Թէեւ իր բարոյական անկատարութեամբ մարդը հակադրուած է Աստծուն, սակայն Նարեկացու Մատնանում հաւատի ու կասկածի, յոյսի եւ յուսահատութեան, սիրոյ եւ ներման բոլոր փորձառութիւնների միջով անցնում է մարդու բարոյական ինքնակատարելագործման եւ Աստծու հետ միաւորուելու, աստուածանալու գաղափարը:

Երկարատեւ ու բարդ է եղել հոգեւոր եւ աշխարհիկ գրականութեան սահմանազատման ընթացքը: Նարեկացին այդ սահմանաքաժանի մեծագոյն դէմքն է հայ գրականութեան պատմութեան մէջ: Եւ որքան էլ զարմանալի՝ նա մնաց անկրկնելի եւ չգերազանցուած: Նրա քնարական հերոսի մէջ մարմնաւորուած է ոչ միայն դարաշրջանի մարդը՝ իրրեւ հաւաքական անհատականութիւն, այլեւ բանաստեղծի կերպարը՝ իրրեւ նոր ձեւաւորուող անձնաւորութիւն: Նարեկացու համար որքան կարեւոր է, թէ ինչ է աշխարհն իր համար եւ ինքը՝ աշխարհի, նոյնքան էլ կարեւոր է, թէ ինչ է Աստուած իր համար եւ ինքը՝ Աստծու: Մատնանի միասնութեան առանցքը կազմում է մարդու ինքնակատարելագործման եւ հոգու փրկութեան գաղափարը: Նարեկացու հանճարը սակայն ընդգրկել է իր դարաշրջանի գեղարուեստական համապատկերը: Նա խորապէս գիտակցել է իր Մատնանի խորհուրդն ու նշանակութիւնը: Ժամանակի ըմբռնմամբ՝ այդ իմաստն ու խորհուրդը հանգում էր մարդու աստուածանալուն, նոր ժամանակների իմաստաւորմամբ՝ մարդու մէջ մարդկային յաղթանակին եւ նրա բարոյական վերափոխմանը: Մեղփի խաւարը հոգուց վանելու եւ աստուածային կատարելութեան լոյսին ձգտելու բարոյագիտական հայեցակէտից Գրիգոր Նարեկացուն զուգահաւասար է միայն Ալիգիերի Դանտեն:

ԱՂԹԻԻՂՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

8.- Ա. Զոպանեան, Երկեր, էջ 272:

9.- Վ. Շեքսպիր, Ընտիր երկեր, Երեւան, 1964, հ. 1, էջ 63, 124:

10.- Նոյն տեղում, էջ 124:

Աւելորդ չեմ համարում զուգադրել երկու հատուած՝

ՆԱՐԵԿԱՑԻ.- Ահա ի ի յոտս տանողականս
Կրողաց երկուց միակցորդ խորհրդականաց,
Ըստ ձեռոյ հրեշտակի կառուցար,

Իբր ի թոխս թեւոց կրկնաբարձ քազկաց
վերատանողաց՝

Յաշխարհն հայրենական հայել.

Ով յիմար, զիս՞որդ քեզէն կորացար յերկիր
Ջաստեաց միշտ հոգացեալ դիպուածս՝

Ընդ ցիռս անապատականս համարիցար:

Իբր գերագ քազմաքերանեան

Ի յաշտանակի մարմնիդ հաստատեցաւ
գլխոյդ բոլորութիւն,

Ջի եւ այսու ի յարինակէն շնորհէ մի
աւտարացիս

Ջաստուած տեսանել եւ զմնացականացն
իմաստասիրել:

(Բան ԽԶ, ք)

ՇԵՔՍՊԻՐ.- Ինչ հրաշակերտ է մարդը:

Որչափ ազնիվ է նրա դատողութիւնը:

Որչափ անսահման են նրա ընդունակութիւնները:

Կազմուածքը եւ շարժումը որչափ բարեձեւ եւ

հիմնալի: Կաց ու նիստով կարծես մի հրեշտակ:

Խոհականութեամբ՝ կարծես մի Աստուած: Աշխարհի

գեղեցկութիւնը: Կենդանիների կատարելատիպը:

(«Համլետ», արար 2րդ, տեսարան 2րդ)

11.- Կ. Մարքսը եւ Ֆ. Էնգելսը արուեստի մասին,

հ. 1, էջ 558:

Ա. ՂԱԶԻՆԵԱՆ

(Հարունակելի)

Տրբար Տարեր և Եղբայրներ

- 0 -

Որ յիշատակուի արարչապետի ջանքերով
 քաղաք յորհեա խառնակ յաճախ հերկան է
 Կարա- Տարի յախեա և քաղաքանոց եղբայր-
 ներն : Դիւր-ար հերկան, որ եր արդարեւ յար-
 ւոյ խառնակ և Իսկ քաղաք, Երբեք Երբեք Ե
 Դ. Դիւր- Որ քաղաքիս - Երբեք :

Այս քաղաքի յառաջիկ յիշատակուի Եր-
 և արդեւ իս քաղաք յառ և Երբեք, արդեւ
 Ա. Երբեքիս Երբեքիս Երբեք - Երբեքիս :

1. - Երբ 4 + 3 = Երբեք Երբեք :

Այս Երբեքիս Երբ Երբ-ար

Երբ Երբեքիս Երբ Երբ-ար

Երբ Երբեքիս Երբ Երբ-ար

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ-ար :

Երբ Երբ 3360 Երբ 403 :

Երբ քաղաք և քաղաք Երբ քաղաք-արդեւ
 Երբ քաղաքիս Երբեքիս Երբ Երբեք քաղաք :

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ-ար

Երբեք Երբ Երբ Երբ-ար

Երբ Երբ Երբ Երբ Երբ-ար

Տարածք է թվա-քանակի չափանիշի հիման վրա =

3-րդ հիմնական հայրենի գլխի,

չափանիշի-ն աչքի մարմնի,

և առնվելից հիմնական է.

ևս չափանիշի, ինչի վրա հիմնված է =

Չափ. թիվ 1193, էջ 625 =

4.- Չափ 4+4: Չ. Շարժում:

Որ է լրացնում խառնվելիք,

յետ շարժումն առի պահից,

ի շարժումից հանդերձ,

չափանիշի չափանիշի:

Չափ. թիվ 2009, էջ 159:

Չափ չափով, ինչի խառնվելիքն առի ինչի, ինչի
հիմնական խառնվելիքի չափանիշի հիման վրա =

առնվելից հիմնական է

ևս չափանիշի հիմնական է ինչի,

ինչի վրա հիմնված է ինչի չափանիշի,

առնվելից հիմնական է ինչի,

Չափ. թիվ 1193, էջ 834 =

5.- Չափ 4+4: Չ. Շարժում:

առնվելից հիմնական է ինչի,

ևս չափանիշի հիմնական է ինչի,

դու, ինչ արարանքիդ չես արել,
 և երբեք քո արարանքիդ չես արել:

Չես արել 1193, և 816:

Երբ չես արել և խաղաղ չես արել չես արել
 և խաղաղ չես արել խաղաղ չես արել:

Տեսնում եմ, որ քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել:

Չես արել 1193, և 766:

6. Երբ և երբ: Երբ և երբ:

Չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել:

Չես արել 135, և 220:

Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ:
 Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ:
 Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ: Երբ և երբ:

Տեսնում եմ, որ քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել,
 քո արարանքիդ չես արել և քո արարանքիդ չես արել:

Եւրոպայի այն քաղաքը զեւրոպայի քաղաքներէն
 ամեն միայն եւ Բաղդադի քաղաքի հարաւոր հարաւոր
 հարաւոր քաղաքը =

Միջին Եւրոպայի եւ Եւրոպայի
 Եւրոպայի քաղաքի յայտնի պատճառով,
 եւ անշուշտ որոշեալ համարներով,
 ահա Եւրոպայի քաղաքի հիմնով =

Չեռ. Ք. 1193, Կ. 457 =

9. - Եւրոպայի Կ. Եւրոպայի =

Աւստրալիայի եւ Եւրոպայի
 Եւրոպայի քաղաքի ահա Եւրոպայի
 Եւրոպայի քաղաքի յայտնի պատճառով,
 Եւրոպայի քաղաքի եւ Եւրոպայի =

Չեռ. Ք. 135, Բ. 374 f =

Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի քաղաքը
 քաղաքի ահա Եւրոպայի քաղաքը =

Եւրոպայի քաղաքի եւ Եւրոպայի
 Եւրոպայի քաղաքի ահա Եւրոպայի
 Եւրոպայի քաղաքի, Եւրոպայի
 Եւրոպայի, Եւրոպայի, Եւրոպայի =

Չեռ. Ք. 135, Բ. 178 u =

10. - Եւրոպայի Կ. Եւրոպայի =

Ձերի-սեպա-ի խորը եղանակ
 վերելք հիւսն էրեւել անցա՞ծը,
 անցել չէ-սառն, անձնեւել,
 Գնի ձերեւելն եւ Բերեւելն =
 Ձեր. թ. 135, թղ. 334 Բ:

Դարձելի անտեղ հարապետ հերետիկ, որոշ
 շարժումը իրար-ստի առի Ի իսկ անտեղ վերցի
 Բանա:

Անսանձա՞ծ Բերեւել անսանձ,
 ան-ի անսանձ յերկի Գնա՞ծը,
 Դեր անսանձն ան-ն եւ անձա՞ծ,
 անձն ձերեւելն Կնա Տիւնեւելն =
 Ձեր. թ. 135, թղ. 97 Բ-98 ա:

11. - Ձեր 5+6: Գ. Եւ ձերեւել =

Կերեւելի վերելի Կնա-ի Դերեւելն եւ անտեղ,
 Եւել ձեր անտեղ-ն ձերեւել յերեւել լուսն:
 Ձեր. թ. 135, թղ. 348 ա:

Անտեղ հարապետ հերետիկ, որոշ Գրաւո՞ծ Եւել
 շարժ, իսկ իսկ Գ. վերելի Բերեւելն եւ անտեղ իսկ =
 Անտեղեւելն անտեղ ան Զորեւելն
 անտեղեւելն անտեղ շարժել վերելն =
 Ձեր. թ. 135, թղ. 37 ա:

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՂԱՏԵՒԻ ՀՈՎՏՈՒՄ

ԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱԶՆԵՐ

Նոր տարին ինչքան մօտեցնում էր, այնքան անելի պինդ էր ձգում Դիլիջանի լեռների եւ անտառների ձիւնապատ անդորրը: «Գնամք ու գոնէ երեք օրով կտրուենք ֆաղափի աղմուկից, տօնական եռուզեռից, հոգսերից», մտածում երագում էինք բոլորս:

Մենք տասներկու հոգի էինք եւ մեզանից ամէն մէկը իւրովի էր ծրագրում եռօրեայ երանութիւնը: Մէկը օրինակ, որոշել է «հէրն անիծել» անգնութեան ու ֆեն՝, ֆեն՝ ու էլի ֆենի: Միւսը, որ Երրորդ մասի բնակիչ է, մտադրուել է ամէն օր մտնել անտառ ու շնչել այնքան, որ թոքերի վերջին քջիջն անգամ լիանայ օգոնով, ծառ ու ծաղկի, հնձած խոտի անտառում մոլորուած-մնացած բուրմուռներով: Երրորդը, որ սասունցի է ձագումով, որոշել է մենմենակ նստել լեռների դէմ եւ ազատ շարունակել ներքին ուղեւորութիւնը դէպի չտեսած «էրգիր», դէպի Ծովասար, դէպի Մարաթուկ: Իսկ Պարզ լին, Հաղարծին ու Դոշավան գնալ ցանկանում էին բոլորը:

Եւ այսպէս երանութեան երագ-ներ ...

Դեկտեմբեր 29ի յետ միջօրէ: Մանկական աշխուժով լցում ենք աւտոբուս ու ֆանապարհում: Սեմյոնովկա գիւղի 2045 մետր բարձրութիւնից սկսում է Դիլիջանի դժուար, վտանգաւոր վայրէջքը: Զիւնապատ, տեղ-տեղ սառցակալած ֆանապարհ, իրար վրայ ծալուող սրանկիւն Կեռմաններ եւ մագից կախուած

տագնապալի զգացողութիւն: Լուռ, ան-ծպտուն, ինքնամփոփ ենք բոլորս: Տարօրինակ է վտանգի սուր զգացողութիւնը մեզ տարանջատում է իրարից, վերածում ինքն իր մէջ կծկտած-պրկուած առանձին անհատների, որոնք կանգնած են ֆակատագրին հանդէպ բոլորովին մենակ, անօգնական . . .

Փոքր Սեւանից ոչ հեռու, Ծովագիւղի տակով, Դիլիջան տանող փապուղի են փորում: Ուղեւորների կեանքի ապահովութեան տեսակէտից նոյնիսկ ուշացած անհրաժեշտութիւն է դժուար ու մեծածախս այս փապուղին, բայց, երբ մտածում եմ, որ նոյն այդ ուղեւորները պիտի գրկուէին ֆանապարհի տասներկու կնիմետրանոց այս հատուածի նախաստեղծ գեղեցկութիւնները դիտելու վայելից, կար-ծես խամրում է ոգեւորութիւնս ...

Ապահովութիւն, գեղեցկութիւն ու վայելք: Ո՞ր մէկին տալ նախապատուութիւնը ... Ուշացած երկընտրանք է: Կեանքն արդէն իսկ կայացրել է վնիւր: Փապուղու շինարարութիւնն ընթացքի մէջ է:

ԴԻԼԻՋԱՆ

Աղստեւի տափշունչ հովտի հարաւ-արեւմուտքում, Փամպակի լեռնաշղթայի լանջին եւ Բաղումի լեռների հմայուած, անկշտում աչքերի դէմ անփոյթ նազանքով փռուել է Գուգարաց աշխարհի Գեղեցկուհին՝ Դիլիջանը:

Մեղմանուշ քաւշեայ կլիման, հովա-սուն անտառները եւ սառնորակ աղբրաջը-րերը Դիլիջանի համար շատ վաղուց ապահովել են առաջնակարգ առողջարանա-յին ֆաղափի նախանձնի համբաւ: Կլիման

առանձնապես նպաստաւոր է թոփախտի բուժման համար, եւ հէնց այդ պատճառով էլ այստեղ գործում է մասնագիտացուած հիւանդանոցների, առողջարանների, հանգստեան տների ընդարձակ մի համակարգ, ուր անուանի շատ հայ գիտնական բժիշկներ պայքարում են մարդկային գարուն հասակի ռիսերիմ թշնամի թոփախտի դէմ:

Ամէն անգամ որ լինում եմ այստեղ, յիշում եմ հայ ֆնարերգութեան հանճարեղ ծլարձակումներ, Պետրոս Դուրեանի, Մեծարեցի, Պեշիկթաշլեանի, Տերեանի, Մատթէոս Զարիֆեանի եւ այլոց եղբարկան նակատագրի մասին: Նրանք այս օդի, ջրի հոգատարութեան կարօտ՝ խամրեցիմ-հանգն կեանքի վաղ Գարունին, գրկելով մեզ, ո՛վ գիտէ, թէ ինչպիսի անանց Գեղեցկութիւններից ...:

Ըստ 1826 թուականի արխիվային մի տուեալի, Աղստեւի հովիտ եօթանասուն երկու գիւղերից մէկը՝ 60 տնանոց Դիլիջանը, այսօր դարձել է շուրջ երեսունհինգ հազարանոց ժամանակակից մի փառք, որի ահու գարգացման ներքոյ հնարաւորութիւնները խոստանում են ւաւիլի բարգաւաճ ապագայ:

Իսկ, այնուամենայնիւ, ինչո՞ւ Մեծ Հայքի վարաժնունիք Գաւառի պատմական Հովքը՝ Հայոց Արշակունի թագաւորների ամառանոցն ու որսատեղին, այժմ կոչւում է Դիլիջան: Այստեղ, լռած-մնջացած պատմութեան փոխարէն խօսում է Գուգարաց աշխարհի հարուստ աւանդապատումը:

Ժամանակին այս կողմերում ապրել է Դեյի(*) անունով մի հովիւ, որին, մի օր,

անտառում պատահոտել են գայլերը: Խեղճ մայրը, սարերն ընկած, փնտռում է կորած միևնույնարին եւ աղիողորմ ձայն տալիս. «Դեյի՛, ջա՛ն Դեյի՛, ջա՛ն» ... Այդ օրուանից հովուի անունով վայրը կոչւում է Դիլիջան կամ Դիլիջան:

Առասպել է: Անշուշտ: Եւ սակայն, երկնամերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի ու թաւ անտառների այս աշխարհում առասպելը այնքան հեռու չէ կեանքից, ինչպէս կեանքը՝ առասպելից:

Պատմեմ ողբերգա-գաւեշտական մի դէպք, որ պատահել էր Դիլիջանին կիպ-կպած Գալավիկո Գիւղում, մեր այնտեղ գալուց մի փանի օր առաջ եւ դեռ պատմում էր բերնէ-բերան:

– «Սարաեալանջի ա՛յ էն անտառաւիջի տանից – ձեռքով ցոյց է տալիս պատմողը – Համբոն Գիշերը դուրս է գալիս, որ գնա ոտաց նանապար(**): Անլոյս ձմեռ գիշեր է լինում: Լսւում է կոնու նդնդոց: Համբոն մօտ է գնում ձայնին եւ տեսնում, որ գոմից դուրս է գալիս մի աժդահա՝ թեւատակին նդնդան կոնի: «Անաբուր» (***) գողը բռնուել էր յանցանքի վրայ: Համբոն արխային մօտենում է թիկունից, ձեռը դնում է աժդահայի ուսին եւ կծու ամօթանք տալիս. «Ախրե՛ր, էդ հալվանին դո՞ւ ես պահել, որ թեւատակ առած տանում ես: Բա՛, էդ շնո՞րհի է: Բա՛, գետինը, չե՞ս մտնում բո էդ քոյ ու քուսաթով ...»:

Գիշերային խոր լռութեան մէջ լսւում է խուլ դմբոց: Դուրս են թափւում տնեցիք ու տեսնում, որ Համբոն ուշագնաց փռուել է գոմի առաջ: Զանգում են հիւանդանոց: Շտապօգնութեան մեքենան նրան հասցնում է Դիլիջանի փառափայլին հիւանդանոց: Նրբ

(*) փաջ, անձուրաց

(**) գուգարան

(***) անամօթ

ուշգի է գալիս, պատմում է եղելութիւնը: Պարզում է, որ «անաբուր» գողը եղել է վիթխարի արջ, որ անտեղի ամօթանքի ու կոնին ձեռքից խլելու անիրաւ փորձի համար մի թեթեւ ապտակել է Համրոյին ու տարել նդնդան աւարը:

ՀՈՎԻՏԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիս-արեւելքում, թաւ անտառների, բաւշեայ բացատների, ձորակների, կիրճների, խոխոչուն գետ ու գետակների, աղբիւր-ակունքների հովասուն մի դրախտիկ, որը նախախնամութիւնը աջից ու ահեակից պատել-պաշտպանել Բաղուժի, Փամբակի եւ Արեգունի լեռների ջլապինդ բազուկներով: Հովտի կենտրոնով հոսում-գնում է անուանատու Աղստե Գետը: Փոքրիկ է, վտիտ, բայց ժիր ու գործուն, յարատեւ յամառ: Դարերի նամբորդ: Նայիդ իրեն ու նայիր դարերի տֆնանքով բացած իր հունին ... Այդ հունով, միաժամանակ, կարող է անցնել իր նման հարիւր Աղստե ... իսկ ինքը դեռ իրեն ֆարէ-ֆար տալիս է, գոռում-գոչում է, ֆար ու ժայռ պոկում ու ֆշում-տանում է ... բայց, ո՞վ կ'ասի, թէ ի՞նչ է ուզում ...

Ճիշտ հայի բնոյթ: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ: Զէ՞ որ նա գալիս է 3001 մետր բարձրութիւնից թեժ լեռան ամենաթեժ ժայռի սրտից ...:

Ահ'ա, դրախտակերպ այս հովիտը եղել է հայկական ֆաղափակրթութեան հնագոյն օրրաններից մէկը, ուրկէ Աղստեի ջրերին համընթաց հոսել է, գիտութեանց եւ արուեստների բազմաճիւղ գետը: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնն այստեղ սկիզբ է առել մեգալիթեան դարաշրջանից, շարունակուել է ողջ միջնադարում եւ շարունակում է այսօր: Յայտնաբերուել-գրանցուել են աւելի ֆան 300 մեծ ու

փոքր յուշարձաններ: Պեղուել են Մեգալիթեան ու կիկլոպեան դամբարաններ, աւելի ուշ շրջանի բերդ-ամրոցներ, իջեւանատուն եւ շիրմակոթող: Գտնուել են պատմամշակութային արժէքներ կայացնող իրեր:

Աղստեի հովտի բացօդեայ թանգարանում պահպանուող առաւել արժէքաւոր յուշարձաններից են Հաղարծնի եւ Գոշավանքի վանական համալիրները, իսկ պաշտպանական բնոյթի շինութիւնների կուռ համակարգից՝ «Աղշկա բերդ», «Թանիկ ամրոց», «Աշոտ Երկաթի Բերդը», «Բերդաֆարի ամրոցը», «Ուզուն Թալայի Դիտարանը» եւ ուրիշներ:

Հաւատք, մշակոյթ եւ պաշտպանութիւն՝ հայկական ֆաղափակրթութեան երեք բաղկացուցիչներ: Հաւատքի եւ հանճարի տֆնանք-տառապանքով ստեղծածը պահել-պաշտպանել կեանքով: Անողոք այս օրինաչափութիւնը չէր կարող շրջանցել ու չի շրջանցել հովտի հայութիւնը, ֆան գիւմնակործան չարիքը մէկ՝ թաթար-սելջուկների, մէկ՝ մոնղոլների, մէկ Օսման ու մէկ թուրքմէնների սուղոյների կերպարանքով եկել հասել է նաեւ այստեղ, յաղթահարելով ամենի լեռնաշղթաներ, ահալի ձորեր, դժուար կիրճեր, թաւ-մութ անտառներ:

Բնութիւնը նոյնպէս իր սֆանչելի յուշարձաններն է ստեղծել Աղստեի հովտում: Յիշեմ վարդան Զօրավարի կաղնին: Աւանդութիւնն ասում է, որ վարդան Մամիկոնեանը Խաղխաղում տարած յաղթական ճակատամարտից տուն դարձի ճանապարհին, այս կողմերում մի ակնադրիւրի մօտ կարճատեւ հանգիստ է տալիս իր զօրքին: Մեկնումից առաջ զօրավարը շրջակայ շինականների խնդրանքով մի կաղնու ծառ է տնկում հենց աղբիւրի մօտ: Պարսիկ ներխուժողների դէմ տարած յաղթանակի այդ կանաչ յուշակոթողը տարերքի դէմ խիզախել ու

ապրել է մօտ 1500 տարի եւ միայն վերջերս կայծակը, այս էլ քանի՜ քրորդ անգամ, զարկել-տապալել է այն: Այսօր, սակայն, Վարդան Զօրավարի տապալումը կաղնու տեղում հայրենի հողի մէջ իր արմատներն է տարածում մի նոր ծառ՝ Մարաջախտ Յովհաննէս Բաղրամեանի կաղնին, իբրեւ խորհրդանշիչ հայ ժողովրդի յանրժութեան:

Բացի պատմա-նարտարապետական յուշարձաններից հոլտում ստեղծուել են դաւանաբանական, գրական, գիտական, պատմաբանասիրական, իրաւագիտական, երաժշտական յուշարձաններ որոնք մեծարժէք են ճարտարապետական հայկական քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ եւ որոնց կ'անդրադառնանք իրենց տեղում:

ՈՒՐ Է ԳԵՏԸ ԵՒ ՈՒՐ Է ԱՆՏԱՌԸ

Գալովինո հասնելու յաջորդ օրը առաւօտեան արեւոտ անո՛ւշ եղանակ է: Արեւի շէկ շողերի տակ պեծին տուող լեռ, անտառ ու ձոր ձգում են, կանչում: Անդիմադրելի է հրաւերը: Մենք տեղն ու տեղը որոշում ենք այցի գնալ Հաղարծին ու Գոշավանք, մուծել մեր «հարկ հոգեկանը» ինչպէս ձեւակերպեց Թալինցի Պավղոս Սֆանչելին:

Մեկնելով Դիլիջանից, մենք Աղստելի Հովտով շարժում ենք Հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ: Մօտ 10 կիլոմետրի վրայ, թեւում ենք ձախ: Սկսում է վերելքը անտառի միջով, Հաղարծին Գետի ափին գուգահեռ: Բայց, ո՞ր է գետը եւ ո՞ր է անտառը ... Զիւնի փափուկ, սպիտակափառ սաւանը համատարած հոգածութեամբ պատել-պարուրել է ամէն բան եւ մրսած-փշաքաղուած մի արեւնայում-հսկում է ներմակ անդորը համայնի:

Խորունկ, խորհող լուսին: Երկունքի սարսու՛ռ կայ օդի մէջ ...:

Երեւի մի այսպիսի պահ էր, երբ վանահայր քանաստեղծ ու երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին, ներշնչուած՝ մագաղաթին յանձնեց մեր շարակնոցի մարգարիտներից մէկը՝ «Խորհուրդ Խորին»ը.:

«Չարչարանօք քո սուրբ Միածնիդ նորոգեցան արարածք ամենայն.

Եւ մարդն վերստին անմահացաւ,
զարդարեալ ի զգեստս անկողոպտելի»:

Այս երկնքին եւ երկրամերձ այս դարավանդին վայել վսեմական խորհուրդ ու խոհեր ... Ահ՛ա, ինչով է նա զարդարել մեներթեան իր խուցն ու ժամանակը, օրհնեալ այս հողի ու գովեալ այս երկնքի քանաստեղծ գաւակը, երբ աշխարհում միջնադար էր, հաւատաքնութիւն ու խարոյկներ ...

«Խորհուրդ Խորին, անհաս անսկիզբն ...»:

Երկունքի սարսու՛ռ կայ օդի մէջ:

ՀԱՄԱԼԻՐԸ

«... ու երկնքէն իջուցինք գայն
ցօղ առ ցօղ, ամպ առ ամպ»
Վահան Թէֆեան

Խոր անտառի մէջ, գոյգ ձորակների կազմած գեղատեսիլ դարավանդի վրայ, իբրեւ բարձր պահած կանաչ սկուտեղի, տեղադրուած է Հաղարծնի վանական վեհաշուք համալիրը: Հոգեւոր ուսումնագիտական կենտրոն, որ հիմնադրուել է ու գործել XII-XIII դարերում, ծաղկում է ապրել ու հռչակուել XII դարի 30ական բուականներից, քանաստեղծ-երաժիշտ Խաչատուր Տարոնցու վանահայրութեան շրջանում: Նրա մասին ահա թէ ինչ է գրում Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց Պատմութիւն» աշխատութեան մէջ. «Եկեղեցու (Գոշավանքի) տօնախմբութեանը ներկայ էր նաեւ

Խաչատուր Տարօնցի Սուրբ Վարդապետը, առաջնորդը Հաղարծին կոչուող Սուրբ Ուխտին. այր Սուրբ Եւ հռչակուած գիտութեամբ, Եւ մանաւանդ երաժշտական արուեստով: Նա պայծառացրեց Սուրբ Ուխտը, որը իր գալուց առաջ ամայի էր Եւ խամրած: Նա Հայաստանի արեւմտեան կողմից բերեց խազը, մարմին տուեց իմաստունների ստեղծած անմարմին եղանակներին, որոնք մեր կողմերում տարածուած չէին: Նա եկաւ դրսից Եւ սովորեցրեց շատերին: Իր ծանր տխմանքներից հանգստացաւ Եւ ի «Քրիստոս Հանգեաւ» այստեղ, Եւ թաղուած է եկեղեցու արեւմտեան կողմը»:

Համալիրի կազմում են Ս. Գրիգոր, Ս. Աստուածածին, Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, երկու Գաւիթ, հայ աշխարհիկ ճարտարապետութեան գլուխ գործոցներից սեղանատունը, աղօթարաններ, արքայական դամբարան, խաչքարեր, տապանաքարեր Եւ պահպանուած 126 արձանագրութիւն, որոնք պատմում են մեզ հազարամեայ հնութեան, դէպքերի, իրողութիւնների Եւ մարդկանց մասին, համեստ տնտես Սիմեոնից մինչեւ Բագրատունեաց Սմբատ Եւ Գագիկ Մեծագոր արքաները, որ ապրել, ստեղծել ու երազել են այստեղ:

Ահա, օրինակ, Բագրատունի Գագիկ թագաւորին վերագրուող մի եզակի արձանագրութիւն. «Մատանի մի էր ձորն Հաղարծնի. կառուցանելով վանքս այս, Եւ եղի ակն ի վերայ»: Համալիրի կառուցման պատմութիւնն, այսպէս, սկզբնաւորում է քանաստեղծական այս չմնաղ պատկերով, որում հանճարեղօրէն ներդաշնակուել են բնութիւն Եւ ճարտարապետական կառոյց: Համալիրն այժմ Եւ դիտում եմ նրա բոլոր կողմերից, հեռուից ու մօտիկից, վերեւից

ու ներքեւից, սակայն, հիացումիս սնդիկը ոչ մի չափով չի իջնում իր ամենաբարձրից ... Եւ ընդհանուր, լիակատար այս դաշնութեան համայնապատկերում տաճարը դառնում է անձեռակերտ բնութիւն, իսկ բնութիւնը՝ վեհ ու վսեմ մի տաճար: Ո՞ւմ աչքն է կատարել ընտրութիւնը տեղի Եւ ընտրութիւնը կառոյցների տեղապատշաճ ոճ ու ձեւերի: Ո՞ւմ հանճարն է չմնաղ այս դարաւանդը դարձրել երկնի Եւ երկրի հանդիպման խորհրդաւոր սրբավայր ...

Հրաշքն, ինչպէս միշտ Եւ ամենուր, իրականացուել է ժողովրդի հաւաքական հանճարի, հաւատքի, սիրոյ Եւ գոհաբերութեան վիթխարի գումարով, որի մէջ իրենց լուսնն են ներդրել Եւ թագաւորը, Եւ ճարտարապետը, Եւ պարզ շինականը Եւ մօտակայ Արասաձոր գիւղի համեստ քարհատները, որոնք անվճար հիմք են փորել ու քար հայթայթել իրենց քարհանքից. «Քրիստոս Աստուած ողորմեսցի Արասաձորոյ քարհատացն, որ գտնելոյս տեղս հատին ...»: Միայն այսքան՝ ողորմեսցի. Եւ ամբողջ արածի համար լիուլի վարձատրուած են թագաւորից մինչեւ քարհատ:

«ԶՍիմեոն տնտես յաղաւթս (*)

յիշեսցիք»

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»

Հաղարծնի եկեղեցիներից մէկի գաւթի առաստաղի Հիւսիս արեւելեան անկիւնում, մի քարձրաւանդակի շուրջը արուած արձանագրութիւն է: Քանդակը պատկերում է ձեռքին շերտի բռնած մի մարդու, որը վանքի ծախսարար Սիմեոն տնտեսն է: Իր «Հոգոյ արդիւնքը» ամբողջութեամբ վանքին նուիրած այս մարդը ի՞նչ է խնդրում ի

(*) աղօթքների մէջ

«տրիտուր»: Խնդրում է, որ այս արձանագրութիւնը կարդացողները իրենց աղօթքներում յիշեն իրեն, իրրեւ մի մարդու, որ պարկեշտօրէն է ծառայել սոյն հաստատութեանը:

Ո՛վ Սիմէօն, ազնիւ տնտես, ի՛նչ լաւ է, որ դու եղել ես, ծառայել եւ անաղարտ պահել քեզ վստահուած շերեփի պատիւը: Հաւատա՛ որ քեզանից մէկ հազարամեակ յետոյ էլ քո շերեփը կը շարունակի յուշել մեզ եւ սերունդներէն՝ մաքուր ձեռքի, արդար խղճի եւ ազնիւ ծառայութեան մասին: Ուստի՝ օրհնութեամբ եղիցի յիշատակդ:

Սիմէոնը եզակի չէ վանքի արձանագրութիւններում: Ահա՛ գոհար Խաթունը. «Առաջի միաբանութեան ետու, զիմ այգին եւ շինական մի ազատ ...»: Ահա՛ կիրակոս Վարդապետը, որ վանքին է նուիրել ձօ գիրք, 'օ դահեկան, մէկ հատ շուրջառ եւ շինել է եկեղեցու դասը: Այսինքն՝ տուել է ինչ որ ունի: Մի ոմն Արտավազ տուել է «զիմ հոգոյ արդիւնս». դարձեալ՝ ինչ որ ունի: Այսպէս են վարուել ոմն Սեւադա, ոմն Աշխարեկ, ոմն Ապստամբ եւ շա՛տ ու շա՛տ ուրիշներ:

Դժուար է առանց յուզմունքի կարդալ Աղստեւի հովտում ապրած ստեղծագործած տաղանդաշատ ճարտարապետներից Մխիթար Հիւսնի ծերութեան թողած արձանագրութիւնը. «ես Մխիթար Հիւսն աշխատող այս եկեղեցւոյ ի մանկութենէ ի ծերութիւն շինեցի գտունս աղաւթից(*), իմով որդիացելովս(**) Յովհաննէսի եւ ստացայ ինձ յիշատակ Բ (***) պատարագ»:

«Ի մանկութենէ ի ծերութիւն» տարած դժուար աշխատանքի դիմաց տարին երկու անգամ պատարագի եւ յիշատակութեան

իրաւունք. տուածի, ստացածի զգացած գոհունակութեան միջեւ ընդունուած չափի ու կշռի ինչպիսի՛ խախտում ... Բայց, այս խախտում-անհամաչափութեան մէջ չէ՞ արդեօք մեր հոգեւոր հաստատութիւնների դարաւոր գոյութեան ու մշտական պայ-ծառութեան բուն գաղտնիքը:

Ո՛չ, Սիմէոնները եզակի չեն եղել: Եղել է կամաւոր ինքնագրկումի եւ սիրայօժար նուիրաբերման անվերջ, բազմամարդ մրցութիւն, որի բոլոր մասնակիցները յաւերժ յիշելու արժանի յաղթողներ են, եւ Սիմէօն տնտեսը, եւ Մխիթար Ճարտարապետը, եւ ոմն Ումեկը, եւ ոմն Սիրաշահը, Ովասափը, Նազիսաթունը եւ անուանի ու անանուն, արձանագրուած ու չարձանագրուած բազմաբազում ուրիշներ:

Ձեր բոլորի յիշատակը, ազնիւ երախտաւորներ, օրհնութեամբ եղիցի ի կատարած աշխարհի:

Երախտագիտութեան այս մրմունջն իրրեւ աղօթք մեր շրթներին, մեկնում ենք Հաղարծնից դէպի մի այլ սրբավայր, դէպի Գոշավանք:

ԳԵՏԻԿԻ ԱՓՈՎ

Անցնելով Աղստեւի մէջքին թամփի պէս նստած կամրջով, իսկոյն մխրճում ենք Տանձուտի կիրճը: Մեր առաջ լեռան եւ անտառի հոծ, բարձրաբերձ պատնէշն է, որ առաջին պահ, թւում է անանցանելի:

– Ոչի՛նչ, (ասում է վարորդը) Գետիկը կը տանի կ'անցկացնի մեզ:

Եւ իրօք, Գետիկ իր մանրի՛կ, անու՛շ կարկաչով ուղեկցում է մեզ եւ դարձաբարձիկ իր ափով տանում վե՛ր, աւելի վե՛ր,

(*) աղօթքի տուն, եկեղեցի

(**) ինձ որդի դարձած

(***) երկու

մինչև հասցնում է գոշգիւղ ու գոշավանք:

Առաջին հայեացքից զարմանք է յարուցում տեղի ընտրութիւնը: Մեր ավտոմեքենայի հեւով-փնչոցով բարձրացած այս լեռան ուսին բարձրացել-բազմել է նոյնքան ամեհի ուրիշ մի լեռ եւ բարձրանալիս իր ոտնաթաթի հետքն է թողել նրա ուսին ...: Եւ ոտնաթաթի մեծ ութեամբ այդ տեղի վրայ էլ մարդիկ կառուցել են իրենց գիւղն ու վանքը:

Սակաւահող, սակաւաջուր, դար ու դարեր վայրենաբարոյ ներխուժողների, ական-թականի, գերեվարութեան եւ անմեղ նահատակութեան թատերաբեմ մեր երկրի պատմութիւնը չիմացող օտարերկրացիներ զարմացած՝ միշտ նոյն հարցն են տալիս,

թէ ինչո՞ւ հայերը իրենց խցկել են աշխարհից հեռու, այս քար ու ժայռերի նեղումով մէջ ...

Թեկուզ պատմեա-բացատրես, փաստեր յիշես ու վկայութիւններ բերես, ի՞նչ պիտի հասկանայ անծայրածիր Ռուսաստանի եւ միշտ ապահով-անվտանգ Ամերիկայի քաղաքացին: Նրանք եւ աշխարհն ամբողջ այդպէս էլ չհասկացան Ղարաբաղցիներին, երբ սրանք իրենց 160 հազարով դիմադարձ կանգնեցին Ադրբեջանի 7.5 միլիոնին ...

Զհասկացան ու չեն հասկանայ, թեկուզ պատմեա-բացատրես ու վկայութիւններ բերես:

(շարունակելի) ՍԱՐԳԻՍ ԵԱՓՈԻՃԵԱՆ

Ի ԽՆԴԻՐ ԱՆԳՏԱՆԵԼԻ ՀԱՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐՈՒ

Աւագ Ուրբաթ՝ 1995: Երկրորդ օրն է Հալէպ այցելութեանս, քառասուն ութ տարիներու քաղաքայութեանս ետք: Վաղը, Առաջնորդարան՝ պիտի տեսնեմ թեմին առաջնորդը՝ Գերշ. Տ. Սուրեն Արքեպիսկոպոս Բաթարոյեան, որուն անցեալ շաբաթ ծանօթացայ Ս. Էջմիածնի մէջ գումարուած Ազգային-Եկեղեցական ժողովին առիթով: Սրբազանը ձմեռն իմ գրաւոր դիմումիս վրայ Առաջնորդարանի իր մէկ պաշտօնեային միջոցաւ կարգադրութիւն ըրած էր իմ եւ երեցկնոջ Հալէպ օթեւանելու առնչութեամբ, եւ առ այդ տեղեկութիւն դրկած էր ինձ անյապաղ: Երէկ քարեկամիս եւ նախկին պաշտօնակիցիս Կարապետ Ճուհարեանի քնակարանին մօտակայ նորակառոյց Ս. Աստուածածին հայ եկեղեցին գտնուեցայ այն պահուն երբ Ռոմիւլայի արարողութեան յանգող ժամապաշտութիւնը սկսած էր:

Ինչ քաղմութիւն դասին մէջ քաղցրագոյն երգող դեռատի մանչերու, եւ ի՞նչ խանդավառ, ինքնավստահ խումբ պատանի ուրարակիրներու՝ թեմին վրայ: Խոնուած ժողովուրդին մէջ եւ քահանաներու շարքին գիւ - անսքան եւ անմօրուս քահանայ - կը նանչնան եւ փսփսուի նիւթ կ'ընեն Նոր Գիւղ թաղի Զաւարեան Վարժարանի նախկին աշակերտներէն ոմանք:

Վաղը Ս. Զատիկի նրագալոյցի արարողութեան եւ պատարագին դարձեալ երեցկնոջ հետ պիտի աղօթեմ այս քաղաքէն, սիրուն եկեղեցւոյն մէջ: Սակայն այսօր Յիսուսի առժամեայ գերեզմանը այս կամ այն եկեղեցւոյ մէջ մեծարելու փոխարէն, որոշած եմ երթալ Հայոց Ազգային Գերեզմանատունը, փնտռելու կէս դար առաջ այնտեղ թաղուած հօրս գերեզմանը: Գիտեմ որ նոյն հողին մէջ տարիներ ետք թաղուած մօրս գերեզմանին վրայ եւս

տապանաֆար դնել տուած էին Հալէպ մնացած երկու բոյրերս: Փոքր բոյրս նախքան իր մահը դրկած մէկ լուսանկարը ապացոյց է թէ կողմ կողմի թաղուած են տապանաֆար կրող Աշնեան Աւետիս եւ Մարիամ: Միայն թէ այդ լուսանկարը հետս չեմ բերած Նիւ Եորքէն: Գերեզմանատան մուտքի պահակը անկարող է մեզի ուղղութիւն տալ: Կը ջանայ քացատրել որ Առաջնորդարանի տոմարներէն պէտք է ստուգեմ գերեզմանատան այն բաժինը ուր թաղուած են ծնողս եւ վաթսուն մէկ տարի առաջ քառամեայ մահացած Վարուժան եղբայրս: Վայրի դեղին ծաղիկներով հասակ նետած խոտ մը ամէն կողմ ողողած է անցքերը տապանաֆարերուն միջեւ: Բայելը դժուար է: Տեղ տեղ տապանաֆարեր խախտած, թեքուած դիրքով մնացած են, կամ կրաղիւսով ծեփուածները մաշած կոտրտած են: Իմ պատանութեան սկիզբի շրջանի, նախ քան ամենակրտսեր եղբորս մահը, գարնան Մեռելոցներուն հանքի էր պտոյտ ընել հայկական այս գերեզմանատան մէջ, որուն մօտ դաշտերէն կակաչներ կը փաղէինք, համտեսելով նոյն ատեն կարգ մը վայրի խոտեր: Հիմա, գրեթէ կէս դարու յաւելեալ խնդումէ ետք, հայկական այս մեռելաստանը այցելուին կ'ըսէ թէ փաղափարութեան պահանջները գոհացնելու մտադիր չէ: Ազգը - կամ փաղափր - քաւարար պիտոնէ չունի իր մեռելները պարունակող այս տարածութիւնը մարդավարի, վայելուչ յարդարուած եւ մաքուր պահելու մարտահրաւերին դիմակայելու համար:

Կը փնտռեմք, երբեմն մագլցելով փլած ֆարերու վրայէն, երբեմն հրելով խիտ աճած վայրի խոտերը: Կը փնտռեմք երեքս՝ Կարապետ Ճուհարեան, երէցկիւնն ու ես, իրարմէ հեռացած, թափառելով այս քաղմամարդ սակայն լուռ գերեզմանատան մէջ: Կը կարդանք շատ մը տապանագիրքեր,

տեղ տեղ նշմարելով նաեւ լուսանկարներ: Ահա փոքր անցքի մը եզերքը՝ կոթողի նման տապանաֆարը Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսուցիչիս գրող-ֆննադատ Յակոբ Օշականին՝ որ իր թափառական հայու քախտին անակնկալ մի դարձուածով յանկարծամահ եղաւ Հալէպ 1948ին եւ թաղուեցաւ այստեղ: Ի՞նչ զարմանք՝ Օշականի գերեզմանին կից, քրիստոնավայել ոճով շինուած նոր տապանաֆար մը կը ծածկէ հողը ժառանգաւորացի իմ դասընկեր եւ Տէր Զօրի հայ նահատակներու յուշարձանին քարերար Հայկազուն Գահվէնեանին: Հայկազուն Յակոբ Օշականի պահանջած շարադրութիւնները կը գրէր շաքաթ շաքաթ, սակայն չեղաւ մատենագիր, այլ շուկայի կեանքին անհրաժեշտ մետաղէ ծանր կշիռներ շինող: Օղը կը դառնայ նեղացուցիչ այս յետմիջօրէին: Հասած եմ գերեզմանատան մի այլ մասը, ուր տապանաֆարերը համեմատաբար աւելի վայելուչ վիճակի մէջ են: Ահա ծանօթ անուն մը՝ Պարսումեան Գէորգ, Այնթապցի, առաջին ատենապետը հոգաբարձութեան Զաւարեան Վարժարանի, որ դիւրացուց նոյն վարժարանին մէջ ուսուցիչ վարձուիլս 1941ին վաճառէր աշխարհի վերադառնալու անմիջապէս ետք: Ինչպէս պիտի գիտնայ մետաղի ձուլիչ Գէորգ Պարսումեան որ նշխար շինելու համար շարունակ կը գործածեմ 1954ին արոյրէ շինած եւ իր անունով փորագրած տիպը, գոր քարեկամի մը ձեռքով նուէր դրկած էր ինծի:

Այլեւս ուրիշ առիթի մը պէտք է սպասեմ, Առաջնորդարանի տոմարներէն անհրաժեշտ ստուգումը կատարելէ ետք, կրկին այցելել Հալէպի Ազգային Գերեզմանատունը, եւ առանց ժամավաճառ ըլլալու գտնել իմ եւ կնոջս հարազատներու գերեզմանները: Ծնողացս վեց զաւակներէն հինգը մեռած են: Առաջին երկուքը՝ Նդեռնէն առաջ ծնած Ուրֆա, իրենց

դեռատի կեանքի շրջանին սնունդ առին Ուրֆայի ջինջ օդէն եւ մաքուր ջուրէն: Առջինները՝ Ջապէլ, իր կեանքի վերջին քսանհինգ տարիները անցուց մշուշով հարուստ Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ իր կրտսեր աղջկան խնամքին տակ, մեռաւ եւ թաղուեցաւ այնտեղ անցեալ ամառ: Ջապէլի ծնունդէն ետք աշխարհ եկած Յակոբեանը, Թրքական քանակ տարուած հօրմէն, եւ Քիւրտ հարեանէ առեւանգուած քրոջմէն հետո, 1915 շարագուշակ թուականին տեղահանուած մօրս գրկին մէջ կամ ուսին վրայ բռնեց Սիւրիոյ անապատներուն ճամբան: Այնտեղ՝ անգտանելի կէտի մը,

անմուն, անօթի, ծարաւ եւ յոգնած, Յակոբեան պաղատեցաւ մօրս, մրմնջելով «ջո՛ւյ, ջո՛ւյ» եւ աւանդեց իր անմեղ, մանկական հոգին: Մայրս զայն իր ձեռքերով թաղեց, անգտանելի վայր մը դէպի Տէր Զօր երկարող արեւակէզ եւ փշոտ ճամբուն վրայ: Զատկի Մեռելոցի օրը, Հասիչէի ճամբով պիտի ուղեւորինք դէպի Տէր Զօր, ինքնաշարժով, կուշտ ստամոքսով, եւ թերեւս անցնինք այն կէտէն, որուն մօտ է Յակոբեան եղբօրս անգտանելի գերեզմանը, Խապուր գետի կից մարդկային անթաղ ոսկորներով հարուստ Մարքատէի դաշտերուն մէջ:

Տ. ԱՐՏԷՆ Ա. ՔՀՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա.ԶԳԱՊԱՏՈՒՄ Դ. ՀԱՏՈՐ Ա. ԳԻՐԲ

Երկսիւն 382 էջ պարունակող այս պատմագիրքը արդիւնքն է որպէս բանասէր եւ հեղինակ տարիներէ ի վեր ծանօթ Դոկտ. Զաւէն Ա. Քենյ. Արգումանեանի յարատեւ եւ նուիրեալ աշխատանքին, կատարուած մեծ մասամբ Ֆլորիտայի մէջ, ուր հեղինակը մօտ տասնամեակէ մ'ի վեր կը ծառայէ իբրեւ ժրաջան հովիւ Ս. Դաւիթ Հայց. Եկեղեցւոյ (Boca Raton) եւ այլ նորակազմ հայ համայնքներու: Պատկանելի այս հատորի ծաւալին մասին լրիւ գաղափար կազմելու համար կ'արժէ գիտնալ թէ թուագրեալ էջերը կանխող 12 էջէ բաղկացած բաժինը կը պարունակէ գնահատական էջեր Երուսաղէմի հայ Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանէն եւ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Գեորգ. Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանէն, որու հրամանով լոյս տեսած է մատենը, որպէս հրատարակութիւն հանգուցեալ Տ. Զգօն Եպս. Տէր Յակոբեանի կտակով հաստատուած հիմնադրամին:

Ազգապատումի Գ. Հատորը, մեծանուն հեղինակին՝ Մաղափա Արք. Օրմանեանի Պոլսոյ մէջ 1918ին վախճանելէն ինն տարի ետք լոյս տեսաւ Երուսաղէմի մէջ 1927ին, Օրմանեանի արմաշական անդրանիկ ձեռնասունին՝ Տ. Բարգէն Եպս. Կիւլէսէրեանի «Հոգողութեամբ»: Այդ հատորը կ'ընդգրկէր 1809-1909 հարիւր տարիներու պատումինը, եւ գրուած էր այնպիսի ժամանակ մը երբ Օրմանեան ափսոսանքով Երուսաղէմ եւ ապա Դամասկոս, դրկուած էր Կ. Պոլսոյ իր կարգ մը թղթածրարներ եւ այլ աղբիւրներ օգտագործել կարենալու պատենութենէն: Ա.ԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Ա. եւ Բ.

հատորները հրատարակուած էին Պոլսոյ մէջ, Մեծ Եղեռնը կանխող այն տարիներուն երբ Օրմանեան հարկադրաբար դադար առած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի իր երկարամեայ պաշտօնավարութենէն:

Դոկտ. Հ. Զ. Արգումանեան, 1993 ամառը գրած իր նախագիտելիքին մէջ, հարկ կը զգայ բացատրել. «Ազգապատումի չորրորդ հատորի պատրաստութեան երբ ձեռնարկեցինք, ընդհանուր գործը երեք մասերու վերածեցինք, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ ներկայ հատորը: Այդ երեք մասերն են.

ա. Տ. Տ. Գէորգ Ե. Սուրենեան (1911-1930)

բ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մուրադեգեան եւ Տ. Տ. Գէորգ Զ. Զէօրեմեան (1930-1955)

գ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալգեան (1955էն մեր օրերը):

«... Նկատի ունենալով որ «Ազգապատում»ի մեծանուն հեղինակը՝ Մաղափա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ իր երկրորդ հատորը հասցուցած է մինչեւ 1910, ինչ ինչ պատճառներով զանց ըրած է շարք մը նիւթերու, դէպքերու եւ դէմքերու շարադրութիւնը՝ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը նախորդող տասնամեակին պատկանող, մեծ անհրաժեշտ նկատեցինք աւելցնել զանոնք 48 յօդուածներով, ու դասաւորել Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան կաթողիկոսի անուան ներքեւ ...»:

Դոկտ. Զ. Արգումանեան այս հատորի պատրաստութեան համար օգտագործած է 90է աւելի աղբիւրներ որոնց մէկ տասներորդը՝ Անգլերէն: Ասոնց ցանկը եւ նիւթերու ցանկը առանձին դրուած են

գրքի վերջաւորութեան: Հատորը կը սկսի թիւ 3149 յօդուածով, որպէս շարունակութիւն Օրմանեանի ԱԶԳԱՊԱ-ՏՈՒՄի չորրորդ հատորի վերջին յօդուածին:

Սկզբնական այն բաժնին մէջ որով հեղինակը կը ջանայ ամբողջացնել Օրմանեանի զանց ըրած նիւթերը, կը ծանօթանանք Մայր Աթոռի Գեորգեան ձեմարանի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Արմաշի դպրեւանքի առաջին հունձներուն: Օրմանեան կարեւոր դեր ունեցած էր երկուքին մէջ ալ: Աւելին Օրմանեան իր Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուելու նախօրեակին կը հանդիսանար Արմաշի «միտքը» (3100) մինչ իր կրտսեր գործակից Նդիշէ Վրդ-Դուրեան կը հմայէր ուսանողները որպէս Արմաշի «հոգին» (3101): Այս բաժնին մէջ կը տեսնենք ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը առնչուած հնադարեան Զուարթնոցի կործանած տաճարին, եւ Կոմիտաս վարդապետը առնչուած հայ եկեղեցւոյ ձայնագրեալ պատարագներուն եւ Պոլսոյ մէջ հայ տոհմիկ երգին: Այստեղ կը տեսնենք ծնունդը «Լոյս» կրօնաքերթին, Մ. Օրմանեանի դասական դառնալիք ֆրանսերէն գրուած «Հայոց եկեղեցին» գրքին, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Տակաւին՝ մահը բարեբար Ալեքսանդր Մանթաշեանի, եւ ի հանդէս գալը նոր բարեբարներու՝ Գալուստ Կիւլպէնկեանի եւ Գրիգոր Նդիայեանի:

Տեղ մը հեղինակը կը ներկայացնէ Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Ա. եւ Բ. հատորները, որակելով զանոնք «նշանաւոր», «հեղինակաւոր», «անմահանուն» (3194): Հիացումով պէտք է դիտել թէ Օրմանեանի պատմագրութիւնը շարունակել փորձող Դոկտ. Արզումանեանը մի քանի հարիւր էջերու մէջ - հոգ չէ թէ տեղ տեղ կրկնաբանութիւն ըրած - կրցած է տալ յստակ եւ հասկնալի ներկայացումով, ծնունդը 1920ական թուականներուն Մայր

Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին չեղեալ համարուած Պոլսոյ Սինոդին փոխարէն եւ Սիւրիա Լիբանանի մէջ Նրուսադէմի հայոց Պատրիարքութեան սեփական երեւ տեսչութիւններու - Պէյրութ, Դամասկոս, Լաթաքիա - Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան որոշումով փոխանցումը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տնագործի Սահակ Խապայեան Հայրապետի իրաւասութեան: Այս բաժնին մէջ կը տեսնուի համայնապատկերը Օսմանեան Թիւրքիոյ հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու մարդկային եւ մշակութային քննադնումներուն, ի լուր ջարդերու, ահաբեկումներու, նահատակութեան, հրկիզումներու եւ կործանումներու: Հայերէն ձեռագիրներու հանդէպ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցուցաբերող Տ. Զաւէն Արզումանեան մէկ կողմէ կը խօսի Նդիշէն առաջ հրատարակուած այս կամ այն վանքի հայ ձեռագիրներու ցանկի մասին, ապա կ'ափսոսայ Թիւրք բարբարոսներու կողմէ փնացումը հայ գրչագիրներու, վերջապէս գուրգուրանքով ներկայացնելու համար հրաշքով փրկուած սակաւաթիւ ձեռագիրները որոնց շարքին Մշոյ ձառընտիրը (3255): Այստեղ են Ապրիլեան Նդիշէն իր ծրագրումով եւ գործադրութեամբ, երկար շարքը արեւմտահայ հոգեւոր եւ աշխարհական նահատակ առաջնորդներու, Հայաստանի հանրապետութեան հաստատման եւ անկումի պարագաներուն, յետ գինադարի հայ ժողովուրդի միջազգային խորհրդածողովներու հանդէպ յուսալի կեցումձեղ եւ ապա յուսախաբութիւնը, որքահաւաքը, Նդիշէն վերապրողներու համար սարքուած վրանաքաղաքները, տարածուող հայ սփիւռքը, Նոր եկեղեցիներու շինութիւնը, Հայ Միջին Արեւելքի եւ Նորոպայի մէջ, նոր կրթական եւ մշակութային հաստատութեանց

կազմութիւնը ի սփիւռս եւ ի Սովետական Հայաստան: Մատենագրութիւն սիրող հեղինակը ուրախութեամբ կը թուէ հրատարակութիւնը Գր. Նարեկացիի «Ողբերգութիւն» աղօթագրքի երկու ժամանակակից թարգմանութեանց, Սովետական Հայաստանի մէջ հայ լեզուի եւ մատենագրութեան վերաբերող կոթողական երկեր շարադրող գիտնականներ Ստ. Մալխասեան եւ Հրաչեայ Անառեան, Մ. Արեղեան եւ Յակոբ Մանանդեան, ժողովրդական արեւելահայ բանաստեղծներ Յովհաննէս Թումանեան եւ Աւետիք Իսահակեան, եւ յարգուած արեւմտահայ գրողներ Վահան Թէքեան եւ Արշակ Ալպոյաճեան: ԺԹ. դարուն ընդհատուած ՍԻՈՆ ամսագրի վերահրատարակութիւնը երուսաղէմի մէջ 1927ին, Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Գ. հատորին եւ անոր «Խոհք եւ Խօսք»ի յետ մահու հրատարակութիւնը նոյն վայրին մէջ, Մելոնեան կրթական հաստատութեան հիմնումը Կիպրոսի մէջ Հ.Բ.Ը.Միութեան հովանաւորութեամբ, Համազգային Մշակութային Ընկերութեան գործունէութեան տարածումը Պէյրութի մէջ Նշան Փալանեան ձեւարանի բացումով 1929ին, եւ երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի վերածնունդը Նդիշէ Դուրեան Պատրիարքի եւ ուսումնապետ Բաբգէն Նպս. Կիւլէտերեանի առաջնորդութեամբ, նշաններ եղան որ հայ ազգը եւ եկեղեցին տակաւին կային եւ պիտի մնային Մեծ Նդեռնէն ետք:

***

Դոկտ. Զ. Արզումանեան այս գրքի նախագիտելիքին մէջ կը յայտնի իր յոյսը «որ հետագային մնացեալ քաժիններն ալ պիտի կարենանք շարադրել եւ հրատարակել»:

Առ այդ, մի քանի դիտողութիւններ եւ թելադրութիւններ:

Ներկայ գրքին մէջ մէկ էջի աւելի տեղ գրաւող Հայադաւան Հրեաներ յօդուածը (3201) աւելորդ է: Ռուսական կայսրութեան օրէնքով, Հայ եկեղեցւոյ արտօնուած չէր աւետարանչութիւն ընել: Լոկ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ անոր ծիսակատարութիւնները սորվելով ունէ մէկը չէր կրնար իսկական հայադաւան Բրիստոնեայ դառնալ, առանց Աւետարանի ուսուցումները իւրացնելու: Ադիլէ գատ, յայտնի չէ թէ ըստ ձեւի «հայադաւան» դարձած այդ հրեաները ո՞ր մէկ դաւանութեամբ մեծցուցին իրենց զաւակները:

Երկրորդ՝ Եկեղեցականաց Մահեր (3364) յօդուածին մէջ յիշուած պէտք էր ըլլար 1913ի աշնան Վանի մէջ վախճանած Յովսէփ Արք. Սարաճեանը որ մանաւանդ Ամերիկայի հայութեան համար կարեւորութիւն ունի իր անդրանիկ հոգեւոր հովիւի (1889թ.) եւ անդրանիկ եպիսկոպոսի (1898թ.) հանգամանքներով: Յովսէփ Արք. Սարաճեան Վանի առաջնորդական պաշտօնին վրայ էր երբ վախճանեցաւ յետ վիրահատութեան:

Դոկտ. Զաւէն Արզումանեան հայերէնի իւրայատուկ ոճ մ'ունի, որ տեղ տեղ կրնայ բծախնդիր ընթերցողը խրտչեցնել: Զոր օրինակ՝ երբ եղելութիւն մը կը պատմէ բայերը գործածելով անցեալ ժամանակով, յանկարծ նոյն յօդուածին մէջ մնացեալ բայերուն ժամանակը կը փոխէ ներկայի: Յայտնի չէ թէ այս ուսումները կ'ընէ դիտմամբ թէ անուշադրութեամբ: Երկրորդ՝ երկար նախադասութեանց մէջ վերջակէտի գործածութիւնը յետաճգելով կը կիրարկէ յարաբերական դերանունի յանախակի գործածութիւնը. այսպէս՝ տեղ տեղ կը տեսնէ ընթերցողը «որ», «որոնք» դերանուններով եւ «ուր» մակբայով իրարու կապուած եւ իրարու հետեւող նախադասութիւններ,

որոնք կրնային անջատուած ըլլալ միջակէտով կամ վերջակէտով:

Լուսանկարներ, որոնց գործածութիւնը այս դարու առաջին տասնամեակի վերջաւորութեան անհրաժեշտ չէ համարած Մ. Օրմանեան Ազգապատումի սկզբնական հատորներուն համար, ներկայ մատեանը մեծապէս պիտի նոխացնէին, անշուշտ միեւնոյն ատեն տպագրութեան ծախքը բարձրացնելով: Սակայն երբ նկատի առնուի քարտէզներու կարիքը, զանոնք գործածելը պերճաբար համարել կարելի չէ: Դոկտ. Զ. Արզումանեանի այս հատորով ներկայացուցած դէպքերն ու դէմքերը կը պատկանին ժամանակաշրջանի մը ուր մեծ թափ կ'առնէին տեղաշարժեր եւ փոխադրութիւններ, գիտութեան նուաճումներուն հետեւանով: Պալեանեան եւ Անդրկովկասեան պատերազմները հետեւակագործի եւ ձիաւորներու մակարդակէն անդին անցած էին: Շոգենաւէ գատ շոգեկառք կ'օգտագործուէր, հոգ չէ թէ Արեւմտահայաստանի հայաշատ վայրերէն դէպի սպանդ կամ անապատ բշտող հայորդիները չորիւն աւելի արագաշարժ փոխադրութեան միջոց չունէին իրենց տրամադրելի: Սաւառնակի դարուն տակաւին չհասած կարգ մը յաճախ ճամբորդող դէմքեր այս գրքին մէջ, զարմանալիօրէն տոկացած են այլեւայլ հեռաւոր վայրեր ուղեւորելու տաղտուկին: Հետեւեցէ՛ք ուղեւորութեանց զոր օրինակ Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոնեանին, Գարեգին Արք. Յովսէփեանին, Զաւէն Պատրիարք Տ. Նոյայեանին, Բարգէն Նպս. Կիլիկէեանին, Թորգոմ Նպս. Գուշակեանին, Գարեգին Նպս. Ռաչատուրեանին, եւ գրողներ Աւետիս Ահարոնեանին, Յովհաննէս Թումանեանին, եւ Վահան Թէֆեանին: Աւելցուցէ՛ք ասոնց ուղեւորութեանց վրայ տեղահանեալ հայոց կարաւաններու եւ հայկական հողի վրայ կոխ մղող զօրքերու տեղափոխութիւնները, եւ եթէ

հնարաւոր է, մի գգաք կարիքը քարտէզներու: Մաղթենք որ գալիք երկու գրքերը ձեռով մը լեցնեն այս պակասը:

***

Հեղինակը՝ Դոկտ. Զաւէն Ա. Քենյ. Արզումանեան ծնած է Եգիպտոս 1933ին: Շրջանաւարտ է Գահիրէի Գալուստեան Գալիլէական-Լիբանան-ի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի դպրեմանքը ուր 21 տարեկանին ստացած է քաղաքական ճեմնադրութիւն: Հայր Զաւէնի հովուական ծառայութեան առաջին դաշտը եղած է Եթովպիայի մայրաքաղաք Ատիս Ապպա ուր հայոց Ս. Գեորգ Եկեղեցւոյ մէջ պաշտօնավարած է երկուփուլէս տարի: Եթովպահայ բարեբար Մարտիրոս Տարաքեանի հաստատած եռամեայ կրթաթոշակին շնորհիւ Հ. Զաւէն ուսանեցաւ Լոնտոնի համալսարանին մէջ, նոխացնելով իր աստուածաբանական հմտութիւնը: Դէպի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Հ. Զաւէնի ուխտագնացութիւններէն առաջինը տեղի ունեցաւ 1958ին, երբ այդ սրբավայրին մէջ ստացաւ վարդապետի գաւազանի իշխանութիւն: 1962ին Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Տ. Սիոն Արք. Մանուկեանի հրաւերով եկաւ Ֆիլատելֆիա: Քաղաքի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ հովիւի պաշտօնը ստանձնեց եւ երկրորդ տարին հազիւ բոլորած, հարկադրուեցաւ սրտապնդել եւ կազմակերպել իր ցրուած հօտը երբ անակնկալ հրդեհ մը բոլորովին քանդեց Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին: Հ. Զաւէն Արզումանեան յաջողեցաւ համաձայնիլ վարչութեանը հետ որբանոցի մը, որու սրահը կարելի եղաւ վարձել եւ իբր աղօթավայր օգտագործել քի քանի տարի: Մինչ այդ ծովը Հ. Զաւէնի ղեկավարութեամբ գնեց հող մը Ֆիլատելֆիայի հիւսիսային սահմանին վրայ՝ Չէթընհէմ աւանին մէջ, ուր

հայկական ռնով կառուցուեցաւ փառաւոր
նոր Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ 1966ի
աշնան օծուեցաւ թեմի նորընտիր
առաջնորդ Գեորգ. Տ. Թորգոմ Եպս.ի
ձեռնով: Հ. Զաւէն Ֆիլատելֆիայի մէջ
ժամանակ ստեղծեց Թեմիկ համալսարանի
մէջ կրօնագիտական ուսմանց հետեւելու
եւ ստացաւ Մագիստրոսի աստիճան:
Առաջնորդ Թորգոմ Եպս. Մանուկեան Հ.
Զաւէնին ձեռնադրութեամբ տուաւ
Ծայրագոյն վարդապետի աստիճան: Աւելի
քան 7 տարի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ
մէջ հովուութիւն ընելէ ետք, Հ. Զաւէն
յանձն առաւ 2 տարուան պայմանաժամով
փոխադրուիլ Մոնթրէալ, որպէս Առաջնորդի
փոխանորդ ապագային ինքնավար Թեմ
դառնալիք Գանատայի շրջանին: Վերա-
դառնալով Ֆիլատելֆիա Հայր Զաւէն

ստանձնեց Ուէստ Ֆիլատելֆիայի Ս. Սահակ
եւ Ս. Մեսրոպ եկեղեցւոյն հովուութիւնը,
եւ 10 տարի ծառայութեամբ շէնցուց այդ
ծուխը եւս: Միաժամանակ հետեւեցաւ Նիւ
Եորքի Գոլումպիա համալսարանի հայ
պատմութեան ուսմանց, եւ Փրոֆ. Նինա
Կարսոյեանի ցուցմունքով պատրաստեց
իր արարտաճառը եւ արժանացաւ Դոկտոր
Փիլիսոփայութեան աստիճանին: Հ. Զաւէն
ուր տարի անընդհատ վարած է թեմական
խորհուրդի ատենադպրի պաշտօնը: Ան իր
երէցկնոջ հետ մօտ 10 տարիէ ի վեր կը
բնակի հարաւային Ֆլորիտա: Տ. Զաւէնի
առաջնորդութեամբ շինուեցաւ Պոքա
Ռաթօնի մէջ Ս. Դաւիթ եկեղեցին, որ
օծուեցաւ 1988ին:

Տ. ԱՐՏԷՆ Ա. ՔԶՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ

Բաղձալի Հաշտութիւն

Հիւսիսային Ամերիկայի Արևելեան Թեմի բարեջան առաջնորդ Տ. Խաժակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան վերջերս Ս. Վարդան մատենաշարէն լոյս ընծայեց անգլերէնով գրքոյկ մը, որուն վերնագիրն է "A Pastoral Letter to the Armenian Faithful", որ թարգմանի «Թուղթ Հոփուական առ Հայ Հաւատացեալոց», որ հինքնին բարի տրամադրութեամբ ու ազնիւ զգացումով կատարուած երկարամեայ ցանկալի կոչ մըն է վերջ տալու Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բացուած վերքին ու վիհին: Այն բարի հրաւեր մըն է նաև գործածելու ներկան իբրև ոսկի պատեհութիւն՝ խօսքէն գործի անցնելու և իրականութիւն դարձնելու հայ ժողովուրդի տարիներու տենչը, իղձը և երազը՝ միութիւնը:

Մեր առաջնորդ Սրբազան Հօր գրքոյկի բովանդակութիւնը կուռ է ու խիստ այժմէական: Իսկ թելադրութիւնները՝ տրամաբանական ու համոզիչ: Բովանդակ գրքոյկը կը կարդացուի հեշտութեամբ և մեծ հաճոյքով: Ընթերցանութեան աւարտին, ընթերցողը կ'ունենայ հաճելի տպաւորութիւն և տրամադրութիւն մը, որովհետև գիրքը հեռու է անիմաստ մեղադրանքներ կատարելէ և անապատակ նետեր արձակելէ: Անոր հիմնական նպատակն է լուսաբանել ընթերցողը, և յատկապէս, անոր միտքը և էութիւնը առաջնորդել դէպի բաղձալի հաշտութիւն, միութիւն և վերջնական խաղաղութիւն:

Այստեղ, անտարակոյս, մեր նպատակը չէ ամենևին շարադրել եկեղեցական այս սուր ու վնասաբեր տագնապին տուն տուող պատճառները և ոչ ալ դոյզն չափով իսկ անդրադառնալ անոր շարժառիթներուն և այլ բաղադրական հանգամանքներուն:

Ներկայիս, հայութիւնը թևակոխած է այնպիսի փուլ մը որ կը կոչէ զմեզ ամէնքս հինքնագիտակցութեան, հինքնաքննութեան և շրջահայեցութեան: Հայ ազգային-եկեղեցական կեանքը այժմ կարիքն ունի վերագարթօնքի, վերանորոգման ու վերակազմակերպման: Ներքին միութիւնը անկասկած պիտի գայ զմեզ գօտեպնդելու և զօրացնելու մեր հոգևոր, ազգային ու մշակութային գոյատևութեան վճռակամութեան մէջ: Մեր բազմաշարժար եկեղեցին այսօր, աւելի քան երբևէ, ծարաւի է հաշտ ու խաղաղ կեանքի, եկեղեցական միութեան և վարչական կառոյցի ամբողջականութեան:

Ողջ սփիւռքի և հայրենիքի հայութիւնը յուզող և մտալիկող հարցը ներկայիս միութեան ապահովումն է: Հայ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ օրինապահութիւնը և կարգապահութիւնը վերահաստատելու հրամայականին առջև կը գտնուին ներկայ սերունդին ներկայացուցիչներն ու վերին իշխանութիւնները: Լաւատեսութեամբ տոգորուելը, միութեան զաղափարով յուսադրուելը և վարդագոյն արշալոյսներ ընդգրկելու բարի իղձերը և տրամադրութիւնները անբաւարար են միութեան գործադրման ու իրականացման համար: Հարկ է

աւելի գործել, քան խօսել :

Հետևաբար՝

Ժամանակը չէ անցեալի պատմական տխուր ու խոր անցուղարձերը վերյիշելու և մատնացոյց ընելու դէմքեր, դէպքեր ու թուականներ իբրև հիմնական դրդապատճառը բոլոր անհասկացողութեանց ու անհարկի վիճաբանութեանց :

Ժամանակը չէ կիրքերը գրգռելու, ջուրերը պղտորելու և ցեխարձակումներով գիրար նշաւակելու ու այսանելու, վասնզի բաւ է ինչ մեկն սպառեցինք և գերագոյն ճիգ գործադրեցինք գիրար մեղադրելու, անուանարկելու և նսեմացնելու :

Անցեալին թող պատկանին այլևս մոլթ, տխուր ու տրտում էջերը հայ եկեղեցւոյ տազնապալի օրերուն :

Ժամանակն է որ լուրջ, զգաստ ու խոհեմ քայլերով դիմաւորենք հրաշագեղ արշալոյսը հայ կեանքի, հարցին մօտենանք հեռատեսութեամբ, լաւատեսութեամբ և առաջնորդուինք հայ բովանդակ ազգի գերագոյն շահերով :

Ժամանակն է որ ընդմիշտ դադրեցնենք սնամէջ բանավէճերը, որոնք կուզան լոկ մեր թանկագին ժամանակը կորզելու, սքանչելի պատեհութիւնը փախցնելու, ապա և մեզ ուժաքամ ընելու, պարպելու գմեզ մեր ոգեղէն արժէքներէն, և յատկապէս մեր դարաւոր ոսոխին զուարթութիւն ու գոհունակութիւն պատճառելու և յաշս օտարաց գմեզ նշաւակ դարձնելու :

Եղաւ ժամանակ մը երբ մեր մամուլին էջերը ողողուեցան տազնապարտուող հարցերով : Մէջբերուեցան տգեղ միջադէպեր, արձանագրուեցան հայուն վարկին անվայել ու աններելի խօսքեր : Այդ բոլոր մտքի մարզանքներուն, ժամարտակութեանց ու զրպարտութեանց ժամանակն անցած է այլևս : Ժամանակն է որ մէկդի դնենք անձնական կիրքն ու մոլուցքը և գիրար հասկընանք սիրոյ ու յարգանքի հաղորդակցութեան ճանապարհով :

Այժմ, երբ այլևս համայնավար ծանր ու կործանարար թաթը վերցուած է հայոց եկեղեցիին վրայէն, և հայուն հոգին թեթեւացած ազատօրէն կը շնչէ ու կը ճախրէ զրկելու անհուն լազուարթ երկինքը :

Այժմ, երբ անաստուածեան վարչակարգը մէկընդմիշտ խորտակուած է ու անոր վարդապետութիւնը դատապարտուած յաւիտենական վախճանի ու լուծեան :

Այժմ, երբ Ղարաբաղի մեր հարազատ քոյրերն ու եղբայրները անհաւասար բայց արդար մարտ մը կը մղեն ընդդէմ ոսոխին յանուն հողային ամբողջականութեան և առհաւական արժէքներու և սրբութիւններու պահպանման :

Այժմ, երբ երկիրն հայոց, գտած իր երբեմնի ազատութիւնը և սակայն դարձած Արշակաւան քաղում աղնդաւորներու, մոլար վարդապետութիւններու և օտարոտի թիւր ուսմունքներու :

Այլևս կարելի չէ չլսել ու շանսալ մեր պապերուն ծայնին, հայրենի-

քի բաշտարտիկներուն ծայնին, մեր խղճմտանքի ծայնին ու շղառնալ մէկ ճակատ, չկազմել մէկ բոռնցք ու շունենալ մէկ նշանաբան ու նպատակակէտ:

Հայոց հողն ազատագրուած է այսօր, բայց հայոց մէկ ծանր հոգը կը մնայ դեռևս իր պարանոցին: Հայեր ամենուրեք կը զգան խիստ պահանջքը յամեցած, բայց ցանկալի միութեան:

Մայրենի երկրի վրայ տեղի ունեցած պատմական վերջին իրադարձութիւնները, և մանաւանդ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին՝ Գարեգին Բ.-ի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրութիւնն ու օծումը պէտք է վերջակէտ դնեն մեր եկեղեցւոյ երկփեղկման ու երկպառակտման:

Հայ իրականութենէն ներս, նորագոյն նշանակալի և ուրախալի դէպքը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռին նոր Կաթողիկոսի ընտրութիւնն էր ու օծումը: Արամ Ա. նորընտիր, պայծառամիտ ու լուսամիտ Կաթողիկոսը իր պատգամներուն մէջ բազմիցս կը շեշտէ մեր մէկ եկեղեցի, մէկ հայրենիք, մէկ ազգ, մէկ մշակոյթ, մէկ ապագայ ունենալու ճշմարիտ իրողութիւնը: Իրօք որ հայ ժողովուրդը հպարտ ու գերերջանիկ պէտք է զգայ ունենալու երկու Հայրապետական Աթոռներու վրայ բազմած բարձրորակ, միջազգային շրջանակներու մէջ գերազանցապէս յարգուած, սիրուած ու գնահատուած Կաթողիկոսներ: Պատիւ մեր ազգին ու եկեղեցիին որ ունին նման արժանաւոր դեկավարներ, երախտաւոր մշակներ ու հոգևոր պետեր:

Մեր մաղթանքն է ու աղերսը առ Աստուած որ Ամենաբարի Տէրը պարգևէ արեւշատութիւն գոյգ Հայրապետներուն, լիակատար առողջութիւն և բազմաբեղուն գործունէութիւն իր անդաստանէն ներս:

Հայ ազգը կը մնայ լիայոյս և աղօթող որ բաժանումի սառցահալը սկսի, ակնկալուած ու խիստ ցանկացուած միութիւնը, միացեալ ջանքերով և սերտ գործակցութեամբ, դառնայ իրականութիւն, և ի վերջոյ, մեր եկեղեցին հասնի իր բաղձալի հաշտութեան և վերագտնէ իր երբեմնի ըղձալի ու կարօտալի խաղաղութիւնը:

Այս առիթով նաև մեր սրտագին շնորհաւորութիւնները կը յղենք մեր առաջնորդ Խաժակ Սրբազան Պարսամեանին՝ զրքոյկին մէջ արտայայտած իր առողջ մտածումներուն, գաղափարներուն, քրիստոնէական մօտեցումին և սքանչելի ու օրինակելի ոգիին համար:

Զենոբ ԶԳՅ. Նալպանտեան

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐԻՆԻ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԲԵԻԵՌ (*)

20-րդ դարու վերջաւորութեան, Հայ ժողովուրդի եւ իր եկեղեցական հաստատութեան միջեւ շարունակուող կապը ծիսական է միայն. Ծէսը այս պարագային պէտք է հասկնալ որպէս հանդիսադրում:

Եկեղեցականի մը կողմէ հրապարակաւ այս արտայայտութիւնը իր Մայր Եկեղեցիին հանդէպ, քիչ մը այսպէս բիրտ կերպով ըստած, զուցէ հաճելի չթուիր թերցողներէն շատերուն համար. բայց տոնն է այլեւս, եթէ կը սիրենք մեր Եկեղեցին անկեղծ սրտով, չծածկել ճշմարտութիւնը եւ խոստովանիլ իրականութիւնը, որպէսզի եկեղեցին ինքն այն պարագային իր ծիսական պարտականութիւններէն անդին իր բո՛ւն առաքելութեան եւ փորձէ մտնել իր զերին մէջ:

Այսօր Հայ Եկեղեցին եթէ միայն ծիսահանդիսական եկեղեցի է, ասիկա հետեւանքն է անշուշտ անցեալէն եկող պատճառի մը: Եկեղեցիին ներդրածական եւ արի զործունէութիւնը, եղեռնէն զեւ շատ առաջ, սկսած էր տկարանալ, որովհետեւ իր վանական զրուիւնն ցանցը հետըզհետէ սկսած էր նստրանալ: Եկեղեցի մը իր վարչական կեդրոնով, դժուար թէ կարենայ ինքնուրոյն, անկախ կրօնական իշխանութիւն մը հաստատել եւ ղեկավարել, եթէ երբեք այդ եկեղեցին իր ետին չունենայ հոգեւոր ստեղծագործական կեդրոններ. վանքեր՝ ուր նորոգութիւն կրօնական մտածողութիւնը, լեզուն, դասնական լայնածաւալները, եւայլն: Եղեռնէն առաջ քանի մը զպրեկանքներ՝ Գէորգեան ճամարան, Արմաշ, Երուսաղէմի ժառանգաւորացը, բաւական չէին Հայ Եկեղեցւոյ վարչական կեդրոնին ձեռքը տալու ուժեղ կրօնական իշխանութիւն մը:

Իսկ Եղեռնէն յետոյ, եւս առաւել տրկարացաւ Հայ Եկեղեցւոյ կրօնական իշխանութիւնը, մանաւանդ խորհրդային կարգերու հաստատումով, որովհետեւ կրօնական իշխանութեան վարչական կեդրոն՝ Մայր Աթոռ Էջմիածինը ո՛չ միայն իր մականին ներքեւ չկրցաւ պահպանել իշխանութիւնը, այլեւ վտանգուեցաւ ի՛ր իսկ զոյութիւնը, հոգեւոր պարունակը, իր վրայ զործադրուած քաղաքական ճնշումներու պատճառաւ: Այնուհետեւ լուսամիտ ու ազդանուէր բարձրաստիճան եկեղեցականներու պարտքն էր, առնուազն փրկել զարաւոր հաստատութեան արտաքին կերպարանքը: Ասիկա կը շահուէր շնորհիւ ծիսակատարութեան թոյլտուութեան:

Հաստատանք հողին վրայ ամփոփուած ժողովուրդի մը ծոցին մէջ, այսպիսով Եկեղեցին կը զառնար լոկ ծիսական եկեղեցի մը:

Հայ Եկեղեցւոյ վարչական կեդրոնին ղեմ մղուած հայածանքի այդ տարիններուն, այսինքն՝ 1920-ական թուականներէն ետք, Հայոց պատմութեան մէջ տեղի կ'ունենային նոր անցումաբանք: 1915-ի մեծ դէպքով, երկուքի ճեղքուած Հայոց պատմութենէն, ծնունդ կ'առնէր պատմութիւն մը բոլորովին նոր սկիզբով, որ սխալ կոչուէր Սփիւռքի Հայոց Պատմութիւն: Նպատակն է այստեղ Սփիւռքի Հայոց ծննդեան պատմութիւնը ընել, բայց պարտաւոր եմ պատմական համառօտ ակնարկ մը նետել Սփիւռքի Հայ Եկեղեցիներու ծննդոցին, նիւթիս մէջ կարենալ յառաջանալու համար:

Այն պահուն երբ զաղթական Հայեր զի-

րենք հիւրընկալող երկիրներում մէջ տեղաորուիլ կը սկսէին, ընկերային բնաստական պահանջ է որ նման պարագաներուն, մարդիկ իրենց հասարակեցութեան ձեւ եւ կերպարանք մը տան, հայ զաղթական այդ զանգուածներուն հաւաքական, համայնական կեանքը, առաջին հերթին կը ձեւաւորուէր ծխական - թեմական կաղմակերպութեամբ եւ եկեղեցիներու շինարարութեամբ: Ինչ որ կը նշանակէ թէ Սփիւռքի հայ եկեղեցիներու ծրնունքը, անմիջականօրէն կապուած պիտի ըլլար Սփիւռքի Հայոց պատմութեան սկիզբին:

Միջին Արեւելքի մէջ, Սիւրի վերջին կաթողիկոսը՝ Սահակ Բ. Պապայեան, աստանդական կեանք մը վարելէ յետոյ, 1930 թուականին Լիբանանի մէջ կը վերահիմնէ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, որու իրաւասութեան սահմանները կը տարածուին Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Կիպրոսի վրայ: Պաղեստինի եւ Յորդանանի զաղութները կը վայելեն Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հովանաւորութիւնը: Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ցամաքամասերուն վրայ ծլող, միւս բոլոր եկեղեցիները, իրենց թեմական կառոյցներով կը մտնեն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հովանաւորութեան տակ: Հոս պէտք է յիշատակեմ որ այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք հոգեւոր եւ կրօնական սնունդ րաշխելու եւ հայկական տոհմիկ ուսում ծաւալելու նպատակով հիմնուեցան Եւրոպայի եւ Ամերիկայի քաղաքներուն մէջ, իրենց կապը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ եղաւ միայն բարոյական կապ մը, եւ երբեք օրկանական:

Հայաստանի մէջ Վստ. Պետութեան մը հիմնումէն անմիջապէս յետոյ, Հայ եկեղեցիին համար կը սկսի խառնաշփոթ շրջան մը: Այս երեւոյթի կեդրոնական հանդամանքը այն է որ կրօնական հալածանքը կը սաստկանայ պետական ղեկավարութեան կողմէ, եւ թոյլ չի տար որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը իր ձեռքն առնէ իր սեփական ճակատագրի անօրինութիւնը:

Որքան կը թոյլնար Հայ եկեղեցւոյ կեդրոնական իշխանութեան հեղինակութիւնը, այնքան աւելի սոսկ բարոյական յարաբերութիւն մը կը դառնար Սփիւռքի, մասնաւորաբար արեւմտեան հատուածի քաղաքներու տեղային, ինքնավար եկեղեցիներու զործակցութիւնը ընդհանուր միացնող կրօնական իշխանութեան կեդրոնին հետ:

Ինչպէս կը տեսնենք, իրերու այս կացութեան մէջ սփիւռքեան տեղային, ինքնավար եկեղեցիները ղեկավարուած չլալով ընդհանուր ծրագրով մը հոգեւոր կեդրոնական իշխանութենէ մը, տեղային մասնաւոր իւրաքանչիւր ծուխ կամ թեմ, իր ուժերուն ներած չափով կը մատակարարէր իր առօրեայ հոգերը սահմանափակուելով իր կալուածէն ներս:

Բայց ինչպէս կը պատահէ որ Սփիւռքի քաղաքական տարրեր միմյուրոյ տակ ծնունդ առնող եւ աճող Հայոց եկեղեցիները, քաղաքական ճնշումներէ ձերբազատ, Հայաստանի եկեղեցիներուն պէս կ'ունենան յար եւ նման ճակատագիր:

Սփիւռքի եկեղեցիները առանձնապէս ցայտուն, հոգեւոր, կրօնական նորոգուած բովանդակութիւն մը չեն յաջողիր դրսեւորել անցնող ամբողջ 70 տարիներուն:

Ճակատագրի ի՞նչ զուգադիպութիւն:

Այսօր Սփիւռքի բոլոր հայ առաքելական եկեղեցիներն ալ ծխական եկեղեցիներ են: Պիտեմ թէ պէտք է յարգեմ ձեռք, անիկա եկեղեցւոյ կամ կրօնական կեանքի բաղադրիչ կարեւոր տարրերէն մէկն է, եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սպասաւորի մը համար աններելի է քննադատական վերաբերմունք մը ունենալ. բայց իրաւունք ունիմ ցաւելու երբ եկեղեցւոյ աւաղանին մէջ մկրտուած անդամներ, հաւատացեալներ, այդ ձեռք կ'ապրին լոկ իրբեւ արտաքին ձեւ, նշան, եւ ո՛չ թէ իրբեւ նշանադրածութիւն կապուած Աստուծոյ եւ անոր խորհուրդին

Հետո Ասիկա կը նշանակէ թէ երբոր եկեղեցական կաղամկերպութիւններ կը հաստատուէին Սիւրբի տարածքին, աւտոնք մէջտեղ կու դալին կարծէք, պարզապէս մարդոց ծխական, զուտ անհատապաշտ կարիքներուն զոհացում տալու նպատակաւ, Հոգեւոր սնունդ, հոգեւոյ փրկութիւն, հայեցի տոհմիկ դաստիարակութիւն, ինքնութեան պահպանում, կարօտարադժուրութեամբ լեցուն ցանկութիւններ ըլլալու էին իրենց կանոնադրութիւններուն մէջ արձանագրուած:

Այստեղ նշումի արժանի կարեւոր կէտ մը կայ: - եկեղեցաշինութիւն, ծխական - թեմական կաղամկերպութիւն, վարչական կաղամկութիւն, - նախաձեռնողները ընդհանրապէս աշխարհիկ անհատներ, խմբակցութիւններ եղած են: Եկեղեցականը ընդհանրապէս իրրեւ ծխակատար պաշտօնեայ, հրաւիրուած է տուեալ ծուխին կամ թեմին մէջ երաշխաւորելու ծխական պարտականութիւն մը: Եկեղեցաշին անձնուէր աղայիներ, հակառակ իրենց կրօնական զգացմունքներու անուրացութեան, առաւելարար զործած են առհաւական ձայնէ մղուած, քան թէ եկեղեցադիտական իտրունկ ծանօթութեանէ, իրենց նպատակն ու զործակցութիւնը բերած են օժանդակելու համար կաղամկերպութեան արտաքին արդիւնքին ու ծաւալումին: Աշխարհիկ դասակարգի տնտեսական նպաստը, եկեղեցական - թեմական կառոցներու ստեղծման զործին մէջ, միւս կողմէ՝ յառաջ բերած է այլ կացութիւններ: Աշխարհականներ առհասարակ մեծ իրաւունքներ առած են տիրութիւն բնելու, որու պատճառաւ յաճախ տեղի ունեցած են անհասկացողութիւններ աշխարհիկ եւ կրօնական իշխանութիւններու միջեւ: Այսպիսի մանր մէջեր եւ դեռ այլ բազմաթիւ ժխտական զործօններ պատճառ դարձած են որ քաղաքային, տեղային եկեղեցիներ (ըսել կ'ուզեմ հոգեւոր պաշտօնէութիւն եւ վարչական աշխարհիկ կազմ) բնաւ առիթ չունենան իրենց միտնակին անդրադառնալու: Բայց պիտի չերկարեմ խօսքիս կարգը, կը բաւէ յանայ, օրինակի համար, Ֆրանսայի

կարգ մը եկեղեցիներու ատենադրութեանց տոմարները, հասկնալու համար թէ ինչքան ժամանակի միտում, վատնում եղած է. բնաւ չէք հանդիպիր լուրջ ծրագրի մը մշակման որ զործադրութեան դրուած ըլլայ:

Սիւրբի Հայոց պատմութեան ժամանակամիջոցը եթէ երկուքի կիսենք, կ'ունենանք առաջին քառասնամեայ շրջան մը, եւ երկրորդ քառասնամեայ շրջան մը: Ինչ կը վերաբերի առաջին քառասնամեայ շրջանին՝ հոգեղէն դրութիւնը ծանօթ է: Հիմնական հարցը ծննդեան հարցն է օտար հոգեւոր վրայ: Ինչ որ ալ ըլլան թերիները Սիւրբի Հայոց ծննդեան պատմութեան, իրաւունք չունինք անբարեխիղճ ըլլալու, մենք կըրնանք միայն երախտազէտ ըլլալ այն մարդոց նկատմամբ, որոնք արհաւիրքէ ելած, դաժան, եղբրական, աներեւակայ յելի պայմաններու տակ, ծնունդ տուին կաթողիկոսութեան, եկեղեցիներու, հայրենակցական միութիւններու, մշակութային տուններու, մարդակոյտ, կուսակցական եւ այլ խմբաւորումներու, եւ այս բոլորը տնտեսական անպատեւի չքաւորութեան տակ: Եկեղեցական, ծխական, թեմական, կրթական կառոցները բնականաբար պիտի հիմնուէին 19-րդ դարու պոլսական կաղամկերպութեան վրայ, որովհետեւ ուրիշ մոտէլ չկար:

Որքան որ բարեխիղճ պէտք է ըլլալ, ներող սիրտ ունենալ առաջին քառասնամեայ շրջանին համար, բայց աւելի քան խստապահանջ պէտք է ըլլալ երկրորդ քառասնամեային համար:

Առաջինները՝ մահուան մէջէն ելլելով, տրեւցան անկարելին ի զործ դնելով, իսկ երկրորդները՝ այսինքն մենք, ընթացքին մէջէն ենք մտնելու մահուան մէջ: Երկրորդ քառասնամեայի սերունդներուն պարտքն էր ծնիլ սիւրբեան դիտակցութեան մէջ: Ահա այդ ծնունդն է որ անկարելի կը դառնայ, եթէ նկատի չունենանք հայ դրականութիւնը: Միայն հայ դրականութիւնն է որ չորհրդի մատի վրայ

համբուռով իր քանի մը վաւերական զե-
րոյններուն, կը ղիտակցի Սփիւռք կոչ-
ուած լինելութեան. բայց յաջողեցա՞ւ տն-
դառնալու ընդունարանը, ինչպէս կը
կարծէր Յ. Օշական, հաւաքելու, ժող-
վելու մարդերը, որոնք ցրուածին մէջ
պէտք ունին համայնական կենդանու-
թեան:

Մինչեւ այսօր անրացատրելի կը մը-
նայ թէ երկրորդ քառասնամեային Եկե-
ղեցին ինչո՞ւ համար իր սփիւռքեան ա-
ռաքելութեան վրայ չկրցաւ անդրադարձ
մը ունենալ, մանաւանդ 1955 թուականէն
ետք, երբ այլեւս յայտնի էր թէ Սփիւռ-
քը մնայուն երևոյթ էր: Գիտեմ պատաս-
խանք որ կրնայ տրուիլ. յառաջ պիտի
րեւութիւն էմիտին - Անթիլիաս արուես-
տական պաշարը. պիտի ըսուի թէ Մայր
Աթոռ ի վիճակի էր առանձին ազգա-
յին - եկեղեցական ժողով հրաւիրելու,
բոլորին ծանօթ քաղաքական պատճառ-
ներով: Արտասահմանի մէջ պաշտօնա-
վարող էջմիածնական միարանները պիտի
չյօժարէին մեծամասնութեամբ Երուսա-
ղէմ հաւաքուիլ Եղիշէ - Տիրան անձնական
կոխներուն հետեւանքով, եւայլն: Բայց
այս բոլորը արդէն ապացոյցներ են հաս-
տատելու համար թէ Հայ եկեղեցական
պաշտօնէութիւնը (եւ ալ մէջը բլլալով),
չկրցաւ ի վիճակի բլլալ այս ո՛չ շահե-
կան խնդիրներէն մէկը, քննելու սփիւռք-
եան հիմնահարցը եկեղեցւոյ առաքելու-
թեան ճամբով, որուն առաջին պատաս-
խանատուն է ինք:

Իսկ ի՞նչ է այդ սփիւռքեան հիմնահար-
ցը, եւ ինչո՞ւ համար Հայ եկեղեցին իր
առաքելութեան ճամբուն վրայ ձեւով մը
պարտաւոր է քննութեան ենթարկելու
դոյն: Այսօր Սփիւռքի հիմնական հարցը
հաւաքական դոյառեւման հարց մըն է,
դոյառեւման խնդիր մը, եւ այս խնդի-
րը որ ամէնէն աւելի քաղաքականացման
առարկայ դարձած պէտք է բլլար Սփիւռ-
քը ղեկավարող մարմիններու կողմէ, բուն
այս հարցն է՝ ահաւասիկ որ երբեք քա-
ղաքականացման օրակարգի վրայ չէ դր-
ւած: Իսկ կղերականական թող չթուի
արտայայտութիւնս եթէ ըսեմ թէ Սփիւռ-
քի պայտեւման, հաւաքական պոյու-

թեան օրէնքը կը գտնուի եկեղեցին մէջ.
նախ այն շատ պարզ հանգամանքով որ
եկեղեցին ընտրուածը հաւաքող է, ժո-
ղովոյ: Ասոր համար, սփիւռքեան մեր
իրականութեան մէջ, Հայ Առաքելական
եկեղեցւոյ ղեկը այսօր աւելի քան երբեք
այժմեական է: Անկախ բայց ցարդ չէ յա-
ջողած անդրադառնալ իր կոչումին եւ օ-
րակարգի վրայ դնել Սփիւռքի հիմնա-
հարցը որ ամէնէն աւելի իր ուսերուն վը-
րայ կը ծանրանայ դայն քաղաքականա-
ցնելու խնդիրը:

Իսկ որո՞նք են ժողովումի եղանակնե-
րը: Գրեկոր Նարեկացի կը գրէ իր 75-րդ
բանին մէջ. «Եկեղեցին տապան է մաք-
րական եւ ընդ երկրայնոցս եւ զվերինն
յինքն հաւաքէ»: Երկրայինը եւ երկնայինը
հաւաքող անտեսանելի կառուցուածք
մըն է տեսանելի եկեղեցին, որը անպայ-
ման կապուած է հոգի, սահմանի, պե-
տութեան եւ միայն ու միայն մարդկա-
յին օրէնսդրութեան հետ, տրուած բլլա-
լով որ ան իր օրէնքը կը հիմէ աստուա-
ծային խօսքին վրայ: Այստեղ է, որ կը
գտնուի եկեղեցական կառուցուածքին
առանձնայատկութիւնը: Այստեղ կը գտ-
նուի նաեւ իր առաքելութիւնը, եւ իրրեւ.
եկեղեցի, անոր առաքելութեան կորիզը
կը կազմէ փրկախօսութիւնը: Ո՞ր կը
գտնուի եկեղեցին հաւաքումի, ժողո-
վումի հանդամանքը, որոնք են ժողովու-
մը կարելի դարձնող ազգակները: Աստ-
ուածային խօսքը, որ ամէն հաւատաց-
եալ պարտի ժառանգել, ձէ՞սը: Ինչպէս
տեսնուեցաւ, ներկայիս Հայ եկեղեցին
Սփիւռքի մէջ զլիաւորաբար ծիսական
դէմք մը կը կատարէ: Բայց ի՞նչ է ձէ՞սը:
Կարելի է ենթադրել մեր վերի գիտողու-
թիւններէն որ ձէ՞սը ներկայիս կ'ըմբռ-
նուի իրրեւ բեմադրութիւնը շարժումնե-
րու, խօսքերու, աղօթքներու, որոնց
առարկան մերթ ծնունդն է, մերթ հար-
նիքը կամ մերթ թաղումը. ձէ՞սը վե-
րածուած է պարզ անբովանդակ նշանի
մը, արարքի մը, որուն նշանակութիւնը չի
փնտռուիր հաւատացեալ անհատին կամ
զանդումին կողմէ: Գարացած համա-
կարդ մը կարծես բլլար, որ կը կրկնուի
ժամանակներէ ի վեր, եւ որուն հանդէպ
մեր օրերու մարդիկը կ'որդեկրեն միայն

հանդիսատեսի դիրք մը: Այլ խօսքով ծէսի նշանակութիւնը, այսինքն փրկչական խորհուրդը մանաւանդ պատարադիր թացքին կը մնայ անմատչելի: Իսկական հաղորդութիւնը մեր եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունենար: Եկեղեցին հիմնականօրէն հաղորդութեան, Ս. պատարադիր վրայ հիմնուած համայնք մըն է, իբրեւ այդպիսին՝ ծիսական համայնք մըն է, ծէսին նշանակութիւնը իմաստով: Ծէսը պարպուած իր խորհուրդէն, իր էութենէն, անկենդան տարր մըն է, Հիմա է որ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ մերօրեայ մարդիկ եկեղեցի կու գան միայն հոգեհանդիստին: Կարծէք թէ ուզէին աւելի մահը փառաւորել կամ մեռնողին յիշատակը ողբկոչել քան թէ պատարադիր խորհուրդին, սուրբ հաղորդութեան հաղորդ դառնալ: Ծէսի՝ նման բարոնուսի պատճառաւ որ մեր հաւատացեալներէն քիչեր անձնական փորձառութիւն մը կ'ապրին եկեղեցւոյ կամարներուն տակ: Զկարծուի թէ ծէսին այս անկենդան տարր դառնալը արդիւնք է գրաբարի դործածութեան կամ անհասկնալի յիշուի մը նշաններու հանդիսադրութեան: Թերեւս ասոնք իրենց բաժինը ունին աղէտին մէջ, սակայն ծէսի բարոնումն է տիրականը, աւելի ճիշդը արդիւնք է եկեղեցին արտաքին նշաններու վերածելու ձգտումին: Անկասկած եկեղեցին չի կրնար դոյութիւն ունենալ առանց ծիսակատարութեան, ինչպէս ըսուեցաւ վերը: Սակայն եկեղեցին ունի նաեւ ծէսէն անդին դացող նշանակութիւն մը: Ժողովուրդը չի կրնար տեղի ունենալ առանց սրբազան խօսքի ժառանգութեան, որդեգրումին: Հետեւաբար Սփիւռքի մէջ Հայք. եկեղեցին չի կրնար նկատուիլ ազգային հաստատութիւն մը, կամ իւրայատուկ ծէսերու համակարգի մը թատերաբեմ: Եկեղեցին տիեզերական, ընդհանրական նկարագիրը ազգային սահմաններէն անդին կ'անցնի, ընդհանրապէս մարդկային ուղղուած տարր մըն է: Բայց իրեւ կրօնական մտածողութիւն եւ հոգեւոր սնունդ եկեղեցին կը հիմնուի նաեւ իր աւանդութեան վրայ. այս կէտի վրայ է որ կը կազմուի եկեղեցին տարբերակիչ եզրը: Ազգային աւանդութիւնները եւ եկեղեցւոյ խորհուրդը սերտօրէն

եւ ներքնապէս միահիւստուած են, որով կարելի է ազգային աւանդութիւնները առնել եւ խորհուրդը մերժել: Հայ եկեղեցւոյ այս կրկնակ նկարագիրը կը կազմէ անոր հիմունքներէն մէկը, որուն շրջանորհու ան կրնայ կազմել ինքնութեան բեւեռ մը:

Սփիւռքի մէջ եկեղեցին կը մտնէ ընկերային ընդհանրութեան մը մէջ: Արեւմտքի մէջ ընդհանրապէս անիկա յարաբերութեան մէջ կը գտնուի ուրիշ եկեղեցիներու հետ, ճիշդ այնպէս ինչպէս որ Սփիւռքի Հայք կ'ապրի դինք հիւրընկալող ժողովուրդներուն հետ մէկ ընդհանուր հոգամասի վրայ, եւ կը խօսի յաճախ անոնց հետ նոյն լեզուով, կ'ապրի տնտեսական նոյն կեանքով եւ ունի հոգեբանական նոյնանման կերտումք: Ընկերային այս ընդհանրութիւնը անշուշտ իր անդրադարձը ունի համայնքներու առանձնայատկութիւններու եւ տարբերութիւններուն վրայ: Այստեղ է ահաւաստի որ եկեղեցին ունի միաւորման դեր մը. իր առաքելութեան մաս կը կազմէ կատարել արժէքաբանութիւնը մասնաւորին, առանձնայատուկին եւ տարբերութեան, ընդհանրական ընկերութեան մէջ: Իր առաքելութիւնն է միւս բոլոր եկեղեցիներուն պէս հաւաքել, ժողովել մարդերը, աստուածային ուխտին շուրջ, բացայայտելով սակայն այդ ուխտին իւրայատկութիւնը. ինչ է այդ ուխտին իւրայատկութիւնը, եթէ ոչ զօղումը իր աւանդութեան եւ եկեղեցւոյ տիեզերական, ընդհանրական նկարագրին ժամանակակից աշխարհի ազգային բարոնումին վրայ:

Այլ խօսքով եկեղեցին այսօր կարող է միաւորել ցրուած Հայ հաւաքականութիւնները իր իւրայատուկ ծէսին ընդմէջէն Գրիստոսի փրկչական խորհուրդին շուրջ: Յիշուեալ հաւաքականութիւնները, որպէս մկրտեալ հաւաքականութիւններ անշուշտ, Աստուծոյ հետ կնքած իրենց ուխտը չեն յարկեր. ո՞չ մէկ սպասում ունին երկինքէն: Վերահաստատել այդ ուխտը, վերակնքել զայն, ահաւաստի հրամայականը Սփիւռքի Հայ Առաքելական եկեղեցիներուն:

Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնկութիւնը մեծ

զեր մը ունի կատարելիք այս կապակցութեամբ իրրեւ առաջնորդ : Անիկա չի կրնար միայն ասանդութենէ ճառել, ալնուտեսական երբեմն բարօրութեան մէջ ապրող, երբեմն միայն նիւթական տաղանդով ապրող հասարականութիւններու մէջ : Պաշտօնէութեան զլխաւոր դերերէն մէկը արդեօք չէ՞ ստեղծել հոգեշարժ մը, ստեղծել անոր մէջ սպասելու, յուսալու լինակ մը, որու առիթով այս պաշտօնէութիւնը բերէ Աստուծոյ խօսքը հասարականութեան ի սպաս : Մէկ խօսքով պաշտօնէութիւնը վերստին աւետարանէ պատարագի խորհուրդին զուգահեռ, բստեղծելով հասարակութիւնը ուրիշ առիթներ, ուր եկեղեցականը կարենայ խօսիլ ժամանակակից լիպուով : Այլ խօսքով այսօր աւետարանէ Սփիւռքի մէջ կը նշանակէ խօսիլ եւ թարգմանել, այսինքն վերժանել Աւետարանը ցրուած մարդոց ցրուած հոգեբանութեան մէջ իրրեւ : Հօրենական խօսք մը : Այն ատեն զուցէ եկեղեցին կը կատարէ մագրական տապանին դերը : որուն շուրջ կրնայ փշել կեանքին փոթորիկը, ինչպէս պիտի բսէր նարեկացին :

Հայոց եկեղեցւոյ համար զուցէ, որ ներկայ է հայրենիքի եւ Սփիւռքի մէջ եւ որ կ'ապրի կրկնակի փրճակ մը, ժամանակակից աշխարհին մէջ տեղ մը ունենալու, եւ հոն կարենալ աւետարանելու : Համար որոշադրելու է աւետարանութիւնը որոշմամբարութիւն մը : Չենք կարծեր որ Հայաստանի քրիստոնէացման 1700-ամեակի ոգեկոչումը ինքնին քաւարար է այդ որոշմամբարութիւնը որոշադրելու : քանի որ վերստին անցեկապաշտութեան մէկ եղանակը կ'ըլլայ անիկա եթէ մնայ միայն պատմական զէպքի մը փառաւորումին սահմաններուն մէջ : Իսկ կ'իմաստաւորուի անիկա այն ատեն միայն երբ այդ տօնակատարութեան ընդմէջէն հիմնուի սկիզբը վերաւետարանութիւն : Չմոռնանք բսելու թէ վերաւետարանութիւն համար փարչական, ինչպէս նաեւ մտածողական դեռններուն վրայ ընկիւններ կան : Այսինքն նաեւ աստուածարանական դիտութիւններու ուղղութեամբ աշխատանք :

21-րդ դարու սկիզբին աւելի քան երբեք «հաստուածներ»ու բաժնուած է հայ կեանքը : Սփիւռքի մէջ զոյութիւն ունին ընկերային, հոգեբանական, դադափարական, դիտակցական եւ այլ հերձատուներ, անջատումներ : Մեր եկեղեցւոյ սըրբազան կոչումն է կամըջել ասոնք : Բեւեռել ինքնութիւնը, որպէպի մարդիկ իրենք դիրենք զոնեն ու ճանչնան իրրեւ Հայեր : Այս խնդրի իրականացման համար, ծառայութեան դրուելու է կառավարման ամրողջ համակարգ մը, մշակուած քաղաքականութեամբ անշուշտ : նութիւնապէս կարգ ու կանոնով, առաջանութեան եւ երկրորդութեան սկըգրուներով : Այլ խօսքով՝ ո'չ միայն հոգեւոր պաշտօնէութիւնը, որ առաջին պատասխանատունն է, այլ հաստացեալը ինքն այ իր դերը կատարէ, զորս զալով հանդիսատեսի իր դիրքէն, դառնայ զէպի Աստուած, յիշելով թէ մկրտեալը նոյն չափով կոչուած է տարածելու աւետարանական արժէքները եւ մասնակից դառնալու որոշմամբարութեան :

ՆՈՐԱԼԱՆ ԵՊԻՍԿ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

(*) Այս գեկուցումը չնչին փոփոխութիւններով մերկայացուած է Երեւանի «Հումամիտար հետազօտութիւնների հայկական կեցութոն»ի մ կողմէ կազմակերպուած «Ինքնութիւն» գիտահաւաքին որ տեղի ունեցաւ Ապրիլ 1995, 17-19ին Երեւան :

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԵՐԳԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԵՒ
ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԻ

ՄԱՍՆ Բ

15.- Մեք օրէքը նախապէս հիմնական
 փոփոխութիւններէն մէկն է: Ի դարու սկիզբին,
 լրեւմտեան ձեւով կազմուած երգչա-
 խումբերն ու երգեհոնը վերջնականապէս
 մուտք գործեցին եկեղեցիէն ներս, Կ.
 Պոլսոյ մէջ: Հակառակ սակաւթիւ ան-
 ձերու ձեռնպահութեան, արեւմտեան
 մշակոյթով տոգորուած Կ. Պոլսոյ մտա-
 ւորականութիւնը խանդավառութեամբ
 ընդունեց այս նորութիւնը: Սակայն
 կ'անգիտակցուէր հիմնական փոփոխու-
 թիւնը. այն սոսկ ձեւի փոփոխութիւն
 մը չէր, այլ՝ համակարգի: Նոր համա-
 կարգը բոլորովին անյարիր էր հայկական
 շփոթման համակարգին, երկու պատճա-
 ռաւ. ա. արդի բազմաձայնութիւնը
 կ'արտայայտուէր ձայները միաժամանակ
 արտադրելով, իսկ միաձայն երաժշտու-
 թիւնը՝ ձայներու յաջորդականու-
 թեամբ. բ. անհրաժեշտ էր գործածել
 ձայնաչարի հաւասարացուած կազմու-
 թիւնը, որով կը ջնջուէր ձայնամիջոց-
 ներու բազմազանութիւնը, ութնեակը
 բաժնուելով տասներկու հաւասար մա-
 սերու: Հետեւաբար հայկական շփոթման
 նոր համակարգին մէջ վերածուեցան
 կեղծ շփոթման, եւ համեմատութիւն-

ները այլեւս ոչ բնական էին, ոչ ալ պարզ
 (հաւասարացուած կազմութիւնը հիմ-
 նուած ըլլալով 2 թուի խորանարդ ար-
 մատին վրայ):

Եթէ նկատի առնուի ծիսակատարու-
 թեան մէջ համեմատութիւնը կարեւորու-
 թիւնը, ակնյայտ կը դառնայ, որ հայկա-
 կան եկեղեցական երգերը կը գործեն
 տարբեր ազդեցութիւն մը՝ երբ կը մեկ-
 նաբանուին վերոյիշեալ արեւմտեան յը-
 ղացքին ներքէ: Այսպէսով, երկու ներ-
 հակ երաժշտական ըմբռնումներու հա-
 մակեցութիւնը կը շարունակէ դարձ մը
 ի վեր, ի վնաս աւանդական երաժշտու-
 թեան: Յաջորդ գլուխներուն մէջ պիտի
 քննեմ ներկայ բարդ վիճակի հետեւանք-
 ները:

16.- Ներկայ վիճակէ: Եկեղեցական
 երաժշտութեան նախորդ գլուխներուն
 մէջ բացատրուած իւրայատկութիւննե-
 րէն շատերուն կարելի չէ անդրադառնալ՝
 ներկայ գտնուելով ժամերգութիւննե-
 րուն կամ Պատարագին: Հայկական ծի-
 սակատարութիւնը կը գտնուի տագնա-
 պի մը մէջ: Այս պատճառաւ, լրջօրէն
 վտանգի ենթարկուած է եկեղեցական

երաժշտութեան աւանդութիւնը: Նման հաստատում մը կրնայ ցնցիչ թուիլ, քանի որ աշխարհի ամէն կողմ, Հայոց եկեղեցիներուն մեծամասնութիւնը ունի եռանդուն երգչախումբեր, որոնք կ'ապահովեն Պատարագի երգեցողութիւնը, եւ անոնցմէ շատերը, իրօք, բարձրորակ են: Սակայն, այս անսովոր ահազանգը կը հաստատուի ապացոյցներով, որոնք պիտի նշեմ յաջորդաբար:

Ներկայիս, Հայոց եկեղեցիներու մեծամասնութեան մէջ (ի բաց առեալ Սերժաուոր Արեւելքը, բայց ոչ Հայաստանը) կը կատարուի միայն Պատարագը: Յանցառաբար կը կատարուին ժամերգութիւնները. միւս կողմանէ, այլեւս զարմանալի չէ լսել, օրինակ, Խաւարման ժամերգութիւնը բազմաձայն կարգադրութեամբ, որ կը խափանէ անոր Յայնի կառոյցը: Գոյութիւն ունին նաեւ յաճախակի դարձած անտեղի կրճատումներ կամ սղման բանաձեւեր, որոնք ժամերգութիւնը կը վերածեն շատոնց մոռցուած ծէսի մը անգիտակցաբար կրկնուող մատուցման:

Դիտէ՛ք որ այս ժամերգութիւնները խրթին են եւ անոնց ճշգրիտ կատարման համար հարկաւոր է որոշ թիւով ձեռնադրուած դպիրներու եւ սարկաւադներու մասնակցութիւնը: Շատ մը տեղեր այլեւս դժուար է գտնալ ու կանոնաւոր ձեւով համախմբել անձեր, որոնք ունին հայկական եկեղեցական երաժշտութեան նուազագոյն ծանօթութիւն մը: Այս վիճակը պիտի բարելաւուէր, եթէ կղերականները, ի մասնաւորի երիտասարդները, անդրադառնային ժամերգութիւնները պահպանելու կարեւորութեան եւ հասարակաց աղօթքի ընթացքին աւանդական երաժշտութեան գործածած նպաստաւոր ազդեցութեանց:

Ժամերգութիւնները ունին ճարտարահիւս կառոյց, բայց անոնք նուազ

հանդիսաւոր են քան Պատարագը: Քանի որ պատարագ չի մատուցուիր ժամերգութիւններու ընթացքին, անոնք առանց այդ խորհրդաւոր արարքին, կը վերածուին մտերմիկ աղօթքի պահէրու: Ժամերգութիւններու բացակայութեամբ հաւատացեալները կը կորսնցնեն նման հաւաքական փորձառութեան մը առիթը, որ միաժամանակ Պատարագին պատրաստուելու լաւագոյն ընթացքն է: Նոյնիսկ եթէ քիչեր ներկայ կը գտնուին ժամերգութիւններուն, եւ նոյնիսկ եթէ անոնք միշտ չեն կատարուիր ճշգրիտօրէն, առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի այդ պահէրը մատչելի պահելը: Պատրողական պիտի ըլլար անշուշտ, կարծել թէ հայկական եկեղեցական երաժշտութեան խնդիրները իրենց լուծումը կը գտնան ժամերգութիւններ կատարելով: Երաժշտական վիճակը ունի բազմաթիւ խրթին երեսակներ, եւ կարելի չէ, յամենայն դէպս, զայն անջատել Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, եւ ընդհանրապէս Հայոց վերաբերող խնդիրներէն: Ընթերցողը կրնայ դիւրութեամբ զուգադրել՝ մշակութային, եւ ներկայ բաժնին մէջ արծարծուած երաժշտական խնդիրները:

17.- Նախապաշարմանէն հայեալ են եկեղեցական երաժշտութեան մասին: “Նոգեպարարտ”, բայց նաեւ “ձեւափոխուած” եւ “աղաւաղուած”. ասոնք են այն կաղապարուած որակումները, որոնց կը հանդիպինք ընդհանրապէս: Սակայն որպէս բանավէճի հիմնական նիւթ մնացած է օսմանեան դասական երաժշտութեան ընթացքեալ ազդեցութիւնը: Այսպիսի գաղափարներ ընդհանրապէս կ'առաջարկուին Հայ մտաւորականներու կողմէ, եւ ոչ երաժշտագէտներու: Կ'արժէ նկատի ունենալ այս հաստատումներուն ակունքը. հայկական եկեղե-

ցական երաժշտութեան մէջ օտար ազդեցութիւններու գոյութիւնը անուրանալի է. սակայն գրեթէ անկարելի է նաեւ գտնալ կրթութեան մէջ, որու ճաշակը ենթարկուած չըլլայ ուժգին Արեւմտեան ազդեցութեան: Այս կարելի է ստուգել, բազմաթիւ օրինակներով հայկական երաժշտութեան մէջ օրինակներ եւ «ալթերնատիւ» երգեցողութեան ձեւերուն հանդէպ ցոյց տրուած վերաբերմունքը: Յաջորդ քանի մը կէտերը կրնան նպաստել յստակացնելու՝ ազդեցութիւններու հարցը:

— Գոյութիւն չունի երաժշտութիւն մը, որ ենթարկուած չըլլայ օտար ազդեցութիւններու: Հարցը այն է, որ պէտք է հասկնալ թէ ո՞րքանով իւրացուած են անոնք: Ասոր համար պէտք է զատորոշել ճիշտ չափանիշերը, եւ որու համար անհրաժեշտ է տարբեր երաժշտութիւններու ճանաչողութիւնը՝ ձեւերու, մեկնաբանութիւններու, դպրոցներու լայն տեսանկիւնէ մը:

— Կենդանի երաժշտութիւն մը կը չի կրնար մնալ կայուն. երկար ժամանակաշրջանի մը ընթացքին, ան կ'ենթարկուի փոփոխութիւններու: Բնական է այս: Այսօր եկեղեցւոյ մէջ մեր երգած երաժշտութիւնը նոյնը չէ, քան այն որ կ'երգուէր Կիլիկիոյ մէջ, որ իր կարգին բաւական տարբեր էր քանի մը դար առաջ, կամ նոյն ատեն, քանի մը հարիւր մղոն դէպի հիւսիս երգուածէն: Այստեղ դարձեալ մեր առջեւ կ'ելլէ ճշգրտորէն իւրացնելու խնդիրը:

— ()սմանեան երաժշտութիւնը դիւրաւ կ'ընդունուի որպէս չափանիշ, ոչ միայն հայկական երաժշտութեան համար՝ այլ նաեւ այն երաժշտութիւններուն, որոնք քանի մը դար տեւողութեամբ զարգացած են ()սմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս: Հարկ է նկատի ունենալ, որ գոյութիւն ունին՝ տակաւին չլուծուած բազմաթիւ ազդե-

ցութեան հարցեր՝ բիւզանդական եկեղեցական երաժշտութեան եւ օսմանեան դասական երաժշտութեան միջեւ, ինչպէս նաեւ հարցեր, այս վերջինիս կազմաւորման եւ պատմութեան մասին: ()սմանեան դասական երաժշտութիւնը բացարձակ չափանիշ մը չէ:

— Արդեօք արեւելեան երաժշտութեան հանդէպ մեր ունեցած մերժողական կեցուածքը չի՞ բզխիր մեր ընկերային, նաեւ յատկապէս քաղաքական վիճակէն՝ Լեզնէն ի վեր: Նշենք, որ հայկական երաժշտութեան Մերձաւոր արեւելեան ծագումը ծածկելու համար բերուող պատճառաբանութիւնները մեծ մասամբ կը հիմնուին Արեւմտեան ճաշակով հրամցուած նուագահանգէսներու վրայ, որոնց կ'ընկերանան նաեւ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ներբողներ:

18. — «Երաժշտութիւնը»: Արդի ընկերութիւններու հարկադրութիւնները զօրաւոր կերպով ազդած են մեր ժամանակի ըմբռնումին վրայ: Ուստի բաւական դժուար է ծօծիլ Երաժշտութեան եւ աշխարհի ժամանակի եւ աշխարհի ժամանակի միջեւ, մանաւանդ որ մեր առօրեայ արարքները ոչ միայն կ'ենթարկուին «արագօրէն հոսող ժամանակին», այլ նաեւ չունին որեւէ կրօնական բնոյթ: Հետեւաբար կ'ապրին շրջագայական եւ ուղղութեամբ ժամանակներու մշտական խառնաշփոթութեան մէջ: Հետեւեալ դէպքը, որուն կը տեղեկանանք Արեւմտեան Սփիւռքի մէկ համայնքէն, ծայրայեղ պարագայ մը ըլլալով հանդերձ նշանակալից է:

Բաւարար թուով դպիւններ, որոնք ծանօթ են երգացանկին, հաւաքուած են Աւագ Հինգշաբթի գիշերուայ արարողութեան համար, որ ծանօթ է Խաչատուրյան (Աւագ Ուրբաթու գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները): Տարին անգամ մը կատարուող այս

արարողութիւնը սիրուած է ժողովուրդին կողմէ եւ մէկն է այն “Հոգեպարարտ” ժամերգութիւններէն: Ան կը տեւէ գրեթէ Հինգ ժամ, ներառեալ մօտաւորապէս երկու ժամ տեւող Աւետարանի ընթերցումները, որոնք հիւսուած են սաղմոսերգութիւններով եւ երգերով: Ըստ տրուած տեղեկութեան, կարելի եղած է ժամերգութիւնը աւարտել մէկ ժամէն, ընթերցումներով միասին:

Նման դէպքեր արգարացնելու համար յառաջ բերուող առարկութիւնները երեւան կը հանեն *Զինուորական Ժամանակ* եւ *Մշակուիչ Ժամանակ* հասկացողութիւններուն միջեւ գոյութիւն ունեցող նոյն խառնաշփոթութիւնը, քանի որ այդ առարկութիւնները ընդհանրապէս կը հիմնուին “գործնական” պատճառներու վրայ, ինչպէս հեռաւորութիւն, ժամանակ խնայելու հակում, դպիրներու պակաս, նաեւ “ժամանակակից” խորհրդածութիւններու՝ ինչպէս ժամերգութեան աւելորդ եւ ձանձրալի երկարութիւնը, անոնց “ժամանակավրէպ” կազմը, որուն անհաղորդ կը մնայ ժողովուրդը: Երեւան կ’ելլէ նաեւ չխոստովանուած իրողութիւն մը. ժամերգութիւնները դրած ենք անստոյգ վիճակի մը մէջ, անոնց նշանակութեան հանդէպ մեր ցոյց տուած անփութութեամբ:

() Իսկատարութեան ժամանակ հարկ է անջատուիլ *Մշակուիչ Ժամանակ*էն: Արդարեւ, ծէսերը կը պահանջեն *Մշակուիչ Ժամանակ*ի առկայութեամբ: Հակառակ պարագային, մեր փորձառութիւնը կը մնայ առօրեայ արարքներու մակարդակին ու ծէսը կը կորսնցնէ իր հոգեկան կեդրոնացման գագաթնային պահը ըլլալու յատկութիւնը: Այնքան յաճախ յիշուած “Հասկնալու” պահանջը իրականութեան մէջ կը յարմարի՝ *Զինուորական Ժամանակ*էն, քանի որ ոչ մէկ բան արգելք կ’ըլլայ մտային կեդրոնաց-

ման: Ասոր համար հարկաւոր է ազդու կրօնական դաստիարակչութիւն մը, որու գոյութեան պարագային, ժամերգութիւններէ մասեր յապաւելը, հոգեկան բացասական ներգործութենէն զատ, պիտի խանգարէ նաեւ միտքը:

Վերոյիշեալ նման դէպքերու մէջ անհանգստութեան զգալի վիճակ մը կը նըկատուի *Էլիմ-Էման* հանդէպ: Վստան երկվայրկեան “խնայող” յապաւում մը կը բացատրուի միայն *Մշակուիչ Ժամանակ*ի հասկացողութեամբ: Սաղմոս մը, որ պէտք է կրկնուի երեք անգամ (երրորդը աւելի բարձր աստիճանի վրայ), գործնական մտքի մը համար չունի անչուշտ որեւէ արգարացում, որ յամենայն դէպս, չի կրնար նաեւ ընդունիլ *Զինուորական Ժամանակ*ը, նախապէս տողորուած չըլլալով անոր մէջ:

Կրկնութեան արարքը կ’ազդէ ջղային դրութեան վրայ. ուստի ժողովուրդի, դպիրներու եւ կղերականներու վերաբերմունքը կախում ունի իրենց *Զինուորական Ժամանակ*ը որքանով կարենալ ընդունելէն: Անգամ մը որ ժողովուրդը, մանաւանդ երիտասարդները, կը վարժուին միայն մէկ ժամ տեւող *Խաչման* “Հոգեպարարտ” արարողութեան, այլեւս չափազանց դժուար է վերադառնալ անոր ճշգրիտ կիրառութեան: Այսպէսով ծէսը, խեղաթիւրուած, պիտի չկատարէ այլեւս իր հոգեկան եւ մարմնական ներգործութիւնը, որուն կը միտէր, բայց պիտի պատճառէ միայն զգացական գոհունակութիւն մը, որ կը յառաջանայ աւանդական տարրերու կուտակումէն: Յոյց տալու համար արդիապաշտութեան միամիտ ջանքերուն պատճառած աւերը, պիտի կեդրոնանամ քանի մը այլ մասնաւոր նիւթերու վրայ եւս:

19.- () *Խաչման* աւանդական արարք է *Զինուորական Ժամանակ*էն: Ստորագրի յատուկ կար-

գին ու հանդիսաւոր կազմին պատճառաւ, անոր երաժշտական բաղադրիչները, բացի քանի մը երգերէ, անշարժ են: Այս կը նշանակէ, թէ տարուան ընթացքին միայն Պատարագ լսող համայնք մը կ'ընտելանայ եկեղեցական երաժշտութեան երգացանկի միայն հարիւրէն տասին: Լիրգացանկի մնացեալը մաս կը կազմէ ժամերգութիւններուն, որոնց ընթացքին ազդեցութիւն կը գործեն հայկական ծիսակատարութեան, ինչպէս նաեւ անոր երաժշտական համակարգի բազմաթիւ տարրերը: Այս պատճառաւ է, որ ժամերգութիւններու չգոյութիւնը կ'առաջացնէ ցաւալի աղքատացում մը՝ կենդանի «շաւշլէն» նկատմամբ:

Բոլոր մասնակցողները կը սաստկացնեն աւանդական տիպար եղանակներէն օտարացումը: 1915-էն առաջ Հայերը կ'ապրէին եկեղեցւոյ շուրջ, հոգեպէս եւ մարմնապէս: Այս աշխարհը կործանեցաւ Լիւթնով, եւ քանդուեցաւ վանական ցանցը, որ աղբիւրն էր եկեղեցական կենդանի աւանդութեան: Այսօր, Հայ կղերականներու մեծամասնութիւնը, իրենց նախնական պատրաստութենէն վերջ ալլեւս չեն կրնար բաւական երկար ապրիլ մեր մնացեալ վանքերուն մէջ, վանական կարգապահութիւնը իւրացնելու, կամ եկեղեցւոյ խրդին երաժշտական համակարգին պէտք եղած չափով տեղեկանալու համար: Անոնք, իրենց վարչական պարտականութիւններուն բերմամբ հազիւ թէ կը լսեն կամ կ'երգեն աւանդական տիպար եղանակները, որոնք համախմբուած են ժամերգութիւններու մէջ: Այս օտարացումը աւելի եւս կը սաստկանայ դպիրներու չգոյութեամբ:

Ժողովուրդը ուղղակի կ'ազդուի այս վիճակէն: Աւելին, ան ազդու կերպով կը սաստկացնէ օտարացումը, կրօնական պահանջներն ու աշխարհիկ կեանքը ներգաշնակելու մղումով: Արդի կեանքի

պայմաններով տարուած, ժողովուրդը կը դառնայ նուազ ուշադիր իր սեփական եկեղեցական երաժշտութեան: Անտարբերութիւնը կ'արմատանայ ժամանակով: Հայերը կը կորսնցնեն իրենց կապը՝ եկեղեցական երաժշտութեան ապրող աւանդութեան հետ. հայկական տիպար եղանակները հետզհետէ կ'անյայտանան հասարակաց յիշողութիւնէն:

20.- Լեզու է՝ «Խեղճը»: Ինչպէս չեչտեցի այս գրութեան սկիզբը, կարելի չէ ծիսական երաժշտութիւնը անջատել ծիսակատարութենէն: Այստեղ արծարծուեցաւ նաեւ լեզուի եւ երաժշտութեան համագրութեան խնդիրը եւ անոր կարեւորութիւնը (յօդ. 5): Ծիսակատարութեան մէջ գրաբարի գործածութեան վերաբերեալ հարցերը լիովին կարելի է համադասել այստեղ բննարկուած նիւթերուն: Վիտի մատնանշեմ նիւթի քանի մը երեսակները, որոնք ցանցառաքար կ'արծարծուին այժմու բանավէճերուն մէջ:

Ծիսական երգերու մէջ գործածուած լեզուն յաճախ ունի բանաստեղծական դարձուածքներ, որոնք կը դժուարացնեն բնագրի անմիջապէս ընկալումը, նոյնիսկ լաւ հայերէն գիտցողներուն համար: Թէեւ գրաբարը երբեւիցէ մատչելի չէ եղած ընկերային բոլոր խաւերուն, սակայն այդ երբեք չէ արգիլած ժողովուրդի գործօն մասնակցութիւնը ծիսակատարութիւններուն: Այս կացութեան կենդանի օրինակները կը գտնուին մանաւանդ տարեց սերունդի եւ Մերձաւոր Արեւելքի համայնքներուն մէջ: Փոխանակ լեզուին անմատչելիութիւնը պատճառաբանելով ծէսերու կազմը հարցադրումի ենթարկելու, խոհեմ կեցուածք մը պիտի ըլլար նկատի առնել այս կացութեան պատճառ եղող ընկերային ազդակները, ինչպէս այն գաղափարախօսու-

Թիւնը, որ յառաջ բերուած է նսեմացնելու համար լեզուի ունեցած դերը՝ մշակութային ինքնութեան եւ անհատի հոգեկան բարօրութեան միջեւ:

Յաճախ անտեսուող, սակայն կարեւոր ազդակ մըն է ծիսական լեզուի եւ երգեցողութեան ոճին սերտ յարաբերութիւնը: Գեղեցիկ ձայն մը բաւարար չէ, որպէս զի երաժշտութիւնը փոխանցէ Բանը: Այս յատկապէս կարեւոր է կրօնական երաժշտութեան մէջ: Արհամարհելով լեզուի ելեւէջութիւնները, կր խանգարուի Զինան Ժամանակը, եւ կը ջնջուին Էրէն-Էն Բարբեր ազդեցութիւնները: Այդպէսով ծիսական երաժշտութիւնը կը կորսնցնէ իր հիմնական զօրութիւնը, որ կը պարունակէ ոչ միայն Զինան հասկացողութիւնը, այլ նաեւ հոգեկան ներգործութիւնը. որովհետեւ ինչպէս ծիսական երաժշտութիւնը, ծիսական լեզուն եւս ունի ներգործութիւններ, որոնք անդին են իմացականութենէն: Գիւղացին, որ հիւանդի բարձին տակ կը դնէր Աստուծոյ, բառ մըն իսկ չէր հասկնար անկէ, բայց կը հաւատար անոր խօսքերուն զօրութեան:

21.- Համեմատութեան ինքնաշարժ: Բազմաթիւ անձեր, որոնք կ'երգեն եկեղեցւոյ մէջ, չեն գիտեր Յայնային համակարգը կամ ձայնամիջոցներու համեմատութիւնները: Հետեւաբար, անոնք չեն անդրադառնար, որ երաժշտական արտայայտութիւնը, Գայնը, կը փոխուի ըստ տարբեր ձայնամիջոցներու եւ անոնց թուային յարաբերութեանց: Հաւասարացուած կազմութեամբ համակարգով կը փոխուի ոչ միայն Գայնը, նիւթն ու բաղադրութիւնը եւ կը նուազին տարբերակման հնարաւորութիւնները, այլ նաեւ կը ստեղծուի ձայնային բարդութիւն մը, քանի որ հաւասարացուած կազմութեամբ համակարգի մէջ ութ-

նեակը կը բաժնուի տասներկու հաւասար մասերու եւ անոր պարունակած միակ Բանան ձայնամիջոցն է ինքը՝ ութնեակը, որ շատ քիչ կը գործածուի հայկական երաժշտութեան մէջ: Հաւասարացուած, հետեւաբար անբնական ձայնամիջոցները եկեղեցւոյ մէջ կը ստեղծեն ձայներու բախումային միջոցաւ մը, եւ կը խափանուին ծիսական երաժշտութեան խոր ներգործութիւնները: Նոյն երեւոյթին կը հանդիպինք երբ հայկական եկեղեցական երաժշտութեան համակարգին տեղեակ չեն դպիրները: Երկու ձեւերով կարելի է արտադրել որակաւոր երաժշտութիւն, բայց զգայնութիւնը կը մղուի դէպի տարբեր մակարդակ մը՝ առաւել ձեռնտու գնահատման քան հայեցողութեան:

22.- Օգտագործութիւն: Հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը ստիպուած է համակերպիլ իրարմէ բոլորովին տարբեր երկու ոճերու. Արեւմտեան օփերայի ոճին եւ “այլաթուրքա” ոճին: Օփերայի ոճը, որպէս հետեւանք երաժշտութեան Արեւմտեան դասական դաստիարակչութեան, յաճախ կը կատարուի լայն, մեծածաւալ ձայնով մը, որ կը գերազանցէ հայկական եկեղեցիներու ձայնային կազմութիւնը: Այս ոճով կը թրթռացուին գրեթէ բոլոր երկար ձայները, ինչ որ կը հակասէ հայկական երաժշտութեան Յայնային համակարգի պահանջներուն: Գարձեալ, թրթռացումը կը կատարուի կիսաձայնի մը տարածութեամբ եւ չի թողուր որ ձայները իւրացուին խաղաղօրէն ու թողովուրդը կը մղէ սոսկ “ունկնդիր” դառնալու, գնահատելու համար ձայներու գեղեցկութիւնը: “Այլաթուրքա” ոճը կու տայ նոյն հետեւանքը, նոյնիսկ եթէ ձայնի արտադրութիւնը տարբեր է քան օփերայի ձեւին մէջ: Չայնի ոնգային արտադրութիւնը կը

ձեռափոխէ Հայերէն լեզուի ձայնաւորներուն մեծամասնութիւնը, դիւրացնելով սակայն զարգարանքներն ու սահօնները: Այս ոճով եւս, երկար ձայներու մեծամասնութիւնը կը թրթռացուի, թէեւ մնալով Յայնայն պահանջներու սահմաններուն մէջ: Չարգարանքներու, մանաւանդ ընդհանրապէս չափազանց կիրարկուիլը կը գործէ խանգարիչ ազդեցութիւն մը: Աւելին, այն երգիչները, որոնք գիտեն օսմանեան Յայնայն Համակարգը, լիովին կը գործադրեն իրենց յանկարծաբանութեան ընդունակութիւնը, որմէ կը ծնի երբեմն գեղեցիկ, բայց աւելորդ ձգձգուած եղանակներ: Երկու ոճերն ալ անյարմար են Հայերէն երգելու Համար: Անոնք կրնան ընծայել Հաճելի, լաւ երգուած եղանակներ, սակայն կը կորսուի Բանի զօրութիւնը:

Վերջին տասնամեակներուն ընթացքին յայտնուեցաւ ուրիշ խնդիր մը՝ ոճի բացարձակ չգոյութիւնը, որ ուշադրութենէ կը վրիպի՝ երիտասարդ ձայներու գեղեցկութեան պատճառաւ: Կան նաեւ բազմաթիւ զգայուն երգիչներ, որոնք ձեռնհասութեամբ կը գործածեն լեզուի էլեւէջները, բայց չունին որեւէ երաժշտական պատրաստութիւն, ինչ որ դժբախտ մխտմ մըն է կարողութիւններու:

23.- Երգչուհի Գրգռաշէնը: Հակառակ ընդհանրացած կարծիքին, երգչուհին եկեղեցւոյ մէջ գործածուիլը բացասական ազդեցութիւն ունի մարդկային ջղային դրութեան վրայ: Բազմաթիւ այլ արդի նորաձեւութիւններունման, այդ ազդեցութիւնը չի զգացուիր անմիջապէս, բայց կը գործէ մարդու ոգիին վրայ ժամանակի ընթացքին: Այս բացասական ազդեցութեան ակունքը հեռու է վերացական ըլլալէ եւ կրնայ Հաստատօրէն բացատրուիլ՝ Հաւասար

րացուած կազմուածքով եւ անշարժ ձայներով նուագարաններու արտադրած վերին մասնիկներով: Թրթռացումներու միջեւ չնչին տարբերութիւն մը բարձրութեաններուն մէջ յառաջ կը բերէ կիսաձայնի ծաւալով տարբերութիւն մը եւ վերին մասնիկները կը դառնան աններդաշնակ: Այս թրթռացումները, նոյնիսկ եթէ չեն ընկալուիր անմիջապէս, ինչպէս կ'ընկալուի եղանակը, ներկայ են մթնոլորտին մէջ. Հետեւաբար ազդու՝ մարդու ջղային դրութեան վրայ: Յիշեցնենք, որ Կոմիտաս Վարդապետ իր բազմաձայն Պատարագին Համար չէ գրած երգչուհիի բաժին մը, սակայն գրած է դաշնաւորութեան այն տեսակ երգերու Համար, որոնք չեն երգուիր ծիսակատարութիւններու ժամանակ:

Երգչուհի Հայկական եկեղեցական երաժշտութեան բնոյթը ձեռափոխելուն մասին կարելի է բերել այլ Հաստատօրէնակ մը, որ կը վերաբերի Յայնայն երաժշտութեան մէջ ձայնապահութեան կարեւորութեան: Ինչպէս նշուեցաւ աւելի առաջ (Եօթ. 14), ձայնապահութիւնը կը Հաստատէ Յայնի հիմքը եւ կը բնորոշէ մթնոլորտի մէջ արտադրուած իւրաքանչիւր ձայնի իմաստը: Հայկական Յայնութեան մէջ յաճախ երկրորդ կարեւորագոյն աստիճանը հիմնականէն սկսեալ չորրորդն է եւ եղանակը կ'ուղղուի դէպի այդ: Ձայնապահութիւնը, միշտ ներկայ ըլլալով, այդ աստիճանի Հետ կը կազմէ բառեակի ներդաշնակութիւն, որ սովորական գործածութիւն ունի Հայկական եկեղեցական երաժշտութեան մէջ: Սակայն երբ երգչուհի կը նուագուի, այս իւրայատկութիւնը կ'անհետանայ: Երգչուհի նուագողը, որ առ Հասարակ Երեւմտեան երաժշտութեան կրթութիւն ստացած է՝ անխմաստ կը գրտնայ ձայնապահութեան Համար իր մատները պահել նոյն ստեղծի վրայ. Բ. գիտէ

որ եղանակի մը գեղեցկութիւնը կախում ունի զայն երկրորդող դաշնաւորումէն. Գ. գիտէ ինչպէս զարդարել եղանակ մը: Ուստի երգեհոն նուագողը պիտի կիրարկէ Արեւմտեան դաշնաւորումը, որուն մէջ չարունակ կը լսենք երեւակներու վրայ կերտուած դաշնաւորում մը, բայց երբեք՝ ձայնապահութեան դաշնաւորումը: Որպէս հետեւանք, եղանակը կը կորսնցնէ իր հիմքը, Զայնային կառուցը կ'այլափոխուի, գրեթէ կ'անյայտանայ: Չայնային ներգործութեան բնայատկութիւնները աւելի եւս կը նուագին հաւասարացուած կազմութեան անբնական ձայնամիջոցներով: Արգը կը զրկուի իր բնածին ներգործութենէն, որուն համար ստեղծուած էր ան:

Այնպէս որ, երբ մը պէտք չէ չփոխել նուագահանգէսներու ժամանակ կատարուելիք երգի մը հետ, որուն դերը տարբեր է. ոչ ալ հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը պէտք է բաղդատել այլ եկեղեցական երաժշտութիւններու հետ՝ արդարացնելու համար Արեւմտեան բազմաձայնութեան գործածութիւնը: Աւանդութիւնները ունին Գրեհէն-Բէն-Էն-Է եւ անոնց իւրաքանչիւրը՝ Գրեհէն Գրեհէն մը, որ պէտք է յարգուի, բացի անկէ գիտակցաբար հրաժարելու պարագային: Արեւմտեան երաժշտութիւնը ազդեցութիւն գործած է նաեւ ուրիշ Արեւելեան եւ Ուղղափառ եկեղեցիներու երաժշտութիւններուն վրայ: Սակայն եկեղեցական երաժշտութեան միաձայն, աւանդական գործադրութիւնը այժմ կը ծաղկի Յունաց Ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ, եւ վերջին տարիներուն սկսած է վայելել շատ աւելի մեծ ժողովրդականութիւն: Ներկայիս նման չարժում մը կը նկատուի նաեւ Ռուս Ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ: Արկու չարժումներն ալ առաջնորդուած են բնածին երաժշտական աւանդութիւններու դերին ըմբռնմամբ:

24.- ԱճԻՊԻՆ: Այժմեայ բազմաթիւ խնդիրներուն խորքը կը գտնանք երաժշտական դաստիարակչութեան խստապահանջ համակարգի մը չգոյութիւնը: Համակարգ մը, որ պիտի համախմբէր դպիրներ, սարկաւագներ եւ երիտասարդ կղերականներ: Ոճի վերաբերեալ խնդիրներն ալ սերտօրէն կապուած են դաստիարակչութեան. երբ հայկական եկեղեցական երաժշտութեան իւրայատուկ երգեցողութեան ոճ մը չ'աւանդուի, երիտասարդ երգիչը անխուսափելիօրէն կը դիմէ իրեն ամենածանօթ ոճին: Այդ պատճառաւ է որ հայկական երգեցողութիւնը յաճախ կը կատարուի օփերայի կամ "պլաթուք" ոճով: Այս վերջինը, որ ծնած է Զայնային համակարգէ մը, դիւրաւ կը վերածուի չափանիշի՝ հայկական երգերը իբր թէ "աւանդական" ոճով երգելու համար:

Հայկական եկեղեցական երաժշտութեան աւանդական ձեւով կառարման համար հարկաւոր է վերստին հաստատել դաստիարակչական համակարգ մը: Այդ հիմնաւորելու համար անհրաժեշտ է ունենալ էական միջոց մը, որ է հայկական եկեղեցական երաժշտութեան Զայնային տեսութիւնը: Գրաւոր տեսութիւն մը զարգացնելը անշուշտ կը կարօտի ժամանակի, որովհետեւ պարտադրուած տեսութիւն մը չի կրնար յաջողիլ. անհրաժեշտ է նաեւ հակադրել տարբեր տեսակետներ: Սակայն ամէն բանէ առաջ, վաւեր տեսութիւն մը պէտք է համաձայն ըլլայ երաժշտութեան աւանդական, բայց ժամանակակից կատարման: Խնդիրին այս երեսակը երեւան կը բերէ երկրորդ կարեւոր կէտը, որ է աւանդակիր երաժշտապետներու ժառանգը, եւ զայն դպրաց դասերու մէջ յաւերժացնելու անհրաժեշտութիւնը:

Քանի որ երաժշտական աւանդութեան յաւերժացումը կապ ունի ծիսա-

կատարութիւններու ամբողջական պահպանութեան՝ եւ ոչ միայն Պատարագի, Հիմնական վէճը կը հակի դէպի նախորդ գլուխներուն մէջ արծարծուած հարցը՝ ժամերգութիւններու անստոյգ վիճակն ու նշանակութիւնը: Այս հարցի բնարկումը ներկայ յօդուածի սահմաններէն անդին է. այսուհանդերձ, հայկական մշակոյթին համար շատ օգտակար պիտի ըլլար անկեղծ վերլուծութիւն մը:

Հայկական եկեղեցական երաժշտութեան ապագային նկատմամբ պատասխանի կարօտ կեդրոնական հարցումներն են հետեւեալները. Կ. Արդեօք անհրաժեշտ է միանալ բրիտանական Արեւմուտքի այժմեայ ապաստանական շարժումին, որ կը կայանայ գլխաւորաբար աւանդութիւններն ու խորհրդանշութիւնը տօգնելու եւ ծիսակատարութիւնը արժէքազրկելու մէջ. Բ. Խոհեմութիւնն է ստիպել այլակերպութիւնը ժառանգական զգայնութիւններուն, որոնք փոփոխութիւններու ենթարկուած ըլլալով հանդերձ կը գործեն տակաւին Հայոց ենթագիտակցութեան մէջ:

Այս համառօտ բնութեան ընդմէջէն կը յայտնուի, որ ծիսական աւանդական երաժշտութեան մարզին մէջ, ըստ երեւոյթին դրական նախաձեռնութիւն մը, կամ երբեմն անոր բացակայութիւնը, բայց նաեւ արդիապաշտութեան ջանքերը կրնան ունենալ անվերաջնջի հետեւանքներ: Հարց մը երաժշտական աւանդութիւններ, որոնք մաս կը կազմեն մեր կենդանի մշակոյթին, կը դառնան հնամաշ, որովհետեւ լուրջայն կերպով վրձնուած է, թէ անոնք ժամանակավրէպ են: Աւանդութիւններու հետ մեր յարաբերութիւնը բնականօրէն կը փոխուի սերունդէ սերունդ: Այս անխուսափելի փոփոխութիւնը կը վերածուի դրական եղափոխութեան, երբ աւանդութիւնները կ'ընդունուին որպէս մասն այն

մշակոյթին, որով կը հաստատենք մեր ինքնութիւնը: Այդպէսով, անոնք մեզմէ յարմարեցումով կը նորոգուին՝ ձեւով եւ պարունակութեամբ, եւ մենք անոնց անյեղ էութեան հետ կը մնանք տեւական հաղորդակցութեան մէջ: Այս յարակայութիւնը մեծապէս կը նպաստէ մեր հոգեկան բարօրութեան. այս տեսակետէն երաժշտական աւանդութիւնները կը կատարեն առաջնակարգ դեր: Կը սիրենք յուսալ, թէ պիտի յարատեւէ Հայէակն Համադրական Տաքաբաշտութիւնը, յաւերժացնելով երաժշտական աւանդութիւններ, որոնց միշտ յարած են Հայերը, իրենց Պատմութեան թէ՛ լաւագոյն, թէ՛ յոռեգոյն պահերուն:

Արամ Վերովբեան

Երաժշտապետ

Փարիզի Սուրբ Յովհաննէս Սկրտիչ
Սայր եկեղեցւոյ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

J. Soc. Armenian Stud. 6 (1992-1993)

Printed in the United States 1

ARMENIAN WRITERS IN MEDIEVAL
JERUSALEM¹

Abraham Terian

The Armenian community of Jerusalem has its beginning in early Byzantine monasticism. By the sixth century there were spacious Armenian monasteries around the city, as the ruins with several inscriptions in mosaic floors found on the Mount of Olives to the east and in the vicinity of Damascus Gate to the north indicate.² These monasteries must have suffered the fate of nearly all such buildings and churches in the Holy Land during the devastating invasion in 614 by Khosrow II of Persia (590-628). The boundaries of the present-day Armenian Quarter, covering nearly a sixth of the Old City at the southwestern corner and around the monastery of St. James, were fairly well established by the end of the eleventh century. And the community thrived under the Crusaders.³ Unlike other communities in the Armenian diaspora, and those in Armenia as well, the Jerusalem community was seldom disturbed and

¹ A shorter version of this paper was read at the annual meeting of the Middle East Studies Association, November 11-13, 1993, Research Triangle Park, NC. In its expanded form I dedicate it to my early mentor, Archbishop Norayr Bogharian, on his ninetieth birthday. This paper could not have been written without his overwhelming contribution to Armenian studies.

² For an illustrated description of these floors, see Bezalel Narkiss, "The Armenian Treasures of Jerusalem," in Bezalel Narkiss, ed., *Armenian Art Treasures of Jerusalem* (New Rochelle, NY: Caratzas Brothers, 1979), pp. 21-28. Jerome Murphy-O'Connor, *The Holy Land: An Archaeological Guide from Earliest Times to 1700* (Oxford: Oxford University Press, 1980), p. 106, has this to say about the one in the Damascus Gate vicinity: "this mosaic floor is perhaps the most beautiful in the whole country." Additional discoveries in more recent years have revealed the extensiveness of this site. For a fine study on the dominant motif of birds, see Helen Evans, "Nonclassical Sources for the Armenian Mosaic Near the Damascus Gate in Jerusalem," in Nina G. Garsoïan et al., eds., *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1982), pp. 217-222.

³ Joshua Prawer, "The Armenians in Jerusalem under the Crusaders," in Michael E. Stone, ed., *Armenian and Biblical Studies* (Jerusalem: St. James Press, 1976), pp. 222-235. Unfortunately, there is but one passing reference, and that only to the location of the Armenian Quarter, in M.A. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 A.D.," in K.J. Asali, ed., *Jerusalem in History* (Brooklyn, NY: Olive Branch Press, 1990), pp. 130-171; note especially p. 144.

2 Abraham Terian

hardly ever displaced from its present Quarter.⁴ Its continuity enabled it to flourish as a religious and learning center and to become territorially the largest monastic establishment in the medieval city.

Part of this historic legacy today is the collection of nearly four thousand medieval manuscripts at St. James, recently catalogued by Archbishop Norayr Bogharian.⁵ These include scores of texts identified by him as having some unique content.⁶ Nearly half of these were penned locally, and a few of them were written by local chronographers, liturgists, lexicographers, and poets. The rest are copies of broadly spread religious works, yet with occasional colophons attached by the scribes vividly recounting contemporary and near-contemporary events and encounters with other Christian as well as non-Christian entities. Unfortunately, however, these special manuscripts and others in the larger collection that were penned locally have not attracted the scholarly attention they deserve, in spite of the fact that the careful cataloguer has provided the full colophons of nearly all manuscripts. To these works may be added the scores of other codices copied in Jerusalem and now kept elsewhere among other collections of ancient Armenian manuscripts.⁷

⁴ Armenian clergy in Jerusalem were persecuted during the anti-Frankish upheavals instigated by the Mamluks (1365-1369), and the St. James Monastery was temporarily seized by the Greek Orthodox Church (1658-1659); information obtained from colophons: Jerusalem manuscripts 122, pp. 975-978; and 16, pp. 1310-1314. The first of these colophons is comparable with that of Erevan manuscript 7091, on which see L.S. Khach'ikyan, *ZhD Dari Hayeren Dzeḡagreri Hishatakaranner* (Armenian Colophons of Fourteenth-Century Manuscripts) (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1950), p. 473. A history of later conflicts over sacred sites, including the St. James Monastery, is found in Jerusalem manuscript 3825.

⁵ N. Bogharian [Pogharian], *Grand Catalogue of St. James Manuscripts*, 11 vols. (Jerusalem: St. James Press, 1966-1991); all in Armenian.

⁶ Note especially the following pages for lists enumerating some 380 particular texts provided by the cataloguer: 1:651; 2:647; 3:621; 4:667-668; 5:xiv-xv; 6:xiv-xv; 7:xxvii; 8:xiv-xv; 9:xiv; 10:xii; 11:471. For a history of the collection, see M.E. Stone, "The Manuscript Library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem," *Israel Exploration Journal* 19 (1969), pp. 20-43, also published separately, with the same title (Jerusalem: St. James Press, 1969).

⁷ The major repositories are the Matenadaran in Erevan, the Mekhitarist Libraries in Venice and Vienna, and the All-Savior Cathedral in New Julfa. For the respective catalogues, see O. Eganyan, A. Zeyt'unyan, and P'. Ant'abyan *Ts'uts'ak dzeḡagrats' Mashtots'i anvan matenadaranani* (Catalogue of the Manuscripts in the Library Named after Mashtots'), 2 vols. (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1965-1970, currently being revised with expanded descriptions); Barsegh Sargisian and Grigor Sargsian, *Mayr ts'uts'ak hayeren dzeḡagrats' matenadaranin Mkhit'areants' i Venetik* (Grand Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Library of the Mekhitarists in Venice), 2 vols.

4 Abraham Terian

right arm against the second pillar of the Martyrium, leaving on it an imprint of the nailed right arm of Christ, which the people could see; even more, an image of the Blessed Virgin with the Child holding a crimson cross in His right hand, and the same crimson cross appearing on every pillar. Many of those who witnessed the miracle were healed that day. Grigor cites the dramatic experience of a crippled Armenian woman from Mok named Soghovmē who was healed after she crawled toward the pillar on which were revealed the images of the right hand of the Lord and of the Virgin with the Child. Soghovmē stood erect as with faith she embraced that pillar, whereupon she and all those present began to praise God in unison.

The historicity of this document is verifiable in the development of the Jerusalem liturgy as well as in the history of Imperial meddling in Church affairs under Justinian I; for indeed, in the fifteenth year of his reign (542) Justinian ordered the observance of the feast of Pentecost at Constantinople (now Istanbul) as a thanksgiving for the cessation of a plague at Christmas time.⁹ Apparently, it took another fifteen years for the new feast day to become an issue in Jerusalem and perhaps in other parts of the Empire. Moreover, the document clearly indicates that in Jerusalem these festal services were still being held not only on the traditional date but also at the traditional site: in the Martyrium on Mount Zion, as indicated in the Armenian Lectionary (*Chashots'*) of the fifth century (preferred text in Jerusalem manuscript 121, p. 71)¹⁰ and no longer in the Holy Anastasis, as described by the fourth-century pilgrim Egeria in her travel account (*Peregrinatio*, 26).¹¹ With rare exceptions, the close harmony between Egeria's memoirs and the services in the old Armenian Lectionary, the foremost of the early Jerusalem Lectionaries

⁹ See "Candlemas" in F.L. Cross and E.A. Livingstone, eds., *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 2nd ed. [Oxford: Oxford University Press, 1974], p. 229. At a later time the feast was observed there on the second of February (see E. de Moreau, "L'Orient et Rome dans la fête du 2 février," *Nouvelle Revue Théologique* 62 [1935], pp. 5-20).

¹⁰ (Dom) A. Renoux, "Un manuscrit du vieux lectionnaire arménien de Jérusalem (Cod. Jerus. arm. 121)," *Le Muséon* 74 (1961), pp. 361-385; id., "Errata et Corrigenda," *Le Muséon* 75 (1962), pp. 385-389; id., *Le Codex Arménien, Jerusalem 121*, *Patrologia Orientalis* 35, fascicle 3 (Turnhout: Brepols, 1969); id., *Le Lectionnaire de Jérusalem en Arménie: Le Čaşoc'*, *Patrologia Orientalis* 44, fascicle 4 (Turnhout: Brepols, 1989).

¹¹ For an English translation of Egeria's memoirs, with a substantial chapter on the old Armenian Lectionary followed by an annotated outline of its contents comparing them with Egeria's descriptions, see John Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy Land*, rev. ed. (Jerusalem: Ariel; Warminster: Aris and Phillips, 1981), especially pp. 253-277.

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 5

extant, have long been noted in "Egeriana" scholarship.¹² The old Armenian Lectionary was translated from Greek between 417 and 438 and most likely in Jerusalem: it follows the early Jerusalem tradition for the services there, its injunctions are for use in Jerusalem primarily, and the last saint it commemorates is Bishop John of Jerusalem who died in 417.¹³ Although the translation from Greek does not require that it was done at Jerusalem, there is no good reason to reject the possibility since the use of the complete Jerusalem Lectionary was geographically limited; its use elsewhere in the Greek-speaking church was limited to the lections or Bible readings, and that is how it was transmitted after the fifth century.¹⁴ The time and place of the Armenian translation of this complete Lectionary have overwhelming implications not only for the Byzantine liturgical tradition in Jerusalem but also for the religious life and the literary activities of Armenians there at that time.¹⁵

Also worth mentioning here, as we proceed chronologically, are the three eyewitness accounts by seventh-century Armenian pilgrims to various sites in the Holy Land—even though they do not account for any scholarly activity in Jerusalem during this early period. A vivid description of Mount Tabor by an anonymous pilgrim, found at the end of *Haytnut'iwn Teaṙn i T'ap'ōr Leṙin* (The Epiphany of the Lord on Mount Tabor), has been wrongly attributed to Eghishē in *Srboy horn*

¹² For a brief survey, see Wilkinson, *Egeria's Travels*, p. 253. The striking harmony between Egeria's account and the old Armenian Lectionary is to be seen at the outset, in the vigils of Epiphany and Easter: Armenians in Byzantine Jerusalem held each of the eight-day services after Epiphany at various churches in and around the city, the last being held in the Holy Anastasis; so were also the services of the Great Week.

¹³ On the date of the Armenian translation, see Wilkinson, *Egeria's Travels*, p. 254.

¹⁴ See Robert F. Taft, "Lectionary," in Alexander P. Kazhdan et al., eds., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vols. (New York and Oxford: Oxford University Press, 1991), 2:1201.

¹⁵ Avedis K. Sanjian heightens the possibility for an Armenian scriptorium there in the fifth century, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965), pp. 4 and 314 n. 16; id., "The Armenian Communities of Jerusalem," in Narkiss, *Armenian Art Treasures*, pp. 11-12. Adding to this conclusion is a questionable colophon (published by Garegin Zarp'analiam, *Matenadaran Haykakan t'argmanut'eants' nakhneats'* [Library of Ancient Armenian Translations] [Venice: S. Ghazar, 1889], p. 286) purporting to be from the middle of the fifth century and the year in which Mashtots' died (450), found in a manuscript of the year 1403 containing a translation of Athanasius' *Vita Antonii* "translated in the holy city Jerusalem." But see the more cautious assessments of the evidence by (Catholicos) Garegin Hovsep'ian, *Hishatakarank' dzeṙagrats'* (Colophons of Manuscripts) (Antelias: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Kilikioy, 1951), add. no. 1 (cols. 1019-1020). See also Stone, "The Manuscript Library," pp. 26-27.

6 Abraham Terian

meroy Eghishēi Vardapeti Matenagrut'iwnek' (Writings of Our Holy Father Eghishē Vardapet).¹⁶ A description of churches in Jerusalem and its vicinity, Bethlehem, and the Jordan Valley by the hermit Hovsep' of Arts'akh, preserved in *Patmut'awn Aghuanits' Ashkharhi* (History of the [Caucasian] Albanians, 2.50-51) by Movsēs Kaghankat'uat's'i or Daskhurants'i, has been known in Holy Land studies for a century.¹⁷ So is also the report to Vahan Mamikonian by Anastas Vardapet Akořets'i (ca. 636-650; Catholicos 661-667), recounting his visit to the Armenian and Albanian monasteries in and around Jerusalem, likewise preserved by Kaghankat'uat's'i (*History*, 2.52).¹⁸ Serious questions persist, however, regarding the reliability of this report in its redacted form.

According to the "Autobiography" of Anania Shirakats'i, a seventh-century sage and prolific author who wrote some twenty treatises covering every aspect of the sciences known in the early Middle Ages (corresponding to the second division or the *Quadrivium* of the medieval curriculum), he came to Jerusalem before continuing to Alexandria and Constantinople.¹⁹ This was before "the father of the exact sciences in

¹⁶ Robert W. Thomson, "A Seventh-Century Armenian Pilgrim on Mount Tabor," *Journal of Theological Studies* 18 (1967), pp. 27-33, with translation of the text found in the 1859 Venice edition of the works attributed to Eghishē (by the given title), pp. 236-239. It is likely that such a description is in keeping with the requirements set in the *Progymnasmata*, the popular textbooks of rhetorical exercises in Late Antiquity, which included a section on descriptive writing.

¹⁷ E.W. Brooks, "An Armenian Visitor to Jerusalem in the Seventh Century," *English Historical Review* 11 (1896), pp. 93-97, and R.N. Bain, "An Armenian Description of the Holy Places in the Seventh Century," *Palestine Exploration Fund, Quarterly Report* (1896), pp. 346-349, both with translation of the text found in Movsēs Kaghankat'uat's'i, critical ed. by Varag Afak'elyan, *Patmut'awn Aghuanits' Ashkharhi* (History of the [Caucasian] Albanians) (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1983), pp. 280-285; cf. C.J.F. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranc'i* (London: Oxford University Press, 1961).

¹⁸ Critical text in Afak'elyan, *Patmut'awn*, pp. 285-286. See the secondary sources in Hakob S. Anasian, *Haykakan matenagitut'yun* (Armenian Bibliology), 2 vols. (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1959-1976), 1:825-829, and Avedis K. Sanjian, "Anastas Vardapet's List of Armenian Monasteries in Seventh-Century Jerusalem: A Critical Examination," *Le Muséon* 82 (1968), pp. 265-292.

¹⁹ This seventh-century account survives in two recensions, one shorter than the other. The shorter recension was first published by K.P. Patkanov, *Ananiayi Shirakunwoy mnats'ordk' banits'* (St. Petersburg: 'Kayserakan Chemaran Gitut'eants', 1877), pp. 1-4, then by Ghewond Alishan, *Hayapatum* (Venice: S. Ghazar, 1901), pp. 232-233, and is available in an English translation by F.C. Conybeare, "Ananias of Shirak: I. His Autobiography," *Byzantinische Zeitschrift* 6 (1897), pp. 572-574. The longer version was first published by Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften*, pp. 174-76, then by A.G. Abrahamyan,

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 7

Armenia," as Anania is often called, returned to his native country to teach. His journey to Jerusalem seems to strengthen the ascription of several religious compositions to him, such as *Chaf i Haytnut'iunn Tiaṛn* (Homily on the Lord's Epiphany) and *Chaf i Zatikn Tiaṛn* (Homily on the Lord's Easter),²⁰ and hymns on Pentecost and the Transfiguration, among others on the Prophets and the Apostles.²¹ Equally noteworthy is the testimony of the chronographer Samuēl Anets'i (ca. 1100-1180) that mentions by name five pupils of Shirakats'i (Hermon, Trdat, Azaria, Ezeqiēl, and Kirakos) who left their renowned teacher, embraced Diophysite Christology, and resided in Jerusalem as ascetics or monks. Although there are five centuries between Anets'i and the reported event, he probably had at his disposal some documentary evidence for this somewhat specific piece of information—possibly obtained at Haghbat where he studied with great masters (Hovhannēs Sarkawag Vardapet and Gēorg Vardapet Uṛchets'i, later Bishop of Haghbat). Moreover, as a careful chronographer, Anets'i had thoroughly studied the chronological works of Shirakats'i, which he utilizes, and had researched the authorities behind the latter's primary sources, carefully identifying them all.²² However late or dubious his testimony may be, the credentials of the source and the naming of the five should lend it some credibility. Shirakats'i complains in his "Autobiography" about students who were eager to leave his circle in order to teach prior to completing their course of study.

Anania Shirakats'oy matenagrut'yunē (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1944), pp. 206-209, and is available in a French translation by H. Berbérian, "Autobiographie d'Anania Širakac'i," *REArm.*, n.s., 1 (1964), pp. 189-194; cf. P. Lemerle, "Note sur les données historiques de l'Autobiographie d'Anania de Shirak," *REArm.*, n.s., 1 (1964), pp. 195-202. The longer version is generally preferred. Further bibliography in Anasian, *Haykakan matenagitut'yun*, 1:731-774.

²⁰ Both texts in Abrahamyan, *Matenagrut'yun*, pp. 283-291 and 292; English translation by F.C. Conybeare, "The Discourse of Ananias, Called the Counter upon the Epiphany of our Lord and Saviour," *The Expositor*, 5th series, 4 (1896), pp. 323-337; id., "Ananias of Shirak: II. Tract on Easter," *Byzantinische Zeitschrift* 6 (1897), pp. 574-584.

²¹ *Sharakan hogewor ergots' surb ew ughghap'aṛ Ekeghets'woys Hayastaneayts'* (Jerusalem: St. James Press, 1936), p. 5; cf. Anasian, *Haykakan matenagitut'yun*, pp. lxxv-lxxiv.

²² Arshak Tēr Mik'ēlian, ed., *Samuēli K'ahanayi Ants'ewoy Hawak'munk' i grots' patmagrats'* (The Compilation from the Books of Historians by the Priest Samuel Anets'i) (Vagharshapat: Mother See Press, 1893), pp. 84-85; A.G. Abrahamyan, "Samvel Anets'u tomarakan ew tiezerakan ashkhatutyunē" ("The Chronological and Cosmological Works of Samuel Anets'i"), *Ejmiats'in* 9 (1952:1), pp. 30-34.

8 *Abraham Terian*

Much later documentary evidence for translational activity in Jerusalem has been drawn from an often copied colophon (with slight variations) from the year 869 or 879/880. The colophon in question pertains to the anonymous hagiography on the legendary life of St. Dionysius the Areopagite. One version has: "This history of St. Dionysius was translated from ancient Greek in the city Jerusalem, and the physician Hovhannēs translated [it] into ours; 318 by the Armenian reckoning [=869]." Another version has: "This history of St. Dionysius was translated in the holy city Jerusalem from lofty Greek, and the physician Hovhannēs translated [it] into ours; 329 of the Armenian era [=880]."²³ Still another has: "This history of St. Dionysius was translated in the holy city Jerusalem from Greek, and the physician Hovhannēs translated [it] into ours; 328 of the Armenian era [=879]." On earlier translational work there, I agree with the following assessment by Stone: "it can be safely assumed that in fact such activity antedates these ninth-century references."²⁴

To this period may belong a little-known author from Jerusalem: the hermit Grigor Sarkawagapet Erusaghēmats'i whose name we encounter among the panegyric compositions in medieval Armenian literature dedicated to St. Gregory the Illuminator.²⁵ His work is the earliest laudation of some length on the Illuminator by an Armenian author and it is not far removed from two such compositions traditionally attributed to St. John Chrysostom (ca. 350-407, or to his circle) that were translated into Armenian in the eleventh-twelfth centuries upon the request of

²³ The first two texts are quoted by Mkrtich' (Episkopos) Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk' Hay Erusaghēmi* (Members of the Brotherhood and Visitors in Armenian Jerusalem) (Jerusalem: St. James Press, 1929), p. 354, following Zarp'analian, *Matenadaran Haykakan t'argmanut'eants' nakhneats'*, p. 382. The preferred text, however, is the third: that of Jerusalem manuscript 282, so in Hovsep'ian, *Hishatakarank' dzeḡagrats'*, no. 30 (cols. 81-82); also in Bogharian, *Grand Catalogue*, 2:99; cf. 1:30, 303, 458; 2:276 for the texts in manuscripts 1C, 97, 154D, 368. All these Jerusalem manuscripts have the year 879 in the often copied colophon. On the history of the Greek version, see Alexander Kazhdan and Nancy Patterson Sevcenko, "Dionysios the Areopagite," in Kazhdan et al., eds., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1:629.

²⁴ Stone, "The Manuscript Library," p. 27.

²⁵ These works have been collected in the small yet celebrated *Sop'erk' Haykakank' (Armenian Books)* series; vol. IV: *Hovhannu Oskeberani ew Grigori Sarkawagapeti Nerbogheank' i S. Grigor Lusaworich'* (especially pp. 129-157), and vol. V: *Hovhannu Sarkawagay, Vardanay Bardzrberdts'woy, Hovhannu Erznkats'woy nerbogheank' i S. Grigor Lusaworich'* (Venice: S. Ghazar, 1853).

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 9

Catholicos Grigor II Vkasasēr (in office 1065-1105).²⁶ Our author shows familiarity with the life of St. Gregory as depicted in the *History of the Armenians* by Agathangelos—whether through a common tradition or through direct dependence on this fifth-century work.²⁷ Although the exact time of Grigor Sarkawagapet is unknown, the place of his writing is known to be Jerusalem. The full title of his work bears this clearly: *Grigori Sarkawagapeti ew chgnawori khosk' i S. Grigor Lusaworich' asats'eal i surb k'aghak'n Erusaghēm* (A Composition on St. Gregory the Illuminator by Grigor the Archdeacon and Hermit, Recited in the Holy City Jerusalem). The title, with such rare words as "Archdeacon" and "Hermit," and the place of recitation or writing, suggests an early date for our author. Together, they seem to point to a period within Byzantine Jerusalem, possibly as far back as the sixth century.²⁸ He could well be the same person mentioned in the title of another work: *S. Grigori Sarkawagi Erusaghimats'oy Govest i Sb. Khach'n K'i. Ay. meroy* (A Panegyric on the Holy Cross of Christ our God by St. Grigor Sarkawag of Jerusalem). This work, however, belongs to St. Cyril of Alexandria,²⁹ yet it may have been translated by Grigor Sarkawag(apet) in Jerusalem, hence the erroneous ascription to him. The word "Saint" in this title is commensurate with the special terms in the previous title. And even if we allow for two individuals here by that name, this does not

²⁶ The translation of the first of these two panegyrics (*Sop'erk'*, 4:5-87) was revised by Catholicos (St.) Nersēs Shnorhali (in office 1166-1173), according to a colophon by him at the end of the text. The full title of the translation suggests that it was written at Cucusa in Cilician Armenia, where Chrysostom was exiled in 404 and held there until he was deported to Pityus or Colchis on the Black Sea in 407 (he died en route at Comana in Pontus). There can be little or no doubt, however, that this panegyric on the Illuminator comes from a disciple of Chrysostom, perhaps a certain Theophilus. Vkasasēr himself is the translator of the *Life of St. John Chrysostom* from Greek (*Patmut'iwn Varuts' . . . Surb Hovhannēs Oskeberan Hayrapetin Kostandnupolsoy: T'argm. i Hunakanē i Hays, i Grigorē Kat'ughikosē Vkasasēr koch'ets'eloy* (Venice: S. Ghazar, 1751).

²⁷ On the date of Agathangelos and his dependence on early fifth-century Armenian writers, see the introduction by Robert W. Thomson, *Agathangelos: History of the Armenians* (Albany, NY: State University of New York Press, 1976), pp. lxxv-xciii.

²⁸ So thinks (Hayr) Mik'ayēl (Vrt.) Ch'amch'iants' (K. Polsets'woy), *Patmutiwn Hayots'* (History of the Armenians), 3 vols. (Venice: S. Ghazar, 1786) 1:778. Manuk Abeghyan, *Hayots' hin grakanut'yan patmut'yun* (History of Ancient Armenian Literature), 2 vols. (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1944-1946) and N. Bogharian [Pogharian], *Hay groghner, E-Zhē dar* (Armenian Authors, V-XVII Centuries) (Jerusalem: St. James Press, 1971) are silent about this virtually unknown author.

²⁹ Bogharian, *Grand Catalogue*, 1:13 (manuscript 1B); cf. p. 449 (manuscript 154C); 2:441 (manuscript 461).

10 Abraham Terian

diminish the significance of the data for the general period (between the Byzantine dominance in the Holy Land and the coming of the Crusaders) and place of activity.³⁰

* * *

A noticeable period of Armenian literary activity in the Holy Land began immediately following the First Crusade (1099). Much of this revival is to be credited to the Armenian nobility in Jerusalem. Queen Arda, wife of Baldwin I, the first Latin King of Jerusalem (1100-1118), was the daughter of T'oros Ērubinian, the Armenian Prince of Edessa (Urfa). Several privileges were bestowed upon the local community through her beneficence. This state of affairs continued as another Armenian queen succeeded her: Morfia, wife of Baldwin II (1118-1131). This royal patronage, together with the relative proximity of Cilicia to Palestine, helped pave the way for a constant flow of learned clerics both from Armenia and Cilicia.³¹ There were also occasional royal visits from Cilicia.³² The hundreds of guest rooms at St. James enabled many

³⁰ Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 93-94, lists them separately.

³¹ For the many clerics whose visits are documented in dedicatory colophons, inscriptions, and various registries at St. James, see Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, passim, giving names with brief vitae alphabetically arranged, down to this century. It should be stated that not all persons mentioned in the present study are accounted for by Aghawnuni.

³² That of King T'oros II (1145-1169) is recorded by Guillaume of Tyre, in *Guillaume de Tyre et ses continuateurs*, 2 vols. (Paris: Firmin Didot et cie, 1879) 2:289-291; that of King Het'um II (reigning intermittently, 1289-1301), is recorded by Minas (H)amdets'i, in *Minas Vardapeti Hamdets'woy Azgabanut'iwn Hayots'* (Genealogy of the Armenians by Minas Hamdets'i) (Vagharsapat: Mother See Press, 1870), p. 45; and that of Queen Mariun, the widow of King Constantine (Guy or Gyd Lusignan) III (1343-1345), recorded in a colophon described further below. It is important to note that several of the most prized biblical manuscripts in Jerusalem are those which once belonged to members of the Cilician royal families. The colophons of these manuscripts are invaluable for the dynastic histories they contain. Jerusalem manuscript 1973, e.g., the personal Gospel of Queen Mariun, contains a colophon by the scribe, Bishop Nersēs (of Lambron), in which he claims to have copied it "from an original by the translators" (*i stoyg awrinakē t'argmanch'ats'n*), thus making the document particularly attractive for text-criticism. More importantly—from a historian's perspective—Nersēs spells out the close ties between Church and State and names every member of the royal family, both living and dead. The manuscript also contains a few representations of the Queen within the various scenes from the life of Christ, including an identified representation of her within the scene of the deposition of Christ from the cross (see the four reproductions in Narkiss, *Armenian Art Treasures*, pp. 85-88, nos. 108-111; Bogharian thinks the young princess represented in the scene of the Nativity is possibly Mariun's daughter Pheme, *Hay grich'ner [T'-ZhĒ dar]* [Armenian

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 11

of these visitors to stay there for some time—some even for years.³³

Foremost among these visitors are two of the four princely Pahlawuni heads of the Armenian Church: Catholicos Grigor II Vkeyasēr (in office 1065-1105) and his nephew, Catholicos Grigor III Pahlawuni (in office 1113-1166). The first came to Jerusalem in 1099, on the wake of the Crusaders' capture of the city, and the second in 1142 to attend an ecumenical council convened by the Roman Catholic Church (in the previous year he attended a similar council held in Antioch). A nephew of the latter, Catholicos Grigor IV Tghay (in office 1173-1193), wrote a lengthy *Lament over Jerusalem* (*Oghb Erusaghēmi*) upon the city's fall to Salāh ad-Dīn in 1187. Although there is no mention of his visit to Jerusalem, there is no good reason to rule out the possibility of him having been there. His sentiments for the city reflected in the *Lament* would almost certainly require that he had been there previously.³⁴ One of his close associates and relatives, from the same princely Pahlawuni family and a prolific writer, Archbishop Nersēs Lambronats'i (1153-1198), was in Jerusalem during the city's fall. His eyewitness account of the warfare and of the massacres that followed is found in a few

---

Scribes {IX-XVII Centuries}} [Jerusalem: Tparan Srbots' Hakobeants', 1992], p. 137). These illuminations on parchment, inserted within the Gospel on paper, are by the famed Sargis Pitsak and resemble other such royal representations in other royal manuscripts at St. James (cf. the Gospel manuscript of Queen Keran and others in Narkiss, *Armenian Art Treasures*, pp. 65-69). The widowed Queen Mariun came to Jerusalem following a brief captivity in Egypt after the fall of Sis in 1375 to the Mamluk viceroy of Aleppo and the imprisonment of the last king of the Armenians, Levon VI Lusignan (1374-1375), in Cairo. The death and burial of the Queen after three years' residence in Jerusalem is the subject of another, later colophon found in a Gospel manuscript of the year 1280 and once owned by her husband, King Constantine III, and then given by the widowed Queen to a certain Vahram, the author of the colophon (the text of this colophon is published by Bogharian, *Hay grich'ner*, pp. 144-146, from a notebook by Catholicos Sahak Khapayan; Bogharian does not indicate the whereabouts of this Gospel manuscript). An ancient tombstone inscription marks her grave in the southwestern corner of the courtyard of the Sts. James Cathedral.

³³ A register in Jerusalem manuscript 1776 names the subdivisions of the monastery and enumerates more than three hundred guest rooms (pp. 68-101). Moreover, there were several Armenian monasteries not far from the Old City; for their history see Mkrtich' (Episkopos) Aghawnuni, *Haykakan hin vank'er ew ekeghets'iner Surb Erkrin mēj* (Ancient Armenian Monasteries and Churches in the Holy Land) (Jerusalem: St. James Press, 1931).

³⁴ Another such lament over Jerusalem was written by Nersēs Vardapet Mokats'i during his stay at Jerusalem in 1609 (Venice manuscript 1624).

12 Abraham Terian

manuscripts.³⁵ The literary involvements of the Pahlawuni heads of the Armenian Church and their literary patronage are too numerous to enumerate here. Jerusalem in the time of the Crusaders must have been a source of inspiration for them.

These prelates paved the way for countless clerics to follow in their footsteps. Among them was Vardan Vardapet Aygekts'i (ca. 1170-1235), a noted homiletician who also composed a prayerbook while in Jerusalem (Jerusalem manuscript 1130; cf. 939, 1576, 1690).³⁶ The prayers, written to be read at various sacred sites, anticipate many such compositions in subsequent centuries and in various languages—most immediately by Catholicos Grigor VII Anawarzets'i (in office 1293-1307), who wrote meditations on the sacred sites in Jerusalem;³⁷ Bishop Nikoghayos Akhk'ermants'i, who in 1483 prepared a detailed list of the sacred sites to be visited;³⁸ and Eremia Ch'ēlēpi (1637-1695), the prolific chronicler of life in his native Constantinople, who also wrote meditations on the sacred sites during his visit in 1665.³⁹ While in

³⁵ Partial colophon in Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 396-397; see also the references there (those to Jerusalem manuscripts are either inaccurate or outdated; cf. manuscript 146, pp. 623-627, and *Grand Catalogue*, 1:418). Perhaps during an earlier visit, Lambronats'i likewise chronicled the 1178 Mamluk attacks on Jerusalem, under Yusuf; see Jerusalem manuscripts 2542 and 2546. For more on him, see (Archbishop) Mesrob Ashjian, *St. Nerses of Lambron: Champion of the Church Universal* (New York: The Armenian Prelacy, 1993).

³⁶ *Aghōt'agirk' surb tegheats'* (A Prayerbook for the Holy Sites); for manuscripts with varying contents and early editions, see Bogharian, *Hay groghner*, p. 279.

³⁷ An incomplete work, Venice manuscript 742, pp. 100-109; see Bogharian, *Hay groghner*, p. 335.

³⁸ Published with an English translation by Ghewond Alishan, along with the earlier list of Armenian monasteries in the Holy Land by Anastas Vardapet, *Anastasay Vardapeti vasn vanorēits' Hayots' yErusaghēm'* (Anastas Vardapet on the Armenian Monasteries in Jerusalem) (Venice: S. Ghazar, 1896); Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, p. 401.

³⁹ *Govabanut'iwn Tnōrinakan tegheats' yErusaghēm'* (Elegy on the Passion Sites in Jerusalem) (according to Vrej Nersessian, *Catalogue of Early Armenian Books, 1512-1850* [London: The British Library, 1980], p. 19, no copy of this privately published book survives, printed in Ch'ēlēpi's own press in Constantinople, 1677). On his visit Ch'ēlēpi must have donated to the local library several copies of his works, including his celebrated diary for the years 1648-1662; the history of the fires in 1660 that swept Constantinople, illustrated with illuminations; and his *Stampōlay Patmut'iwn* (History of Istanbul) (V.H. T'orgomian, ed., 3 vols. [Vienna: Mkhit'arean Tparan, 1913-1938]). Cf. Simēon Dbir Lehats'i (1584-1637), who wrote on his travels through the Holy Land, including a description of the St. James brotherhood, the first of such travel accounts in Armenian literature; Bogharian, *Hay groghner*, pp. 512-514. A century after Ch'ēlēpi, a certain Archbishop Martiros wrote *Hrēch'ak*

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 13

Jerusalem, Aygekts'i apparently drew his inspiration for yet another work: an encomium dedicated to Sts. James and John, the sons of Zebedee, and the rest of the Apostles (Jerusalem manuscripts 1, 154). It should be noted that the Sts. James Cathedral marks the traditional site of the Apostolic Council held in Jerusalem under the leadership of St. James "the brother of the Lord" (Galatians 2:1-10; cf. Acts 15:1-20) and also the burial site of the head of St. James, the brother of St. John, beheaded by Herod Agrippa I (Acts 12:1-2). Such a place with its twin apostolic traditions must have had a great impact upon the author.

To be sure, very few of the numerous learned pilgrim-clerics in Jerusalem are known to have authored a work while there. Most are like Vardan Vardapet Arewelts'i (ca. 1200-1271) who, upon his return from a pilgrimage to Jerusalem in 1240, visited Cilicia and stayed at Hřomklay for five years (1241-1246). There he became the most entrusted friend of Catholicos Kostandin I Bardzerberdts'i (in office 1221-1267) and was commissioned by King Het'um I (1226-1269) to write a grammar.⁴⁰ Vardan Arewelts'i also wrote another, shorter grammar upon the request of T'oros K'ahanay, the nephew of the Catholicos.⁴¹ Such was also the experience of Arewelts'i's pupil, Hovhannēs Erzknats'i (ca. 1240-1293), as he declares in the "Preface" to his *Grammatical Interpretation* (*Meknut'iwn k'erakani*).⁴² He had been on a pilgrimage to Jerusalem in the year 1281, and upon his return through Cilicia, Catholicos Hakob I Klayets'i (in office 1267-1286), nicknamed "Scholar" (*Gitnakan*) and known for his command of the Scriptures and patronage of learning, prevailed on him to teach grammar to fellow ecclesiastics and this led to the production of the book.

Erusaghēmi (*Laudation of Jerusalem*) in verse, while at St. James, in 1773 (Nicosia manuscript 62). Early in the nineteenth century, Hovhannēs Kařnets'i (Nodar) wrote several poems on the holy sites (e.g., Jerusalem manuscript 1844, a miscellany of the year 1812, has one "On the Sea of Tiberias" written in 1805), published posthumously in *Tetrak govasanats'* (A Notebook of Praises) (Jerusalem: St. James Press, 1914). A later and better representative of this tradition or genre of meditations in the Holy Land is the Catholicos Khrimian Hayrik (Mkrtich' I, in office 1893-1907) who on his visit to Jerusalem in 1850 wrote *Hrawirak Erkrin Aweteats'* (Invitation to the Promised Land) (Constantinople: Hovhannēs Miwhēntisian Press, 1851; reprinted with a new preface, Jerusalem: St. James Press, 1892); and in this century, writing in prose, Harut'iwn G. Mrmrian, *Aleluia yErusaghēm* (Alleluia in Jerusalem) (Constantinople: Zardarian Gratun, 1903).

⁴⁰ Jerusalem manuscript 657, pp. 13-120; 857, pp. 243-316 (cf. Bogharian, *Hay groghner*, p. 296).

⁴¹ Published by L.K. Khach'eryan in *Teghekagir Haykakan Akademiayi* 2 (1943), cited by Bogharian; see the preceding note.

⁴² Bogharian, *Grand Catalogue*, 4:552-555.

14 Abraham Terian

The most prominent of these pilgrim scholars is perhaps Grigor Tat'ewats'i (ca. 1344-1409), the renowned dean of the monastic school at Tat'ew, who was ordained as a priest in Jerusalem in 1371 by his mentor, the equally voluminous Hovhannēs Orotnets'i/Orbēlian (1315-1387). Another of Orotnets'i's pupils, Grigor Vardapet Khlat'ets'i/Tserents' (ca. 1350-1425) spent three years in Jerusalem (1403-1405), where, upon his arrival, he completed his very contemporary *Patmut'iwn arshawanats' Lankt'amuri* (History of the Conquests of Tamerlane) in verse.⁴³ The inspiration such writers drew from Jerusalem for their subsequent works could be documented to some extent; this, however, is beyond the limits of this paper. Suffice it to say that some of these pilgrim scholars must have left copies of their works in the local library, and subsequent copies were made there from these originals or near-originals.

Other writers could be mentioned: from the sixteenth and early seventeenth centuries, T'adēos T'okhat'ets'i (ca. 1540-1602), the author of *Tagh i Trōrēnut'iwnn Teaṛn* (Ode on the Passion of the Lord), describing the Easter celebrations at Jerusalem and dwelling on the festival of the Holy-Light;⁴⁴ Nersēs Vardapet Mokats'i (ca. 1575-1625) who on a visit in 1609 wrote his *Oghb vasn aṛman Erusaghēmi* (Lament over the Fall of Jerusalem), *Nerboghean i P'okhumn Astuatsatsnin* (Panegyric on the Ascension of the Bearer of God) (later expanded by his pupil Step'anos Shatakhet's'i), and possibly also his *Tagh G. Awur Paytsaṛakerput'ean* (Ode for the Third Day of the Transfiguration);⁴⁵ and Catholicos Movsēs III Tat'ewats'i (in office 1629-1633) who previously had spent five years in Jerusalem (1605-1611) and who is known for his hortatory pastorals and encyclicals.⁴⁶

Jerusalem, however, was not without its native scholars in this period. To a certain Grigor Erusaghēmats'i (ca. 1200) is attributed the earliest Armenian glossary of philosophical terms and concepts: the *Sahmank' imastasirakank'* (Philological Definitions) in its earliest recension (a), preserved in the oldest surviving manuscript of this work, Erevan

⁴³ See L.S. Khach'ikyan, *ZhE Dari Hayeren Dzeṛagreri Hishatakaranner* (Armenian Colophons of Fifteenth-Century Manuscripts), Pt. 1 (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1955), pp. 286-288.

⁴⁴ Partial text in Bogharian, *Hay groghner*, pp. 480-481.

⁴⁵ Ibid., pp. 489-490; cf. the earlier *Lament over Jerusalem* by Catholicos Grigor IV Tghay (in office 1173-1193), written upon the city's fall to Salah ad-Dīn in 1187.

⁴⁶ Ibid., pp. 508-511.

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 15

manuscript 6897 (dated 1317), folios 397v-410r.⁴⁷ In the crude compilation of this recension there is no alphabetical arrangement beyond the initial letter of the entries. In a later recension (*b*) represented in Jerusalem manuscript 1213 (dated 1635-1636), pp. 155-81, and showing a more refined alphabetical arrangement with some additional entries, we are apt to see the result of a redaction that could have been pursued in Jerusalem during the intervening years. The compiler's name was lost in the meantime. Consequently, several late manuscripts (including the Jerusalem manuscript) wrongly attribute the work to the Neoplatonist philosopher Dawit', whose *Sahmank' p'ilisop'ayakank'* (Definitions of Philosophy) bears close semblance to the title of the glossary, *Sahmank' imastasirakank'* (Philological Definitions); hence the confusion.

* * *

Prominent scribes, who likewise came as pilgrims to Jerusalem, also stayed there for a while and contributed the fruit of their penmanship to the local churches besides doing so for their respective patrons. Some seventy scribes and/or illuminators are known by name during the most productive years of 1300-1600. To my knowledge, the earliest extant manuscript copied in Jerusalem is by the scribe and binder Hovhan, a collection of homilies (*Chařentir*) of the year 1215 (Venice manuscript 204). In the colophon he refers to the Theotokos Church (*Surb Astuatsatsin*) built by Gēorg K'ahanay between Jerusalem and Bethlehem and the solitary life there of Gēorg's nephew, the recipient of the manuscript, the hermit Hovhannēs.⁴⁸ In the early fourteenth century codices were copied at a number of places in and around St. James, such as at the monastery (later convent) by the Church of the Holy Archangels, located within the walls near Zion Gate, and at the monastery by the Church of the Holy Savior, on the traditional Mount Zion outside Zion

⁴⁷ For more on this glossary, see H.M. Amalyan, *Mijnadaryan Hayastani bařaranagrakan hushardzannerē* (The Lexicographical Masterpieces of Medieval Armenia), 2 vols. (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1966-1971) 1:166-179; especially p. 170. A. Terian, "A Medieval Armenian Glossary of Philosophical Terms and Concepts," in G.B. Djahukyan et al., eds., *International Symposium on Armenian Linguistics, Yerevan, 21-25 September, 1982: Reports* (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1984), pp. 557-583; cf. Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 74-75.

⁴⁸ Colophon in Hovsep'ian, *Hishatakarank' dzeřagrats'*, no. 346; Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 347-348, and the references there; cf. p. 357, on the work of the scribe Hovhannēs Sanahnets'i in 1311. These manuscripts are not accounted for by Stone in his history of scribal activity in Jerusalem ("The Manuscript Library," pp. 27-28).

16 Abraham Terian

Gate and immediately south of the St. James compound. Sufficient data may be gathered from the published colophons of fourteenth-century manuscripts. In one such publication there are sixteen colophons from as many manuscripts penned in Jerusalem by fourteen different scribes.⁴⁹

Foremost among these scribes is Step'anos ErKayn (active 1295-1327) who seems to have spent two terms in the Holy City—judging from the colophons of the seven surviving manuscripts by him. The first of these manuscripts was penned at the Monastery of the Illuminator on Mount Sepuh (1295), the next two at the Holy Archangels in Jerusalem (1314, 1316), the following two at Drazark (1318, 1321), the next one again at Jerusalem, at St. James (1321/2), and the last again at Drazark (1327).⁵⁰ Another such scribe who made repeated visits to Jerusalem is Vardan Baberdt's'i or Ghrimet's'i (ca. 1310-1380). He was determined to return to Jerusalem after having made a pilgrimage from Ghrim, and following his return he spent twelve years at St. James and became a bishop (1363-1374). His colophons describe the hardships under the Mamluks (1365-1369), when the Frankish remnants were expelled from Jerusalem and their churches shut, including the Church of the Holy Sepulchre (the gate of which was walled for some time). The Armenian clerics also were persecuted and some were "martyred" in 1367 (the colophons of Erevan manuscript 7091 and Jerusalem manuscript 122 are noteworthy).⁵¹ A Scribe named Manuēl praises the virtue of the Patriarch Basilios (in office 1341-1356) in a colophon of the year 1352, at the end of Erevan manuscript 2233, *K'arozgirk' Bart'oghimēosi* (The Preaching of Bartholomew).⁵²

⁴⁹ Khach'ikyan, *ZhD Dari . . . Hishatakaranner*, pp. 168-169, 178-179, 244, 273-276, 291, 322, 395-397, 410, 431, 437, 447, 462, 473, 503-504, 542, 620.

⁵⁰ Bogharian, *Hay grich'ner*, pp. 115-124, gives present-day locations of the seven manuscripts. Those of the years 1314 and 1316 have long been assumed to be the earliest dated manuscripts penned in Jerusalem (the first is manuscript 121 of the Lewis Collection in the Free Library of Philadelphia, and the second is Jerusalem manuscript 271).

⁵¹ *Ibid.*, pp. 163-174; cf. Vardan's colophons in Jerusalem manuscript 30 and Erevan manuscript 5557. Equally significant is the colophon of Venice manuscript 222, where the scribe Nersēs Krakts'i, writing in Jerusalem in 1335, describes the recent Mamluk invasion of Cilicia and the massacre and the exile of Armenians. He repeatedly expresses fear that the same might soon happen in Jerusalem, and he hopes against hope that there would be a Frankish intervention. His fears came true as the colophons by Vardan Baberdt's'i indicate. Cf. Jerusalem manuscript 282 for an earlier colophon (1331) by him (Bogharian, *Grand Catalogue*, 2:99-100).

⁵² Khach'ikyan, *ZhD Dari . . . Hishatakaranner*, p. 396.

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 17

Step'anos K'ahanay, a little known scribe from the early fifteenth century, wrote an inspiring poem entitled *Govest Grk'oys* (In Praise of This Book) at the end of a local compilation of Biblical interpretations by Grigor Tat'ewats'i, in the year 1411 (Jerusalem manuscript 1128).⁵³ Ghazar Ghrimets'i, a more prominent cleric and scribe (active 1419-1437), resided in Jerusalem for a while. One of the nine extant, massive codices by this attested teacher of calligraphy was copied at in the scriptorium of Holy Savior monastery, in 1426 (Jerusalem manuscript 1988). The colophon of this Psalmody mentions a number of local persons who were in one way or another helpful in the production of the codex, beginning with the Bishop Melk'iset' who provided the material.⁵⁴ Another contemporary cleric and scribe who stayed in Jerusalem for at least a couple of years is Grigor Ēlmēlik'ents' (active 1427-1441). Of the eight extant manuscripts by him, the last three were copied in Jerusalem during the years 1439-1441 (Ancyra manuscript 312, Antilias manuscript 84, Venice manuscript 974).⁵⁵ Grigor was also an illuminator and binder of manuscripts. Three more scribes from the fifteenth century may be mentioned: T'adēos Kronawor or Sarkawag, the copyist of Jerusalem manuscript 2149, a Thesaurus (*Gandzgirk'*) of the year 1449 penned at Holy Savior,⁵⁶ and Aleppo manuscript 23, a Gospel copied partly in Jerusalem and partly at the hermitage of Mar Saba in the Judean desert;⁵⁷ Soghomon, a pilgrim scribe, is the copyist of a much prized Gospel of the year 1475 (Jerusalem manuscript 1943, with illuminations by a certain Hovhannēs);⁵⁸ and Martiros Pursats'i, Patriarch of Jerusalem (in office 1491-1501). On an earlier visit to the Holy City (1463-64) Martiros completed the copy and illumination of an equally prized Gospel (Jerusalem manuscript 2567) as well as the

⁵³ Published by Bogharian, *Grand Catalogue*, 4:197-198.

⁵⁴ Ibid., pp. 195-196; L.S. Khach'ikyan, *ZhE Dari Hayeren Dzeñagrerer Hishatakaranner* (Armenian Colophons of Fifteenth-Century Manuscripts), Pt. 3 (Erevan: Armenian Academy of Sciences, 1967), p. 367.

⁵⁵ Bogharian, *Hay grich'ner*, pp. 222-223.

⁵⁶ The end-gatherings of this manuscript contain a portion of the *Mystagogical Catecheses* attributed to Cyril of Jerusalem (bishop 349-386) and/or to his successor, John of Jerusalem (bishop 386-417). The text in three columns on four folia is in uncials (*erkat'agir*) and has been described briefly by Bogharian, *Grand Catalogue*, 7:201.

⁵⁷ Colophon provided by Aghawnuni, who also equates the identity of the scribe with that of the Jerusalem manuscript (*Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 148-149).

⁵⁸ Narkiss, *Armenian Art Treasures*, pp. 89, 94-95, 152; Bogharian, *Grand Catalogue*, 6:488-491.

18 Abraham Terian

illumination of a Synaxarion (Jerusalem manuscript 27), both at Holy Savior.⁵⁹

The scribes of the sixteenth and seventeenth centuries are numerous, as are also the restorers of manuscripts during these centuries. The colophons by these restorers are no less significant than those by the original scribes, for they also recount contemporary events. Suffice it to mention five scribes and/or restorers from this period. Mik'ayēl K'ahanay was a talented poet besides being a scribe. Two of his poems, one in onomastic acrostics, appear at the end of a Prayerbook copied by him locally in 1583 (Jerusalem manuscript 1915).⁶⁰ Bishop Astuatsatur Taronts'i was active in Jerusalem during the years 1581-1594. Several colophons attribute to him the restoration of a number of manuscripts (chronologically: Jerusalem manuscripts 1784, 27, 1272, 1924, 265, 331, 1987, 332, 1339, 503, 345) and the penmanship of some others (Jerusalem manuscripts 1974 and 1597, both containing Psalms; cf. Erevan manuscript 2578, a miscellany compiled, in part, in Jerusalem).⁶¹ And from the seventeenth century three more bear mentioning: Melk'iset' K'ahanay Mokats'i, active in Jerusalem from 1628-1635 (Jerusalem manuscripts 1567, 1576, 2672); his compatriot, Step'anos Erets' Mokats'i, active there from 1625-1639 (Jerusalem manuscripts 1483, 2381, 1567, 2352, 1733 [in Bethlehem], and Isfahan manuscript 514; thereafter, in 1641, we find Step'anos in Van: Jerusalem manuscript 1980); and Hovhannēs K'ahanay Khizants'i, a prolific scribe and illuminator, active in Jerusalem from 1625 until his death sometime after 1663 (Jerusalem manuscripts 2515, 1829, 1945, 2659, 1919, 2175, 2639, 2668, 1438, 984, 2651, 1549, 2103, 2608, 2613, 355, 2665, 15, 2596, 1403, 2652 [the latter four were penned in Bethlehem], and Erevan manuscript 1256).⁶²

⁵⁹ Bogharian, *Hay grich'ner*, p. 237.

⁶⁰ Cf. "Otanawor i veray eōt'ants' khorhrdots'" (A Poem on the Seven Sacraments) in onomastic acrostics by another local scribe, Esayi K'ahanay, in Jerusalem manuscript 58, p. 914b (at the end of a treatise entitled *Haghags eōt'n khorhrdots' ekeghets'woy* [On the Seven Sacraments of the Church] by Patriarch Hakob Nalian of Constantinople [in office 1741-1746, 1752-1764] and of Jerusalem [in office 1749-1751], copied in 1772); text in Bogharian, *Grand Catalogue*, 1:190.

⁶¹ Bogharian, *Hay grich'ner*, pp. 249-253. A lesser contemporary was Martiros K'ahanay Khizants'i, the primary copyist of manuscript 1920, a Synaxarion of the year 1591. Bogharian mistakenly refers to the latter as Matt'ēos, p. 253.

⁶² Five other manuscripts have reached us from his two visits to his native Khizan, in 1644 and 1649-1650 (Jerusalem manuscripts 2631, 1969, 2203, 2286, 3904); *ibid.*, pp. 336-341. Khizants'i seems to have followed in the footsteps

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 19

Later restorers have often used the blank folia of earlier manuscripts to chronicle contemporary events, such as in Jerusalem manuscript 1920 (a Lectionary of the year 1591, written locally). The restorer recounts a nighttime robbery of the monastery at Holy Savior, carried out by the nomadic Bedouins (p. 1208, dated 1692). In another, Jerusalem manuscript 251 (a Gospel of the year 1260, written in Hřomklay and illuminated by T'oros Roslin), a chronicler recounts on the final folio the manifold activities of the Patriarch Gregory VI, the Chain-bearer (in office 1715-1749; an obituary by the Patriarch's hand laments the loss of his assistant and historian of the city, Bishop Hovhannēs [Hannē] Erusaghēmats'i, d. 1733; see manuscript 303; cf. manuscript 598 for another obituary of this distinguished man).⁶³ In yet another, Jerusalem manuscript 16 (a local Lectionary of ca. 1600), a lengthy colophon details down to the year 1838 the tension between the Armenian and the Greek Churches and the aftermath of the fire that devastated the Holy Sepulchre Church in 1808 (pp. 1310-1313).⁶⁴ The same colophon covers the 1831 political uprising that spread from Palestine to Transjordan and the efforts of Ibrahim Pasha in putting it down. Moreover, Jerusalem manuscript 83 (1821) gives a biographical history of the Ottoman Vezirs from the fourteenth century through much of the eighteenth (1785), leaving the reader curious about the earlier sources of this constantly updated

---

of two earlier—though less prolific—scribes and illuminators from Khizan who preceded him to Jerusalem: Sargis K'ahanay Khizants'i (ca. 1500-1572), who left behind a colorful calendar of feasts or "Lesser Synaxarion" (*Tonats'oyts'*) penned and illumined at St. James (Jerusalem manuscript 2494); and Khach'atur K'ahanay Khizants'i (ca. 1552-1608) known for two codices completed at St. James: a miscellany (Aleppo manuscript 117) and a Synaxarion (Jerusalem manuscript 1920). For details, see N. Tsovakan (Archbishop N. Bogharian) *Hay nkaroghner (ZhA-ZhĒ dar)* (Armenian Illuminators [XI-XVII Centuries]) (Jerusalem: St. James Press, 1989), pp. 145, 169; reprinted from *Sion* (1985-1989), *passim*.

⁶³ For more on Bishop Hannē's *Patmutiwn S. Erusaghēmi* (History of Holy Jerusalem) and its various editions, see Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, pp. 358-359. Several of the paintings in the Sts. James Cathedral are the work of this much loved bishop.

⁶⁴ Bogharian, *Grand Catalogue*, 1:101-103; cf. T'adēos Tēr Astuatsaturian, *Nkaragir aghetits' Erusaghēmi* (Description of the Calamities of Jerusalem; for the full title and edition, see Aghawnuni, *Miabank' ew ayts'eluk'*, p. 148).

20 Abraham Terian

history.⁶⁵ Jerusalem manuscript 3694 (1743-45) provides a local, monastic chronicle for the years 1743-1745.⁶⁶

* * *

The purpose of this paper was not simply to provide information, but to stimulate further interest in the resources at St. James. Because the brevity of the paper was one consideration in this survey, I have relegated considerable information to the notes. Also, in my coverage of the last centuries I have by no means exhausted the parade of learned clerics with some writing to their credit. Still, this part of the survey provides a fair sampling of the narrow range and limited variety of their contributions. The opposite is true, however, for the earlier centuries, where the writers considered are somewhat diverse and quite apart in time.

Beginning with the first document written in Jerusalem, we have seen how indirectly it invites attention to the fifth-century Armenian translation of the Lectionary which follows the early liturgical tradition in Jerusalem. Amidst the many pilgrim clerics, we have encountered a few local writers who with their works are seldom mentioned or anthologized. Notwithstanding their liturgical concerns, monastic accomplishments, and pilgrimages in the Byzantine period, the Cilician Kingdom provided the Armenians a wider door to the Holy Land, a door through which many more learned clerics came bearing their gifts of various sorts—both material and non-material. Unfortunately, however, there never developed a particular school of thought peculiar to Jerusalem except perhaps one to be noted for meditations on sacred sites, an appreciable literature in praise of Jerusalem.

As indicated, the earliest extant manuscript copied in Jerusalem is a collection of homilies (*Chañentir*) of the year 1215 (Venice manuscript 204), and it may well be the only surviving Armenian manuscript copied in thirteenth-century Jerusalem. Consequently, the literary environment

⁶⁵ Of special interest is the biography of the 74th Vezir, Ermēni Siwlēyman P'asha (in office 1654-1655; thereafter twice Mayor of Constantinople. Text provided in the *Grand Catalogue*, 1:272-273.

⁶⁶ Kevork Hintlian, *History of the Armenians in the Holy Land*, 2nd ed. (Jerusalem: Armenian Patriarchate, 1989), pp. 61-62, invites attention to the several tombstone inscriptions at the Armenian cemetery on Mount Zion, by the old scriptorium at Holy Savior. Two of them are worth quoting: "Here rests / Ghevond of Van, the lover of letters, / The scribe / Who copied so many manuscripts / Both old and new; / Copied so many colophons. / And now, I left all these behind. / My love — manuscripts / I leave all these, O Father, / As my testament"; another has: "This is the refuge of the just. / Sing Alleluia / For the binder / Of holy books, / For the monk Mēkhit'ar."

Armenian Writers in Medieval Jerusalem 21

that may have existed there before the fourteenth century cannot be reconstructed from an inventory of the kind of manuscripts copied locally. Moreover, most manuscripts include several works by different authors and writings that are often centuries apart; they could not always be an adequate representation of the intellectual environment that produced them. Nor could the relation between these writers be established in such a way as to show contact and continuity of thought. Most of the local writing was done because certain scribes or recipients preferred this or that work, mostly of restricted scope and use.

Nonetheless, there remain abundant resources, so long treasured at St. James, that have not as yet been fully considered when writing the history of the Armenian community in medieval Jerusalem.⁶⁷ The now complete *Grand Catalogue* of the St. James manuscripts collection provides much of the necessary information for such an undertaking, not only for the history of the Armenian community in particular but also for some of the history of the entire medieval city of which the Armenian community had always been a substantial part.

---

⁶⁷ The best available works, albeit rudimentary and all in Armenian, are: (Bishop) Astuatsatur Tēr Hovhannēsians', *Zhamanakagrakan Patmut'iwn S. Erusaghēmi* (Chronological History of Holy Jerusalem), 2 vols. (Jerusalem: St. James Press, 1890); Tigran Sawalanians', *Patmutiwn Erusaghēmi* (History of Jerusalem), 2 vols. (Jerusalem: St. James Press, 1931); (Patriarch) Maghak'ia Ormanian, *Haykakan Erusaghēm: Nkaragir At'oŕoy Srbots' Hakobeants'* (Armenian Jerusalem: Description of the See of Sts. James) (Jerusalem: St. James Press, 1931); and N. Tsovakan (Archbishop N. Bogharian), *Srbots' Hakobeants' Vank' (ZhD-ZhĒ Dar)* (Sts. James Monastery [XIV–XVIII Centuries]) (Jerusalem: St. James Press, 1985); reprinted from *Sion* (1984), pp. 40–43, 86–90, 153–156, 219–222; (1985), pp. 45–48, 176–180.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳԵԼՑԵՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐԵԱԿ ՏԵՐ - ՄԻՔԵԼԵԱՆԻՆ

Հենրիկոս Գելցեր 19-20րդ դարերու եւրոպական աշխարհի հանրայայտ պատմաբաններէն մին է, բիւզանդախօս եւ հայագետ: Ան, իր պատմաբանասիրական հետազոտումներու ընթացքին յատուկ տեղ յատկացուցած է հայ պատմութեան, մատենագրութեան եւ մշակոյթի մասին: Ոչ միայն ծգտած է բացայայտել սոսկ պատմական իրադարձութիւնները, այլեւ իրարմէ զատորոշելով կեղծն ու ճշմարիտը, բազմիցս նշած է հայերու դերն ընդհանուր քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Ծնած է Պերլին 1847 թուի Յուլիս 1ին: Դաստիարակուած է գերմանական համալսարաններու մէջ, ապա դասաւանդած է դասական բանասիրութիւն եւ հին պատմութիւն Թեսլիի ուսումնարանի եւ Հայդելբերգի, Բազելի ու Իենայի համալսարաններուն մէջ: Ան անդամագրուած է բազմաթիւ գիտական կաճառներու: Մեծ Գերմանացի հայագետ պատմաբանը բաժնուեցաւ այս աշխարհին, 1906 թուի Յուլիս 11ին:

Հենրիկոս Գելցերի վաստակը հայագիտութեան մէջ աւելի մեծ համբաւ ստացաւ գլխաւորապէս ներքոյ յիշեալ իր չորս հեղինակաւոր գործերով.

«Դիցաբանութիւն Հայոց», թարգմանուած հայերէնի ի Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեանէ, տպ. ի Վենետիկ:

«Պատմութիւն Հայոց», թրգմ. ի Հ. Գ. Վ. Գալլէքեարեանէ, տպ. ի Վիեննա:

«Փաւստոս Բիւզանդ կամ Սկզբնաւորութիւն Հայ Եկեղեցւոյ», թրգմ. ի Հ. Յովհ. Վ. Թորոսեանէ, տպ. ի Վենետիկ:

«Ուրուագիծ Բիւզանդական Կայսրութեան պատմութեան», թրգմ. ի Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեանէ, էջմիածին:

Առաջին երեք գործերը նուիրուած են հայկական պատմութեան քննութեան, իսկ վերջին գործը ընդհանուր ակնարկ մըն է բիւզանդական պատմութեան, բայց երբ առիթը կը ներկայանայ, մեծ գովեստներով կը յիշէ հայոց ազգին ունեցած ազդեցութիւնը Բիւզանդիոյ պատմութեան ընթացքին վրայ: Հայագիտական արժեքի տեսակէտէն ոչ պակաս

կարեւոր են 1898ին հրատարակած Նիկիոյ ժողովի հայրերու անուններուն բազմալեզուեան բաղդատական ցանկը վեց ծեռագիրներու համեմատութեամբ, ինչպէս նաեւ զանազան հանդէսներու մէջ այլեւայլ հարցերու շուրջ տպագրած գիտական յօդուածները:

Գելցերի հայասիրական զգացումները ոչ միայն կը տեսնենք գիտական յօդուածներու այլեւ հրապարակախօսական աշխատանքներու մէջ: Այդ տեսակէտէն յատկանշական է «Թուրք-Յունական Արեւելքի Հոգեւոր ու Աշխարհիկ Կեանքից» աշխատութիւնը, ուր նկարագրած է Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերու, պոլկարներու եւ յոյներու ծանր վիճակը եւ քննադատած Ապտիլ Համիտ 2րդի վարած քաղաքականութիւնը, իսկ Հայկական կոտորածներու նկատմամբ Գերման կառավարութեան ցուցաբերած անտարբերութիւնը համարած է բարոյական անկում:

Գելցեր ջատագով հանդիսացած է հայկական օգտաշատ հրատարակութիւններու: Ասոր լաւագոյն հաստատումն է առ Արշակ Տ. Միքելեան գրած նամակը, որ վերջինս հետագային հրատարակեց իր «Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ Բիւզանդական Ժողովոց Պարագայք» գրքի «Յառաջաբանին» մէջ (Մոսկուա, 1892, էջ Թ.-ԺԷ.):

Մեր խորին համոզմամբ այդ նամակը չէ կորսնցուցած իր այժմեական կարեւորութիւնը, որովհետեւ այն հարցերը, որ համբաւաւոր հայագետը կը շօշափէ իր գրութեան մէջ, այսօր կրկին կը յուզեն Հայաստան աշխարհը եւ սփիւռքի հայութիւնը: Աղանդներ եւ այլադաւան համայնքներ, նորէն կը փորձեն խեղաթիւրել Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ դիմագիծը, անոր խաղացած պատմական բացառիկ դերը եւ մեր ժողովրդի պատմութիւնը:

Այսօր այս նամակի վերահրատարակութեան կարիքը կը զգացուի այն իմաստով, որ օտար գերմանացի հայագետ պատմաբան մը կը ջատագովէ հայոց դարերու դիմադրականութեան կամքն ու կորովը ըսելով, որ ոմանց կարծիքով «Իբր թէ Հայոց ճակատագիրն է եղել իւրեանց լեզուակից եւ բարոյակից Պարսիկների հետ մազդեզն խոստովանել: Ինչ խեղութիւն. ընդունած լինէին Հայք կրակապաշտութիւնն... այն ժամանակ, է դարում, երբ Իս-

լամն ստուսմունքով արեւելքը նուաճեց, Հայք մահմետական կը դառնային եւ այսօր լաւագոյն դրութեան մէջ անգամ կը քննէին դուրանապաշտ...»: Ականաւոր հայազէտի իրաւացի կարծիքով, թէեւ հայեր դարեր շարունակ տառապեցան իրենց քրիստոնեայ ըլլալուն պատճառաւ, «Սակայն աղետից բոլոր դարերում Հայ ազգը պահպանել է իւր թանկագոյն գոհարն իւր քրիստոնէական հաւատն, եւ ջախջ չէ շարժուել»: Ըստ այդմ ան կը զօտեպնդէ չանսալ օտար հոսանքներու հրապուրիչ մոլար խօսքերուն:

Այսօր, երբ համայն հայութիւնը կը պատրաստուի

ոգեկոչելու Հայաստան աշխարհի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակման 1700 ամեակը, մեր կարծիքով կարող է այս նամակը իր նպաստը բերել Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյ պատմական դերի ըմբռնմանը:

Սոյն հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի այն պատճառով, որ առաջին տպագրութիւնը ներկայիս դարձած է մատենագիտական հազուագիւտ երեւոյթ եւ կարդացողներու լայն շրջանակներուն անմատչելի:

Ա.Ա.ԻՓՐԱՃԵԱՆ

Ահա՛ նամակը*

. . . . .

Դու՛ք վնոյլ է՛ք աստուածաբանութիւն սովորել ձեր բոլոր ոյժն ձեր ազգին նըւիրելու համար. հոյակա՛պ եւ փառաւոր նպատակ: Որպէս եւ պատանեկութիւնից անտի ի վեր քան զամենայն սիրելի եմ իմ ամբողջ գործս ու ձգտումներս միայն իմ թանկագին գերման ազգի բարեկեցութեան համար տալու, այնպէս եւ դու՛ք կամենում է՛ք ձեր ազգի, Հայկայ հին, մեծայարգ ժողովրդի համար աշխատել: Եւ բարեմաղբում եմ ձեզ առ այդ վնի՛ն, որ դու՛ք յանձն է՛ք առել Քրիստոսի նախատին՛ք. վասն զի աստուածաբանութիւնն աշխարհի երբեմնական առաջին եւ բարձրագոյն գիտութիւնն, անող լուսաւորութեան եւ անաստուածութեան մօտ, որի սոսկալի արդիւնքը տեսնում եմք ընկերվարութեան (sozialismus) եւ ոչնչականութեան մէջ (nihilismus), երթալով իջաւ մինչեւ նախատեալ եւ ծառայող սպասարկութիւնը: Որպէս առ ձեզ, այնպէս եւ տիրում է առ մեզ - եղո՛ւկ- քազմապատիկ այն հայեցողութիւնը, թէ սրբագոյնն ամենայն գիտութեանց՝ աստուածաբանութիւնը, վարդապետութիւնն Աստուծոյ եւ եկեղեցւոյ վը-

րայ այլ եւս ոչ թէ ուսեալների համար է, այլ միայն ժողովրդի: Իմ լաւագոյն երկու բարեկամներս՝ ուսուցչապետն գործնական աստուածաբանութեան ի Հայդելբերգ՝ դր. Բասսերման եւ տեղույս քարոզիչ դր. Կինտ, ունեցել են նոյն փորձն, որպէս դու՛ք. նոքա երկուքին սերուած են հարուստ եւ անուանի սոսկ ոսկեշահութեան վրայ մտածող վաճառական ընտանիքից եւ միայն մեծագոյն մաքաւամար կարեցել են այդ քաջ՝ քայց սահմանափակ մարդկանց դատապարտութեան դիմաց, Տէրի կոչման հետեւել եւ աստուածաբանութիւն սովորել: Նոյնն է եւ ձեզ պատահել. ձեր արիւնակից բարեկամները մարմնաւոր պատճառներով ընդդիմադրել են ձեզ Աստուծոյ արքայութեան համար գործելու՝ որպէս Քրիստոսի Ս. եկեղեցւոյ սպասաւոր: Արդ, յարգոյ բարեկամ, գիտեմ, որ ձեր հաւատքն աւուր հաստատուած է միակ հիման վրայ՝ որ է Յիսուս Քրիստոս, երէկ եւ այսօր, նոյն եւ յաւիտեան: Ուստի լսեցէ՛ք նաեւ նորա ս. աւետարանի խօսքերն, որոնք ի ձեզ՝ յանարժան անօրի, քայց եւ այնպէս աստուածային ողորմութեան ծառայի մէջ, կատարուել է. «Մի՛ համարի՛ք՝ թէ եկի արկանել խաղաղութիւն յերկիր. ո՛չ եկի արկանել խաղաղութիւն, այլ սուր: Քանզի եկի քակել զայր ի քօրէ իւրմէ, եւ զդուս-

*Նամակը կը վերահրատարկեմք ուղղագրական փոքր փոփոխութիւններով:

տըր ի մօրէ իւրմէ, եւ գհարսն ի սկեսրէ իւրմէ: Եւ թշնամիք առն-ընտանիք իւր: Որ սիրէ գհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, ո՛չ է ինձ արժանի. եւ որ սիրէ զուս-տըր կամ զդուստր առաւել քան զիս՝ չէ ինձ արժանի: Եւ որ ոչ առնու զխաչ իւր՝ եւ գայ զկնի իմ, չէ ինձ արժանի ...: Եւ եղիջիք ատեցեալք յամենեցունց վասն անուան իմոյ. իսկ որ համբերեսցէ ի սպառ, նա կեցցէ»¹: Այս մեծ եւ աստուածային խօսքերն ամրացնեն ձեզ ձեր ընտրած կոչման մէջ եւ ի ձեզ այդ որոշումը հասունցնեն ի սուրբ օծումն մտնելու եւ որպէս Աստուծոյ օծեալ երէց գործել կարենալու: Լսեցէք թէ ինչ էր ասում արեւմտեան եկեղեցու մէկ սուրբ այր՝ ձեր՝ աստուածային սահմանմամբ ընտրած կոչման վրայ. «Վեհ է գաղտնիքն եւ մեծ է արժանիքն քահանայի, զի նոցա տուեալ է այն, որ ինչ չէ տուեալ հրեշտակաց: Քանզի միայն եկեղեցում օծեալ քահանայք են, որ ունին իշխանութիւն Քրիստոսի մարմնին եւ արիւնն օրհնելու եւ խորհուրդ քաշիելու: Քահանան է իրօք միայն ծառայ Աստուծոյ, որ Աստուծոյ խօսքը կիրարկում է ըստ Աստուծոյ հրամանին եւ պաշտօնատրութեան. սակայն Աստուած է, որ աստ առաւելապէս գործում է եւ անբեւապէս ազդում է, որի ներքոյ է ամենայն, ինչ նա կամենում է, որին ամենայն հնազանդում է, ինչ որ նա հրամայում է»²:

Արդ եթէ դուք լրջութեամբ մտադիր էք ձեր ազգի վարդապետը դառնալու-գեղեցկագոյն կոչումն, զոր եւ երեւակայել կարեմ մի հայրենասէր եւ ազգասէր հայի համար՝ փորձեցէք ձեզ Աստուծոյ առաջ հանապազօր եւ ամրացրէք ձեզ եռանդուն պատուիրաններով առ Քրիստոս

մեր միակ Տէրն եւ միջնորդն, որպէս զի Նա ձեզ ոյժ շնորհէ ձեր ազգի վերածնութեան համար ամբողջ հոգով եւ քաջակամութեամբ գործելու: Աստուած օրհնէ ձեզ, ձեր ընտրեալ գեղեցիկ կոչման մէջ:

Դուք գիտէք, սիրելի բարեկամդ իմ, որ եւ իմ պարապմունքներով նուիրում եմ արեւելեան հին ազգերի պատմութեան ուսումնասիրութեան. թէ եւ աշխարհական, մեծ ուշադրութիւն եմ դարձրել ի սկզբանէ թէ եկեղեցական պատմութեան եւ թէ քաղաքականութեան պատմութեան էական մասին եւ ըստ նմին բերման զբաղուել եմ քաւապէս մանրամասնաբար Անտիոքայ ասորական եկեղեցու, Եգիպտոսի Ս. Մարկոսի եւ Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցեաց պատմութեան: Եւ չեմ կարող գերմանական ուսումնականաց հասկանալ, որոնք անզգամ ընդ նմին եւ անհամար ու յիմար միտք յառաջ բերին, որ իբր թէ հայոց ազգային անբաղդութիւնն է եղած քրիստոնէութեան ընդունելը: Իբր թէ Հայոց նախապապերն է եղել իւրեանց լեզուակից եւ քաղաքակից Պարսիկների հետ մագդեզն խոստովանել: Ի՞նչ խնդութիւն. ընդունած լինէին Հայք կրակապաշտութիւնն՝ այդ տաղտկագոյն եւ չնչինագոյն հեթանոսութեան մեծ վարդապետութեան մէջ, այն ժամանակ, է դարում, երբ Իսլամն ստուսմունքով արեւելքը նւաճեց, Հայք մահմետական կը դառնային եւ այսօր լաւագոյն դրութեան մէջ անգամ կը լինէին դուրանապաշտ աւագակներ, որպէս իւրեանց հարեւան Քրդերը: Քրիստոնէական վարդապետութեան խոստովանումն բերաւ Հայոց համար բոլոր դարերում սարսափելի հալածանքներ եւ շատ արիւնաթոր նահատակութիւնք: Պէտք է ձեզ՝ տեղական պատմութեան ճշդագոյն գիտացողիդ, երկար մանրամասնել, որպիսի՞ սոսկալի նեղութիւնք կրելու ստիպուեցան Հայք Սասանեան Պարսիկներից, արաբական խալիֆներից, Թուրքներից եւ

¹ Մատթ. Ժ. 34-38, 22.

² Թովմաս, Յաջորդութիւն Քրիստոսի. 4. 5.

Նոր-Պարսիկներից: Սակայն աղետից բոլոր դարերում Հայ ազգը պահպանել է իւր քանկագոյն գոհարն՝ իւր ֆրիստոնէական հաւատն, եւ ջախը չէ՛ շարժուել: Վասնորոյ եւ Աստուծոյ օրհնութիւնն իջնում է յայտնապէս Հայոց առատահանճար ազգի վրայ եւ ես հաստատ համոզուած եմ, որ ապագայ դարերում Հայ ազգը դեռ մեծամեծ իրաց համար է սահմանուած:

Բայց իւր ապագայ տիեզերապատմական կոչման փառաբար նախապատրաստելու համար, ազգը պէտք ունի հաւատարիմ եւ նախանձաւոր վարդապետների, լուրջ խրատող հոգեւորականների եւ օծեալ սուրբ ֆահանգների, որոնք իւրեանց հաւատացեալ հօտն առաջնորդեն Քրիստոսի շաղագ վրայ:

Այսօր ցաւալի է, որ ժողովուրդը քաղմապատիկ խրուել է արտաքին ծիսապաշտութեան մէջ. նորա նշանաւոր անդամք գերազանց վաճառականներ են, սակայն այնպէս խրուելով՝ երկրային քարեաց, ոսկու եւ արծաթի ետեւից ընկած, որ նոքա յայնմ մոռանում են ճշմարիտ մարգարիտն որոնելու, զոր յայտնի վաճառականն աւետարանի մէջ էր փրկուողում եւ երբ գտաւ զայն, ծախեց իւր բոլոր ստացուածքն այդ քանկագին գոհարը ձեռք բերելու համար: Անհաւատութիւնն, որ մի կիսատ եւ անհիմն իւրացմամբ արեւմտեան լուսաւորութեան հետ զինքն թեթեւապէս միայն գօտել է, յաջողութիւն է ունեցել, որպէս դուք ինքներդ խոստովանեցիք, նաեւ Հայկի գարգացեալ որդոց մէջ եւ թէ հարկաւ գարգացելոց եւ մանաւանդ ժողովրդի մէջ բազում ճշմարիտ եւ համոզանուէր ֆրիստոնեայք իսկ կան, այնու հանդերձ միւս կողմից -որպէս շատ ժողովրդագէտների տեղեկութիւնք համաձայնում են- ֆահանայից եւ աշխարհականաց մօտ ֆրիստոնէութիւնը մասամբ սուզուել է արտաքին ձեւապաշտութեան մէջ: Ուստի յիշեցէք Դուք Նսայի մարգա-

րէին սոսկալի խօսքերը, զոր Քրիստոս Տէրն մեր եւ Փրկիչն ասաց առ Հրէաները. «Կեղծաւորք՝ քարոք մարգարեացաւ ի վերայ ձեր Նսայի՝ եւ ասէ. ժողովուրդս այս շրթամբք պատուէ զիս, եւ սիրտ իւրեանց հեռացեալ մեկուսի յինէն»¹:

Աստուած մի՛ արասցէ որ այս սոսկալի խօսքերը Հայկայ ժողովրդի վրայ ստուգուին եւ նա աստուածային հրամանով նման դատավճիռ կրելու ստիպուի, որպէս հրէից դժբախտ ժողովուրդը: Ուստի վեհագոյն է խնդիրն, որ մնում է այդ ժողովրդի ուսուցչին: Դուք պէտք է Հայոց վերստին երկիւղած եւ փառ ժողովուրդ դարձնէք որպէս եղել են Ս. Գրիգորի, Ս. Սահակի եւ Ս. Ներսէսի օրերով: Յիշեցէք որ ինչ Ս. առաքեալն Պետրոս իւր առաջին թղթում առ հաւատացեալքն ասում է. «Դուք ազգ էք ընտիր, ֆահանայութիւն թագաւորական, ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական, որպէս զի զձեր առաքինութիւնս նուիրեցէք այնմ՝ որ զձեզ ի խաւարէն կոչեաց յիւր սփանչելի լոյսն: Որք երբեմն չժողովուրդ՝ բայց արդ ժողովուրդ Աստուծոյ. որք չողորմեալք՝ այժմ ողորմութիւն գտիք»:

Ո՛ր փառաւոր է կոչումն վարդապետի, որ պէտք է գործէ իւր ազգն Աստուծոյ սեփականութեան ժողովուրդը դարձնելու:

Մեր դարում արեւմտեանների մէջ զարթել է շահագրգռութիւն արեւելեան ազգերի նկատմամբ: Անգլիան եւ հիւսիսային Ամերիկան, նաեւ Գերմանիան եւ Զուիցերիան քաղմաթիւ ֆարոգիչներ են առաքել, որոնք Հայոց մէջ, Ասորիքում եւ Կոպտերի մէջ գործել են ուզում: Այդ ճշմարիտ ճանապարհը չէ. նոքա ուզում են իւրեանց անգլիական, իւրեանց նորոգող կամ լուսեւրական եկեղեցին Հայոց շատ հնագոյնին վիզը կապել: Իմաստութիւնը պիտի զինքն պատժել տայ իւր որ-

¹ Մատթ. Ժե. 7:

դիմերին: Այդ չէ նաև պարհին, որով Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու վերածնությանն են բանում. այդ պարտ է ի ներհուսակատարուի: Այն օտար պատուիրակները բերում են, որպես Հոռվմայ որդիք, երկպառակությանն և բանակոտությանն Քրիստոսի Փարախը: Գիտեմ, որ շատ աւետարանական (Հոռվմաբողոքական) քրիստոնեայք դատապարտում են այդ ֆարոգութիւնն արեւելեան ժողովրդոց մէջ: Մենք ուրախանում ենք, երբ Հայկայ որդիք գալիս են առ մեզ և արեւմտում արեւմտեան զարգացումն և գերմանական գիտութիւն սեփականում. քայց ապա ոչ թէ օտարք, այլ նոքա պէտք է իւրեանց ժողովրդի մէջ գործեն և նոցա ուսուցանեն և լուսաւորեն, որ նա, որպէս նախկին դարերում, վերստին մի երեւելի դիրք բռնէ ուսեալ ազգերի մէջ: Ես համոզուած եմ, որ թէ Հայաստանը լուսաւորուող տեղացի ֆահանաների միջոցով մի նոր կենսագոր քրիստոնէական հաւատքի հասնի, այն ժամանակ ազգային կեանքն ևս նոր գորութեամբ կը զարթնի և էջմիածնի փառքը վերստին կը նառագայքի, որպէս հին ժամանակները:

Խնդիր մի մեծ սպասում է դեռ Հայ ազգին և մանաւանդ նորա սուրբ եկեղեցուն, իւր ֆահանայից և վարդապետաց. բոլոր այն ժողովրդոց մէջ, որոնք հին եկեղեցու, Կիրեղ Աղեքսանդրացու և այլ սուրբ հայրերի հաւատքին հաւատարիմ են մնացել, այն է՝ Եգիպտացոց, Ասորոց, Եթովպացոց և Հայոց մէջ, Հայկայ որդիք միակն են, որոնք կատարելապէս և ամբողջապէս իւրեանց որդոց մեծ մասամբ՝ սեփականել են արեւմտեան ֆաղափարութիւնը, վասն որոյ և մեծ առաւելութիւն ունին իւրեանց եղբայրներից ի Քրիստոս, ըստ որում և նոցա է մնում մէկ մեծ պատասխանատուութիւն. նոքա են Քրիստոսից՝ նշմարիտ Հովուապետից՝ հաստատուած, որոնք այդ հնագոյն

և մեծայարգ եկեղեցեաց մէջ պիտի հրակեն, որպէս զի աւետարանի և առաքելոց և ս. հայրերի աւանդած նշմարիտ վարդապետութեան ջահը չհարուածուի: Արդ եթէ Հայոց եկեղեցին բազմաթիւ ֆահանաներ վերստին ունենայ, որոնք ֆարոգեն հին եկեղեցու վարդապետութիւնն ու հաւատն անկեղծութեամբ և սրբութեամբ, և բոլոր սրտով՝ ու հոգով՝ ոչ թէ մարդու՝ այլ Աստուծոյ գործ կատարել կամենան, յայնժամ պարտ են նոքա նաեւ այդ տկար եղբայրներին ընդունել և զօրացնել նոցա, նոցա՛, որոնց որոգայք են դնում Հոռվմայ պատուիրակ եզուիքներն և ցաւալի է, որ շատ Ասորիք և Կոպտեր դոցա թակարդի մէջ են ընկնում: Հարեշտանում լուսագոյն է. այնտեղ քրիստոնեայ կայսրներն՝ Թէոդորոս և Յովհաննէս ս. բարեյիշատակութեամբ վնդեցին այդ ոչխարագետ գայլերին, նաեւ նոր թագաւորեալն Նեգուս Նեգեստէ Մենելէֆ Շօայի՝ մի հաւատարիմ որդի է Ս. Մարկոսի եկեղեցուն:

Ըստ իմ մասնաւոր կարծեաց, գոր որպէս աշխարհական և օտար առաջարկում եմ միայն բոլորովին խոնարհաբար, յարմար ժամանակ է, որ, եթէ աշխարհական կառավարութիւնք դժուարութիւն չեն յարուցանում, կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց պէտք է հնադաւան եկեղեցիներից մի ժողով գումարել կամ յէջմիածին կամ ի Կարին, ըստ որում հրաւիրելի են նախ, երկրորդ կաթողիկոսն Սոյ և Աղթամարի, Կ.Պոլսի և Ս. Նրուսաղէմի պատրիարքներն, Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցու համօրէն արքեպիսկոպոս և եպիսկոպոս և նշանաւոր վանահայրերն ու վարդապետները:

2) Ս. Պետրոսի Անտիոքայ աթոռի յաջորդն՝ ուղղափառ Ասորոց այսպէս կոչուած Յակոբիկների ի Մերդին և արեւելի Մափրիանների պատրիարքը և ընդ նմին բոլոր արքեպիսկոպոս և եպիսկոպոս

և յայտնագոյն վանահայրերն Ասորոց և եկեղեցու:

3) Ս. Մարկոսի Աղեփանդրիոյ աթոռի յաջորդն, ուղղափառ Եգիպտոսի պապն և արքեպիսկոպոսն Եգիպտոսի, Լիբիայի և Պենտապոլսի իւր բոլոր Կոպտական եպիսկոպոսներով, հանդերձ Նիթրական և Սկետական անապատի վանքերի, այլ և Ամրահակեր Մար Բօլոս, Մար Անտոնիոս, ընդ նմին և Նիթրական անապատի Ասորոց վանքերի առաջնորդներով:

4) Ներկայացուցիչք Ս. Մարկոսի աթոռից կախեալ Եթովպական քրիստոնէից՝ միտրապոլիտն կամ Արուսնան Հաքեշըստանի և վանապետն Դեբրայ Տաթօրին ի Շօա և այլ քանի մի երեւելի, և ուսեալ հոգեւորականք Եթովպական բարեպաշտ ժողովրդի:

Եթէ կարելի լինէր - թէեւ ինքս նախապէս տարակուսում եմ արտաքին պատճառներից - այդպիսի մի ժողով գումարել, նա նոր վարդապետութիւն չէր ունենալ աւետարանելու, զոր ուղղափառք վերաթողում են ի Վատիկանն Հռովմայ ժողովեալ՝ ճշմարտութիւնից մոլորուող արեւմտեան եպիսկոպոսաց: Այլ Հայոց, Ասորոց, Եթովպացոց և Եգիպտացոց Ս. Եկե-

ղեցեաց սրբազան պատրիարքներն, եպիսկոպոսներն և վարդապետները միացած կը խոստովանէին, որ իւրեանց հաւատն հանուր է և նոյն, զոր ս. առաքեալք Քրիստոսի բերանից լսելով, մեզ են աւանդել, զոր առաջին դարերի ս. հայրերը թողել են յետնոց, զոր 318 հայրերն ի Նիկիա (325ին) և 150 ի Կ.Պոլիս (381) ի Նորն Հռովմ և 200 հայրերն յԵփեսոս (431) հաստատել են և որ յաւէտ ճշմարիտ և անկեղծ հաւատքն է եղել այդ չորեքին եկեղեցեաց: Եկեղեցու սրբազան և բարձրագոյն վարդապետաց այդպիսի մի հրապարակական և հանդիսաւոր խոստովանումն ս. հայրերի ճշմարիտ հաւատքի՝ անշուշտ մեծ ազդեցութիւն կը գործէ ազգերի վրայ, կ'ամրացնէ տատանողներին և կ'ոչնչացնէ Հռովմայ խարդախ յարձակումները:

Ընդունեցէք այս խոնարհ խօսքերն, այնպէս՝ որպէս են, խօսքերն Հայաստանի մի հաւատարիմ բարեկամի, որ աղօթքի և բարեխօսութեան մէջ յանախակի յիշում է զագգն Հայոց:

Հ. ԳԵԼՑԵՐ

Ենա, Մայիս 25, 1890

Հոգեգալստեան ս. տօնին.

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀՕՐ ԱՅՑԸ ԱԹԼՆՔ

Ուրբաթ 15 Դեկտ. 1995 առաւօտեան ժամը 6.15ին Ամեն. Պատրիարք Հայրը ընկերակցութեամբ Տ. Գուսան Վրդ. Այնանեանի (որպէս գաւազանակիր) ուղեւորուեցաւ դէպի «Պէն Կուրիոն» օդակայանը: Դէպի օդակայան Սրբազան Պատրիարք Հօր կ'ընկերամար Ս. Աթոռոյ Աւագ Թարգման Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան:

Օդակայանի պատուոյ հիւրասրահին մէջ կարն ընդունելութենէ ետք, Պատրիարք Սրբազանը առաջնորդուեցաւ դէպի Օլիմպիկ էրուէյզ, որ ժամը 8.25ին թռիչք առաւ դէպի Աթէնք:

Երկու ժամ տեւող խաղաղ ու համգիստ ճամբորդութենէ մը յետոյ, Աթէնքի օդակայանին մէջ Պատրիարք Սրբազանը դիմաւորուեցաւ Երուսաղէմի Յոյն Օրթոտոքս Պատրիարքութեան ներկայացուցիչ, Մեթրոքոլիտ Իրինէոս Սգոբէլիթիս Արքեպիսկոպոսին, Ս. Աստուածածին Եկեղ. Հոգեւոր Հովիւ, Տ. Յակոբ Քինյ. Ռուստամեանի, Թեմական Խորհուրդի անդամներու, Արարատ Մշակութային Մարզական Միութեան վարչութեան եւ Տիկնանց Յանձնախումբի անդամներու կողմէ:

Օդակայանի պատուոյ հիւրասրահին մէջ Պատրիարք Սրբազանը կէս ժամ եւ աւելի հիւրասիրուեցաւ. ապա առաջնորդուեցաւ պանդոկ, ուր ընդունեց Յունահայոց գաղութի ներկայացուցիչները:

Ժամը 1ին Պատրիարք Սրբազանը կէսօրուայ ճաշի հիւրը եղաւ Մեթրոքոլիտ Իրինէոս Սրբազանին եւ Միջազգային ճամբորդական մեծ ընկերութեան մը նախագահ Պրն. Ճէյմզ Էգօնօմիտիսի, Աթէնքի արուարձաններէն գեղեցիկ ու պզտիկ կղզիի մը մէջ:

Ծաբաթ 16 Դեկտ. առտուն ժամը 8ին նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն Սրբազան Պատրիարքը ունեցաւ երկար բայց հանելի ճամբորդութիւն մը դէպի «Էլրիա» կղզին Աթէնքի հիւսիս արեւելեան կողմը, առաջնորդութեամբ ու ընկերակցութեամբ Սրբազան Իրինէոսի եւ Պրն. Էգօնօմիտիսի, եւ ընկերակցութեամբ Տ. Գուսան վարդապետին եւ «Նոր Աշխարհ» թերթի խմբագիր Պրն. Զաւէն Գրիգորեանի: Կղզին հարուստ է իր բնութեամբ, որուն մէջ առաջին հերթին աչքառու է ծառերու

նոյնութիւնը եղէգնածեւ, երկարածիգ եւ միածեւ, որոնք կը կազմեն երկար բայց անհամար ծառաստաններ:

Պատրիարք Սրբազանը ժամը 10ին այս կղզիին մէջ այցելեց հրաշագործ Ս. Յովհաննէս Օսիոս Ռուսական եկեղեցին Բրօգօրի գիւղին մէջ: Այս վկան 16րդ դարուն սրբացած է Օրթոտոքս եկեղեցիին կողմէ:

Կիրակի 17 Դեկտ., հանդիսաւոր Ս. Պատարագ Աթէնքի Փէրիսթերիի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ նախագահութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր. պատարագեց եւ փարօգեց Հոգւ. Տ. Գուսան Վրդ. Այնանեանը:

Նախքան փարօգը Պատրիարք Սրբազանը իր հայրական օրհնութիւնները ու սիրոյ ողջոյնի խօսքերը փոխանցեց ներկայ հաւատացեալ ժողովրդեան որոնք եկեղեցի փութացած էին սովորականէն կանուխ, յատկապէս ստանալու Սրբազան Պատրիարք Հօր օրհնութիւնները:

Սրբազան Պատրիարքը իր հայրական խօսքերուն մէջ փայլեցնեց ու խրախուսեց Յունահայ գաղութը որպէս զի ուխտի գան Երուսաղէմի Ս. Քաղաքը հաղորդուելու եւ ներշնչուելու Ս. Քաղաքի Քրիստոսակոյս վայրերէն եւ մանաւանդ նորոգելու իրենց քրիստոնէական հայու հաւատքը:

Ծաբաթ մը առաջ եղած յայտարարութիւններու համաձայն, հայ հասարակութիւնը, պատարագէն յետոյ ժամը 11.30ին ներկայ գտնուեցաւ Ամմահն Կոմիտաս Վարդապետին ծննդեան 125 ամեակին նուիրուած տօնակատարութեան: Օրուան բանախօսն էր Կոմիտասագէտ Ամեն. Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեան, Պատրիարք Հայ Երուսաղէմի, որ Արարատ Մ. Մ. Միութեան կողմէ այս նպատակով կը հրաւիրուէր Աթէնք:

Հանդիսութեան սրահը արդէն նեղ կու գար: Ներկայ էին երկու հարիւրէ աւելի հանդիսականներ: Առաջին շարքի վրայ ներկայ էր Հայաստանի Հանրապետութեան լիազօր ներկայացուցիչ ու դեսպան Պրն. Արման Կիրակոսեանը իր փոխանորդով: Օրուան հանդիսավար Պրն. Զաւէն Գրիգորեան բացման խօսքով ներկայացուց Ամեն. Պատրիարք Սրբազանը:

Յունարեւոյ թարի գալստեան խօսքեր ըրաւ Պրն. Յակոբ Ֆէսնեան (փաստաբան): Երկու ժամ տեւող այս բանախօսութիւնը ընդունուեցաւ մեծ հիացումով, լուռ ու հանելի ունկնդրութեամբ:

Պատրիարք Հայրը Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական-մասնագիտական ու խրթին հարցերը ներկաներուն բացատրեց ամենապարզ հասկնալի լեզուով մը որը դժուար է գտնել առհասարակ բանախօսներու մօտ:

Պատրիարք Հայրը Կոմիտաս վարդապետին գործերը բաժնած էր տասներկու մասերու, որոնք կը ներկայացնեն

- 1- Կրօնական երգեր
- 2- Մանկական երգեր
- 3- Բնութեան երգեր
- 4- Հայրենասիրական երգեր
- 5- Հերոսական երգեր
- 6- Երգիծական երգեր
- 7- Պարեր
- 8- Հարսանեական երգեր
- 9- Սիրոյ երգեր
- 10- Պանդուխտի երգեր
- 11- Թատերական երգեր
- 12- Աշխատանքի երգեր

Սրբազան Հօր բանախօսութենէն յետոյ յայտագրին մէջ մաս առին կարգ մը արուեստագէտներ: Պրն. Հերման Մէնէնտեան ասմունքեց «Անլոնի Զանգակատունէն» հատուած մը:

Իսկ Կոմիտասեան նուագներով դաշնամուրի վրայ ներկայացաւ Էտիքա Թադէոսեան, Թաւ Զուքակի ընկերակցութեամբ Ճուրիա Լազարեանի, որոնք միասին նուագակցութեամբ ներկայացուցին փունջ մը Կոմիտասէն:

Փակման խօսքով, մտաւորական եւ խմբագիր Պրն. Զաւէն Գրիգորեան Պատրիարք Սրբազան Հօր յայտնելէ յետոյ իր եւ Արարատ Մ.Մ.Միութեան երախտագիտութիւնները աւելցուց:

«Սրբազան Պատրիարք Հայր, Յունահայ մեր գաղութը, երախտապարտ է ձեզի, այս շնորհաբեր այցելութեան համար. հաւատացէ՛ք որ մեր գաղութը մի քանի ամիսներ պիտի ապրի Կոմիտասի շունչով ու ոգիով եւ այս միմիայն շնորհիւ ձեր այս հիանալի ու բացառիկ բանախօսութեան շունչին»:

Ժամը 2ին նոյն պանդոկին մէջ, ճաշկերոյթին ներկայ եղան կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ, արուեստագէտներ ու մտաւորականութիւն: Հիւրասիրութեան ընթացքին կարգ մը ազգայիններ խօսք առին, յատկապէս Պրն. Սիսակ Քաջիկեանը, որ շնորհաւորեց Սրբազան

Հօր ներկայութիւնը ու մաղթանքներ ըրաւ երկար տարիներ ծառայելու տառապալկած հայ ժողովուրդին, որ մեռնիլ չուզեր, աշխարհ չորս ծագերուն սփռուած:

Փակման աղօթքէն եւ «Հայր Մեր»ի խմբական երգեցողութենէն առաջ, Սրբազան Պատրիարքը կրկին անգամ միջաբանեց ներկաները իր հայրական օրհնութիւններով, քաջալերելով զանոնք ամուր պահելու իրենց հայկական սրբութիւններն ու աւանդութիւնները. որովհետեւ ատոնք են որ մեզ պիտի ներշնչեն ու ջերմացնեն Յունաստանի այս օտար քայք հիւրընկալ ափերուն:

Իրիկուան ժամը 9ին Պատրիարք Սրբազանը Հիւրասիրուեցաւ Պրն. Տիգրան եւ Սոնիկ Քաջիկեաններու բնակարանը, ուր ներկայ էին նաեւ գաղութէն կարգ մը ազգայիններ:

Այցելութիւն Աթէնքի Քաղաքապետ Պրն. Տ. Ավրամփուլոսի

Բշ. 18 Դեկտ. ժամը 10.30ին Պատրիարք Սրբազանը ընկերակցութեամբ գաւազանակիր Գուսան Վրդ. Ալեանեանի, Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքութեան ներկայացուցիչ սրբազանի, Հայաստանի Հանրապետութեան Յունաստանի մօտ դեսպանատան Ա. Բարսեղար Պրն. Աշոտ Յովակիմեանի, Տէր եւ Տիկ. Զաւէն Գրիգորեաններու եւ Պրն. Էգնոմիտիսի, պաշտօնական այցելութեամբ ընդունուեցաւ Աթէնքի քաղաքապետ Պրն. Տիմիթրի Ավրամփուլոսի կողմէ:

Կէս ժամ տեւող այս հանդիպումը անցաւ ջերմ ու մտերմիկ մթնոլորտի մէջ: Տեղեկութիւններ փոխանակուեցան Աթէնքի մայրաքաղաքի ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Ս. Քաղաքի հայութեան մասին:

Հանդիպումի աւարտին քաղաքապետը Աթէնքի յուշամետալը եւ դրօշակը նուիրեց Սրբազան Պատրիարք Հօր:

Այցելութիւն Համայն Յունաստանի Քահանայապետ Ամեն. Սերաֆիմ Արք.ին

Ժամը 11.30ին Սրբազան Պատրիարքը այցելեց Մեթրոպոլիտ եւ համայն Յունաստանի քահանայապետ Սերաֆիմ Արքեպիսկոպոսին:

Ներայրական այցելութիւն մըն էր որ կը կատարուէր. ոգնորիչ ու էգիւմէնիզ մթնոլորտի մէջ հետաքրքրական եւ օգտակար հանդիպում մըն էր երկու պետերու միջեւ. ուր խօսուեցան Քրիստոսի եկեղեցին զօրացնող եւ մտահոգող հարցերը: Սրբազան Քահանայապետը հակառակ իր փիզիքայէտ տկար վնակին սիրով ընդունեց

Պատրիարք Սրբազան Հօր: Կէս ժամ տեւող հիւրասիրութենէն յետոյ Սրբազան Պատրիարքը եղբայրական ողջագոտրումով հրաժեշտ առաւ Սէրափիմ Արք.էն:

Այցելութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան ղեսպանատան Աթէմֆի մէջ

Նոյն օրը ժամը 12ին Սրբազան Պատրիարքը այցելեց Հայաստանի Հանրապետութեան ղեսպանատունը Աթէմֆի մէջ:

Լիագոր ղեսպան Պրն. Արման Կիրակոսեան նոյն օրը գործով կը մեկնէր Հայաստան: Դեսպանատան Ա. Քարտուղար Պրն. Աշոտ Յովակիմեան սիրով ու ջերմ մթնոլորտի մը մէջ ընդունեց Պատրիարք Հօր այս օրհնաբեր այցելութիւնը:

Պրն. Քարտուղարը ընդհանուր տեղեկութիւններ փոխանցեց Սրբազան Պատրիարք Հօր ղեսպանատան գործունէութեան մասին:

Պատրիարք Հայրը նախքան իր հրաժեշտ առնելը օրհնեց այս ազգային տունը իր ներկայացուցիչներով, եւ յաջողութիւն մաղթեց իրենց ազգանուէր առաքելութեան մէջ:

Այցելութիւն Հ. Բ. Ը. Միութեան Արքաֆի Գալիաֆեան վարժարան

Նոյն օրը ժամը 1ին Պատրիարք Սրբազանը իր ընկերակիցներով այցելեց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Արքաֆի Գալիաֆեան վարժարանը առաջնորդութեամբ վարժարանի տնօրէն Պրն. Ջաւէն Գրիգորեանի: Աշակերտները ծափողջոյններով դիմաւորեցին Պատրիարք Հայրը, եւ իրեն ընկերացողները:

Աշակերտներուն յանգստաստից արտասանութիւնները եւ երգերը մեծ ոգեւորութիւն ստեղծեցին բոլորին մօտ:

Պատրիարք Հայրը օրհնեց Պահպանիչով այս կրթական օճախը իր բոլոր սպասաւորներով, աշակերտութիւն, ուսուցչական կազմ եւ բոլոր անունֆ որոնք կանգուն կը պահեն այս հայկական կրթարանը:

Երեկոյեան դէմ Պատրիարք Սրբազանը առաջնորդութեամբ Մեթրոքոլիտ Իրինէոս Արք.ին այցելեց Քոր Տառ Բէնտլիս (որ կը նշանակէ սիրամարգ) մայրապետանոցը: Այս մայրապետանոցը բոլորովին մոր հաստատուած վանք է: Վանքը իր մոր յարակից բնակարանային շէնքերով եւ Ձրդ դարէն մնացած գեղեցիկ եկեղեցիով կը գործէ կանոնաւոր կերպով:

Վանքին մէջ կ'ապրին 23 մայրապետներ որոնք յատուկ կարգադրութեամբ կ'ընդունուին վանքին իշխանութեան կողմէ:

Այս մայրապետանոցէն ներս ամենօրեայ պաշտամունքներու առընդեր իւրաքանչիւր մայրապետ կ'ընտրէ իր ժամանցի գրադումը ազատ կերպով եւ ըստ կարողութեան, նկարչութեան, ասեղնագործութեան եւ պարտիզամշակութային մարզերուն մէջ:

Պատրիարք Սրբազանը մէկ ժամ եւ անկի հիւրասիրուեցաւ վանքին մէջ ու մանրամասն տեղեկացաւ այս հիւանալի վանքին գրեթէ բոլոր մասերուն:

Մեկնումի պահուն, Պատրիարք Սրբազանը գիշերը 7ին զանգակներու անտաբեր ղողանջներու եւ մայրապետներու երգեցիկ քափօրին ընդմէջէն ուղեւորուեցաւ դէպի իր ինքնաշարժը, մինչ թեթեւ անձրեւն ալ կը մաղուէր:

Գշ. 19 Դեկտ. առտու ժամը 11ին պանդոկ այցելեց Գերշ. Տ. Սահակ Արք. Այվազեան, իրրեւ 1955 թուականէն Անթիլիասի մէջ իրարու ծանօթացած բարեկամներ: Սահակ Սրբազանը մասնակցած էր մէջ յանուն Յունահայ թեմի:

Պատրիարք Սրբազանը մեծ հաճոյքով Գերշ. Սրբազանին հետ խօսակցութիւն ունեցաւ Հայ Երաժշտութեան մասին, եւ գոհունակութեամբ ընդունեց Սրբազանին հեղինակած դաշնամուրի հրատարակուած հատորներէն:

Ժամը 12ին, Պատրիարք Սրբազանը ընկերակցութեամբ Իրէնիոս Սրբազանին, այցելեց Աթէմֆի Բլագա քաղաքաւոր ոչ շատ հեռու Ագրոքոլիսէն, եւ եղաւ Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքարանի Առաջնորդարանի Եկեղեցիին մէջ Էրէթթէն անուն (առասպելական Յոյն քագաւորի անուն) փողոցին վրայ:

Այս եկեղեցին նուիրուած է «Անարյիրի» Սուրբերու յիշատակին. մեր օրացոյցին մէջ եւս յիշատակելի սուրբերէն են. «Անարծաթ Բժշկացն» Կոզմայի եւ Դամիանոսի. եկեղեցին շինուած է 12րդ դարուն:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 5ին Սրբազան Պատրիարքը իր պանդոկէն առաջնորդուեցաւ օղակայան ընկերակցութեամբ Իրինէոս Սրբազանին, Պրն. Ջաւէն Գրիգորեանի եւ տեղւոյն Հոգեւոր Հովիւ Տ. Յակոբ Քիմյ. Ռուստամեանին:

Պատրիարք Սրբազանը օղակայանին պատուոյ հիւրանքներէն մէջ կէս ժամ հիւրասիրուելէ յետոյ, Olympic Airways-ով, 18.20ին, Թուրքիա առաւ դէպի «Թէլ-Ավիվ»:

Երկու ժամ տեւող խաղաղ ճամբորդութենէ յետոյ, Պատրիարք Սրբազանը «Ben Gurion» օղակայանին մէջ դիմաւորուեցաւ Գերշ. Տ. Սեւան Նպս. Դարիպեանի եւ Կրօնից Նախարարութեան Քրիստոնէական բաժնի ընդ. քարտուղար Տիկ. Յուդիթի կողմէ:

ԳՈՒՍԱՆ ՎՐԻ. ԱՆՃԱՆՆԱՆ

Հայ Երուսաղէմը Օտար

Ունկնդիրներուն

Թէեւ բոլորը կը խօսին թէ ինչ նշանակութիւն ունի Հայ Երուսաղէմը հայերուս համար, ինչպէս նաեւ քրիստոնեաներու համար, բայց թերեւս շատ քիչեր գիտեն թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ անոր իմաստը, եւ մանաւանդ այն հոգիին, որ կը պահէ գայն:

Ահա միշտ այդ մասին էր 2 Դեկտեմբեր 1995ի, երեկոյեան ժամը 7:30ի դասախօսութիւնը, որ տրուեցաւ Ամենապատիւ Տէր Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի կողմէ Նոթր Ծամի սրահներէն մէկուն մէջ, եւ սահիկներ ցուցադրուեցան Հոգշ. Տէր Բագրատ Արդ. Պուրնէֆեանի բացատրութիւններով:

Ճիշտ այդ հոգիին մասին էր որ կեդրոնացուց իր դասախօսութիւնը Պատրիարք Սրբազան Հայրը, որ շեշտեց մեր ժողովուրդի գոյատեւման ամենակարեւոր ազդակը, սկսելով իր դասախօսութիւնը քրիստոնեային համար առաջին նահատակէն, Թադէոս Առաքեալէն, եւ իր հեթանոս թագաւորաւոր Սանատրուկին սերէն աւելի Քրիստոսի սերը նախընտրող Սանդուխտ կոյսէն: Մեր ժողովուրդը եղած է հոգիի ժողովուրդ, եւ ի վերջոյ յաղթանակը հոգիին է...

Պրոֆ. Քիրնէլ իր «բարի Եկաք»ով սկսած բացման խօսքին մէջ, տուաւ նաեւ հարուստ կենսագրականը Պատրիարք Սրբազան Հօր, յիշելով անոր հայ գրականութեան, հայոց պատմութեան եւ հայկական երաժշտութեան հանդէպ մասնաւոր հետաքրքրութիւնը:

Հրաւիրելէ առաջ դասախօս Պատրիարքը, խօսք առաւ Նոթր Ծամի վերահսկիչ Մոնսէնիօր Մաթէսը, որ անչափ գոհ էր այդ դասախօսութեան իրականացումէն եւ յայտնեց իր խորին շնորհակալութիւնները:

Ոգեւորուած կը խօսէր Թորգոմ Պատրիարքը որ իր ազգի պատմութիւնն էր որ կու տար ամենապարզ

եւ խորունկ ձեւով օտարներուն եւ ինչու չէ հայերուն, որոնց թերեւս այդ ձեւով լուսարանուած չէին մեր պատմութեան կարեւոր շրջանները:

Սանդուխտ կոյսէն գալով Հրոփսիմեանց կոյսերուն, անոնցմով խնթեցած հայ թագաւորին, յայտնեց թէ անոր տանջող խիղճը ամբողջ ազգութեան մը ընդունիլ պիտի տար՝ քրիստոնեայինը:

Նոյնիսկ մեր պատմութեան ծանօթ մարդիկ մեծ հաճոյքով կ'ունկնդրէին, որովհետեւ միւրը կը մատուցուէր, չնայած կարն ժամանակի մէջ բայց խորունկ եւ կարեւոր անցուդարձերու միշտ մեկնաբանութեամբ:

Դառնալով «Հոգիի» հարցին, «Տը Արմինիլըն Սրիւրիդ» ինչպէս կ'ըսէր Պատրիարք հայրը, այդ դիւրին չէ հասկնալը օտարին, որովհետեւ այդ՝ հասկնալէ աւելի զգալ կ'ուզէ, եւ պէտք է ըսել, որ օրուան դասախօսը յաջողեցաւ:

Գալով յայտագրին երկրորդ բաժնին, նոյնքան հետաքրքրական էր եւ մանաւանդ լաւ պատրաստուած:

Երիտասարդ հոգեւորականը՝ Բագրատ Արեղան որ այժմ կ'ուսանի Երուսաղէմի Երրայական համալսարանին մէջ, մանրամասն ու նշգրիտ բացատրութիւններով եւ տեղեկութիւններով մեկնաբանեց ցուցադրուող սահիկները, որոնք կ'ընդգրկէին հայերու պատմութիւնը Երուսաղէմի մէջ 4րդ դարէն:

Հայր Բագրատ սահուն անցլերէնով, բծախնդրօրէն իր պատրաստած բաժինը ներկայացուց հիանալիօրէն: Սահիկներու ցուցադրութեան պատասխանատուն էր Տիար Սարօ Նազգաշեանը, որ սահիկներուն նկարիչն ալ էր:

Այս կարեւոր եւ յաջող դասախօսութիւնը վստահաբար հասաւ իր նշանակութեան, որովհետեւ հոնկէ մեկնողները անպայման բան մը տարին իրենց հետ:

Դասախօսութենէն հտֆ տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն:

Ներկայ մը

ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԵՍ

Դեկտեմբեր 24, 1995.

Քրիստոնեայ աշխարհի մեծ մասը կը պատրաստուէր Քրիստոսի Յնունդը դիմաւորելու, մինչ ժառանգաւորաց վարժարանի մեր սաները ամիսներ պատրաստուել յետոյ գեղեցիկ անակընկալ մը ունէին այդ օրը մատուցելու թէ սաղիմահայութեան եւ թէ օտար հիւրերու:

Այդ անակընկալը անշուշտ, մեր սաներուն մէկ ու կէս տարուայ աշխատանքին արդիւնքն էր որ պիտի ցուցադրուէր ի տես մեր գաղութին եւ օտարներուն:

Ցուցահանդէսի բացումը տեղի ունեցաւ Կիրակի առաօտ, ժամը 11ին, ձեռամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր, ի ներկայութեան Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան եւ մեր ժողովուրդին:

Ամենէն հետաքրքիրը սակայն, մեր սաներու զգեստն էր որ կը նոյնացնէր օրուան ցուցահանդէսը: Անոնք զգեստաւորուած էին Քատերական հագուստներով որոնց գոյներու հարստութիւնը պատկառանք կ'ազդէր այցելողին:

Բացառիկ ցուցահանդէս... այդպէս գնահատեցին կարգ մը այցելուներ, եւ այդ չափազանցութիւն չէր:

Ձեռային աշխատանքի գեղեցիկ կտորներ, խաչասեղներու զանազան տեսակներ, նոր տարուան համար պատրաստուած՝ հրեշտակներու, զանգակներու եւ կաղանդ պապուկներու նկարներով ձեռագործներ:

Մասնաւորապէս աչքի կը զարնէր մաքուր աշխատանքը. եւ մանաւանդ տիկիներն հիացումով կը դարձնէին ձեռագործին հակառակ կողմը իրարու ցոյց տալով տարուած բացառիկ հոգատարութիւնը:

Ձեռագործային աշխատանքի հանդէպ մասնաւոր այդ նախանձախնդրութիւնը կը պարտինք նախ հոգեշնորհ Տ. Ընծանուէր արեղային որուն արուեստագէտի ձիրքէն օգտուելով զինքը նշանակեցինք պատասխանատու այդ աշխատանքին իրեն օգնականներ ունենալով տրց. Աթանասն ու տրց. Արիստակէսը:

Պէտք է ըսել որ ցուցահանդէսի բացման առաջին ժամէն իսկ ձեռագործներու վաթսուն տոկոսը վաճառուած էր արդէն:

Սակայն առանձնակի յիշողութեան արժանի է Քաշեայ կտորի վրայ պատրաստուած սկիւի ծածկոցը, չորս անկիւնները հրեշտակներով, պատրաստուած տրց. Աթանասի կողմէ, մեր ժառանգաւորներէն վաղամեծ Արշակի անմեծ յիշատակին:

Ձեռագործներու կողմէն ցուցադրուած էին նաեւ Հայր Ընծանուէրի իւղանկարները, որոնք պատրաստուած էր իր ուսանողութեան շրջանին:

ԱՄԱՆՈՐԸ ԺԱՌԱՆԳԱԿՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

1996 Յունուար 13, Շաբաթ գիշեր ժամը 7:30ին, ընտանեկան ջերմ մթնոլորտի տակ տօնուեցաւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Ամանորը:

Նորոգուելու խանդով խանդավառ՝ ժառ. վարժարանի սաները պատրաստուած էին կոկիկ յայտագիր մը:

Սրահը զարդարուած էր շողուն զարդարանքներով եւ անդին կաղանդի ծառը, որուն ներքեւ մսուրին մէջ կը ննջէր մանուկ Յիսուսը, ուրախութեան տարբեր զգացումներ կ'առօրէր ներկաներուն հոգիներուն մէջ:

Ներկայ էին Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան գրեթէ բոլոր անդամները: Ուսուցիչներ, Պատրիարքարանի պաշտօնէութիւն եւ ուսանողութիւն ի մի համախմբուած անհամբեր կը սպասէին Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Միաբանութեան գալուստին: Պատրիարք Հօր ժամանումէն եւ սաներու «Սիրտ ի սիրտ» քայլերգին երգեցողութենէն ետք սկսաւ ամանորի յայտագիրը:

Տեսուչ հայր սուրբի բացման խօսքէն ետք, սաները ներկայացուցին «Մկներու ժողովը» կատակերգութիւնը: Թատերական ներկայացումէն ետք, դերասաններ վար իջան բեմէն ու իրենք վարեցին յայտագիրը որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ իրենց զուարճալի ներկայացման շարունակութիւնը:

Յայտագիրը իրօք փորձ մըն էր դուրս ելլելու միօրինակ առօրեայէն ու տրուելու ուրախութեան անհոգ թեւերուն: Նրաժշտութիւն, քախտախաղ ու գուարքաքանութիւն, ասոնք էին որ կը կազմէին յայտագրին կորիզը, որոնք անտարակոյս ներկաները լեցուցին ամանորի խանդավառ յայտերով:

Յայտագրի աւարտին, Պատրիարք Սրբազան Հայրը իր փակման խօսքը ըրաւ, ուրտեղ շնչոյց կեանքի մէջ վերանորոգման կարեւոր գաղափարը: «Հայր Մեր»ի երգեցողութեամբ աւարտեցաւ երեկոյթը:

Սաղիմահայ եին սովորութեան համաձայն, կէս գիշերին, ամբողջ քաղաքի զանգակներուն հետ, Սուրբ Յակոբայ մեծ եւ փոքր զանգակները եւս սկսան ղողանջել, մինչ սաներ եւ ժողովուրդ վանքին մեծ բակը հաւաքուած կ'երգէին «Փառք ի քարոնմս» օրհնեցողութիւնը:

Միաքանութեան հոգեւորական անդամները, ժառ. վարժարանի Ամանորի երեկոյթէն յետոյ Պատրիարքապետ հաւաքուեցան եւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ միասին ընթրիք ունեցան:

Բագրատ Արդ.

ՆԱԽԱԳԱՀ ԼԵՒՈՎ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՀՆԴԱԿԱԶԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՀԵՏ

Հայաստանի Հանրապետութեան վսեմաշուք նախագահ, Տիար Լեւոն Տէր Պետրոսեան, պատկառելի շքախումբով եռօրեայ պաշտօնական այցելութիւն մը տուաւ Հնդկաստան:

Նախագահը իր շքախումբով Նիւ Տեյքսի ժամանեց Զորեքշարքի 13 Դեկտեմբերին, ու յաջորդ օրը սկսաւ իր պաշտօնական այցելութիւններուն, ու հանդիպում ունեցաւ Հնդկաստանի նախագահին, վարչապետին և այլ պաշտօնական անձանց հետ, ստորագրելով կարեւոր համաձայնութիւններ երկու պետութիւններուն միջեւ:

Նախագահ Տէր Պետրոսեան չմոռցաւ հնդկահայ գաղութը ու կալիաթա ժամանեց Շարք 16 Դեկտեմբերին, ուր դիմաւորուեցաւ պետական, զինուորական ու դիւանագիտական անձնաւորութեանց կողմէ: Օգակայան ներկայ էին Հնդկաստանի և Մայրաքոյն Արեւելքի Հայոց Հայրապետական Պատուիրակ, Գերշ. Տ. Աղան Ս. Արք. Պալիօզեան, Արթ. Տ. Սահակ Քահանայ Սահակեան, եկեղեցւոյ վարչականներ Տիար Ժօրտըն և Մանուկ: Սրբազան Հայրը Սիտիէն յատկապէս կալիաթա ժամանած էր, նախագահը անձամբ դիմաւորելու համար:

Նախագահը օդանաւէն վար գալով ողջունեց բոլոր պաշտօնական անձանց, և ի գարմանս ներկաներուն ողջագուրեց Աղան Սրբազան Հօր:

Փոքր դադարէ ետք նախագահը այցելեց Հայոց Մարդասիրական Ծեմարանը, ուր ուսանողութիւն և գաղութի ներկայացուցիչներ որոտընդոտ ծափերով դիմաւորեցին նախագահը: Քայլերգներու երգեցողութենէն ետք տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն:

ապա գործադրուեցաւ զեղարուեստական կոկիկ յայտագիր մը: Սրբազան Հօր ու նախագահի խօսքերէն ետք, տեղի ունեցաւ նուէրներու փոխանակութիւն:

Նախագահը ներկաներուն մօտենալով առանձինն առանձինն բարեւեց ու ապա խմբային նկար առնուեցաւ:

Տեղին է նշել որ Պանկլատեչէն, Պանկթոքէն ու Հոնկթոնկէն հայեր եկած էին ներկայ ըլլալու յիշեալ պատմական այցելութեան:

Դպրոցէն ետք շքախումբը առաջնորդուեցաւ Հայոց Նազարեթայ Եկեղեցին, ուր երախտաւորներու համար հոգեհանգստեան արարողութիւն տեղի ունեցաւ: Նախագահը չկարողացաւ իր յուզումը զսպել երբ հայոց ազատագրական շարժումի դեկավար Յովսէփ Էմինի տապանաքարը տեսաւ:

Նոյն երեկոյեան West Bengal-ի կառավարիչը ընդունելութիւն մը տուաւ ի պատիւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին: Ներկայ էին West Bengal-ի գլխաւոր նախարարը և այլ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, ինչպէս նաեւ Աղան Սրբազան Հայրը և եկեղեցւոյ առեւտրապետ Տիար Հայկ Սուքիասը:

Յաջորդ օրը ժամը 10-ին նախագահը հրաժեշտ առնելով պետական, զինուորական ու դիւանագիտական անձնաւորութիւններէ ինչպէս նաեւ Աղան Սրբազան Հօրմէն ու Տիար Սուքիասէն, Հայաստան վերադարձաւ:

ԴԻՒԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
18 Դեկտ. 1995

ԵՆՈՐՀԱՌՈՐԱԿԱՆՔ

Ա. ԾՆՆՂԵԱՆ ԾՆՈՐԽԱՌՐԱԿԱՆՔ

Նոր Տարւում եւ Սուրբ Ծննդեան տօներուն առիթով Պատրիարք Արքայան Հայրը շնորհաւորութեան եւ քարի մաղթանքի գիրքը եւ հեռագիր յղեց Հոգեւոր եւ Կառավարական պետերուն, որոնց շնորհաւորագիրքերը ընդունած է։-

- Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ, Նորին Ա. Օծուքին Տ. Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսին։
- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Հայրապետ, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսին։
- Թուրքիոյ Հայոց Ամեն. Տ. Գարեգին Պատրիարք Գազաննեանին։
- Հռովմէական Կաթողիկ Նկեղեցւոյ Քահանայապետին՝ Նորին Արքուքին Յովհաննէս Պօղոս Բ.

Պապին։

- Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս եկեղեցւոյ Ամեն. Տ. Տ. Ալէքսէյ Բ. Արքայան Պատրիարքին։
- Գալուստ Կիլիկիական Հիմնարկութեան Նախագահ Տիար Ռոպերթ Կիլիկեանին։
- Թեմակալ Առաջնորդներուն, Պետական եւ Ազգային Հաստատութեանց ղեկավարներուն։

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

His Excellency

Mr. Shimon Peres

Prime Minister of the State of Israel

Jerusalem

In the name of the Brotherhood of St. James, and the Armenian Community in Israel, we extend our heartfelt condolences to you, the government of Israel and the bereaved families. We vehemently condemn this inhuman act of terrorism and sincerely hope that this atrocious and brutal act shall in no way derail your wholehearted endeavours of the Peace Process.

Archbishop Torkom Manogian
Armenian Patriarch of Jerusalem

CAPTAIN HANI MULHEM
OFFICER IN CHARGE BETHLEHEM AND HELBON
BETHLEHEM

ON THE HAPPY OCCASION OF THE FEAST OF EID-EL-FITR
WE EXTEND TO YOU AND TO YOUR COLLEAGUES OUR HEARTIEST
CONGRATULATIONS WISHING YOU GOOD HEALTH AND PROSPERITY.

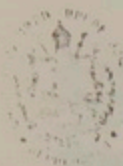
ARCHBISHOP TORKOM MANOGIAN
ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM

MAJOR GENERAL KAMAL EL-SHEIKH
CHIEF POLICE COMMANDER BETHLEHEM DISTRICT
BETHLEHEM

ON THE HAPPY OCCASION OF THE FEAST OF EID-EL-FITR
WE EXTEND TO YOU AND TO YOUR COLLEAGUES OUR HEARTIEST
CONGRATULATIONS WISHING YOU GOOD HEALTH AND PROSPERITY.

ARCHBISHOP TORKOM MANOGIAN
ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM

ՀԱՏՐԻԱՐԷԱՐԵԱՆ ՆԱՅՈՅ

ARMENIAN PATRIARCHATE

ET/R-001

Թուական
Date

17th February 1996

CONGRATULATING TELEGRAM TO HIS MAJESTY KING HUSSEIN
OF THE HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN ON THE HAPPY OCCASION
OF THE FEAST OF EID-EL-FITR

HIS MAJESTY
KING HUSSEIN OF THE HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN
ROYAL PALACE - AMMAN

ON BEHALF OF THE BROTHERHOOD OF SAINT JAMES AND IN THE
NAME OF THE ARMENIAN COMMUNITIES IN JORDAN AND JERUSALEM
WE EXTEND TO YOUR MAJESTY OUR SINCEREST AND HEARTIEST
FELICITATIONS ON THE HAPPY OCCASION OF THE FEAST OF
EID-EL-FITR AND PRAY TO THE ALMIGHTY TO GRANT YOUR MAJESTY
LONGEVITY COUPLED WITH PERFECT HEALTH SO YOUR MAJESTY MAY
CONTINUE TO SERVE AS A BEACON OF WISDOM FOR MANY LONG
YEARS TO COME.

HOP TORKOM MANOOGIAN
Patriarch of Jerusalem

ՀԱՅՐԻԱՐԺԱՐԿԱՆ ՆԱԶԱՐ

ARMENIAN PATRIARCHATE

Թվական

Date

.17

FM/L-008

17th February 1996

CONGRATULATING TELEGRAM TO HIS EXCELLENCY MR. YASSER ARAFAT
PRESIDENT OF THE PALESTINE LIBERATION AUTHORITY GAZA.

HIS EXCELLENCY
MR. YASSER ARAFAT
PRESIDENT OF THE PALESTINE
LIBERATION AUTHORITY
GAZA

ON BEHALF OF THE BROTHERHOOD OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE
OF SAINT JAMES AND IN THE NAME OF THE ARMENIAN COMMUNITY
WE EXTEND TO YOUR EXCELLENCY OUR HEARTIEST CONGRATULATIONS
ON THE HAPPY OCCASION OF EID-EL-FITR AND PRAY TO THE ALMIGHTY
TO GRANT YOU CONTINUED GOOD HEALTH TO SERVE THE PALESTINIAN
PEOPLE IN PROSPERITY.

BISHOP TORKOM MANOOGIAN
ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

PATRIARCHE SUPREME
CATHOLICOS DE TOUS LES ARMÉNIENS

1067

8 դեկտեմբեր 1995

ՆՈՐԻՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ
Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Սիրելի Սրբազան Եղբայր,

Ահաւասիկ կը մօտեցնան Ս. Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տօնական շնորհաբեր օրերը: Մեր ողջ հայ ժողովուրդը, քրիստոնեայ այլ ազգերուն հետ միասին, հեղ մը ևս պիտի ողջունէ Որդւոյն Աստուծոյ մարդեղութիւնը վասն խաղաղութեան ի վերայ երկրի և վասն հանութեան ընդ մէջ մարդկան:

Արևելի իմաստուն մոգերը «տեսան Անոր աստղը արևելի մէջ և եկան երկրպագելու Անոր» (ՄԱՏԹ. Բ. 2): Դարերու ընթացքին մարդիկ ու ազգեր աշխարհի չորս ծագիւրէն տեսան Անոր լոյսը և հետևեցան Անոր:

Մեր հայ ազգն ու պետութիւնը եղան առաջինը որ իրենց երկիրը վերածեցին Յիսուսի հայկեան Բերդէիմի Ս. Էջմիածնի խորհուրդով: 301 թուականէն ասդին Անոր աստղը՝ վերածուած Լուսաւորչի կանթեղի՝ անխափան ճանաչումով ճառագայթեց մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի:

Այսօր այդ լոյսը նոր պայծառութիւն է զգեցած մեր հայրենիքին ազատ ու անկախ պետականութեան կառոյց զգեցած ըլլալու շքեղ իրողութեամբը և ազատութեան պայմաններու լիագոյն վերստեղծումովը մեր հայրենական սուրբ հողին վրայ:

Որպէս նորընտիր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց երբ Ս. Ծննդեան տօնին առիթով Մեր առաջին խօսքը կ'ուղղենք Ձերդ Ամենապատուութեան՝ պարտք կը զգանք նախ փառք տալու մարմնացեալ Փրկչին որ ազատ գործունէութեան նոր հնարաւորութիւններ ընծայեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Մայր Աթոռոյս և նոր պարտաւորութեանց հրաւիրեց զայն: Բոլորս կոչուած ենք վերանորոգեալ սրտով, միասնութեան ներդաշնակ ջանքերով առաւել ևս արծարծելու Ս. Լուսաւորչին Քրիստոսալոյս կանթեղը մեր ժողովուրդի հոգևոր լուսաւորութեան և երջանկութեան համար:

Այս տեսիլով, կամփով և նախանձախնդրութեամբ կ'ողջունենք Ձերդ Ամենապատուութիւնը և Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց ուխտեալ Միաբանութիւնը և ողջ հաւատացեալ ժողովուրդը, հրաւիրելով բոլորը որ "Աշխարհի լոյս"ին վերածագման այս օրերուն առատացնէք Ձեր Պատրիարքութեան կեանքին և գործին մէջ Քրիստոսի լուսատու և երջանկաբեր Աւետարանը, Լուսաւորչեան հաւատով օծուն և Ս. Էջմիածնի խորհուրդով ներգործուն: Թող 1996 տարին Ձեր Պատրիարքութեան համար դառնայ առաւել պայծառալոյս տարի՝ ի հոգևոր շինութիւն, յազգային ամրապնդումն Ձեր հաւատացեալ ժողովուրդին և ի փառս մարդացեալ Փրկչին:

Մնամք սիրոյ ողջունիւ և օրհնութեամբ,

Աղօթարար՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Թիւ 483/96

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԱՆՏԻԼԻԱՍ - ԼԻԲԱՆԱՆ

Անթիլիաս, Ս. Մեուկ, 1995

Ամենապատիւ
Տ. Թորգոմ Արքեպսկ. Մանուկեան
Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի
Երուսաղէմ.

Սիրեցեալ եղբայր ի Քրիստոս,

Ահա դա՛րձեալ վերանորոգ խանդավառութեամբ կ'ողջունենք տօնը Աստուծոյ մարդեղութեան, որ հիմնովին յեղաշրջեց մարդկային կեանքը ու նոր իմաստ ու ընթացք տուաւ մարդկային պատմութեան:

Արդարեւ, մեր եկեղեցւոյ հայրերը Բանին մարմնացումը կոչած են՝ **Աստուածայայտութիւն**: Աստուածաբանական ի՜նչ խորունկ բնորոշում: Աստուծոյ ծնունդը էապէս Աստուծոյ ինքնայայտութիւնն է մարդուն՝ մարդուն փրկութեան համար: Աստուծոյ ծնունդը նաեւ աստուածային հրաւեր մըն է ուղղուած մարդուն՝ Աստուծոյ հետ ու Աստուծոյ համար ըլլալու:

Այսօրուան աշխարհայնացած աշխարհը իր նոր «արժէք»ներով ու «արժեքափ»երով հեռու կը պահէ մարդը Աստուծմէ ու աստուածայինէն: Վերադարձ Աստուծոյ. ահա եկեղեցւոյ առաքելութիւնը այսօր: Ահա պատգամը Աստուածայայտութեան:

Մեր ժողովուրդի զաւակները որքա՜ն պէտք ունին Աստուծոյ հետ ըլլալու ու քաջելու այն ճանապարհէն զոր մարդացեալ Աստուած ցոյց տուաւ իր կեանքով, այն ճանապարհէն, ուրկէ հաւատարմօրէն քաջելու մեր պապերը: Արդ, տօնել Աստուածայայտութիւնը կը նշանակէ ըլլալ աստուծոյ հետ՝ զԱստուած դարձնելով առանցքը մեր անհատական ու ազգային կեանքին ու գործին:

Ահա այս հաւատով ու յոյսով կը դիմաւորենք Աստուածայայտութիւնը: Այս ուրախ առիթով եղբայրական ջերմ սիրով կ'ողջունենք Ձեզ եւ կ'աղօթենք որ Աստուած Ձեզի, Ձեր միաբանութեան ու ժողովուրդին շնորհէ նորանոր իրագործումներով հաւուստ տարի մը:

Եղբայրական ջերմ սիրով,

Աղօթակից

ԱՐԱՍ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵՍԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

SECRETARIAT OF STATE

No. 384.463/G.N.

FROM THE VATICAN, 18 January 1996

Your Beatitude,

His Holiness Pope John Paul II has asked me to thank you for your greetings during the holy season when we celebrate the birth of him who came into the world to bear witness to the truth (cf. Jn 18:37), and who is himself the Truth (cf. ibid. 14:6).

Each Christmas celebration provides a fresh opportunity to see in the Child of Bethlehem the Word who became flesh and dwelt among us (cf. ibid. 1:14). May the whole world come to recognize his presence with us still, and may it find joy and peace in him.

With these sentiments His Holiness sends you his prayerful good wishes, and I assure you of my own cordial regard.

+A. Card. Sodano

Secretary of State

His Beatitude Torkom II
Armenian Patriarch of Jerusalem
St. James Monastery
P.O. Box 14235
91190 Jerusalem

Патриарх Московский и всея Руси

119034 Москва, Чистый пер. 5

Его Блаженству,
Блаженнейшему ТОРКОМУ II,
Армянскому Патриарху Иерусалима

Ваше Блаженство !

Ныне небо и земля объединились в ликовании, прославляя родившегося от Девы Богомладенца Христа. Духовный взор всех христиан мира обращается сегодня к тому всерадостному дню, когда "Слово стало плотью" (Ин. 1, 14), и Сын Божий стал Сыном Человеческим.

В благоговейном и трепетном молчании склоняемся мы перед "великой благочестия тайной" (1 Тим. 3, 16), перед таинством Воплощения Слова, совершившимся ради спасения рода человеческого. "Оно вочеловечилось, чтобы мы обожились", говорит святитель Афанасий Александрийский. Не только ради избавления человека от власти диавола, не только ради того, чтобы возвести нас в перводанное достоинство, но и ради нашего всецелого обожения становится Бог человеком. Через соединение наше со Христом, через исполнение заповедей Его призваны мы соделаться "причастниками Божеского естества" (2 Пет. 1, 4).

От всего сердца поздравляю Вас с этим великим Праздником и молитвенно желаю Вам помощи Божией в Вашем церковном служении, многих лет, доброго здоровья и успехов во всех благих начинаниях.

С неизменной во Христе любовью

ПАТРИАРХ МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ

Рождество Христово

1995/1996 г.

Москва

ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
ԳՈՒՄԳԱԲԸ - ՍՏԱՆԳՈՒԼ

ARMENIAN PATRIARCHATE

TR - 34480 KUMKAPI - ISTANBUL

Tel. : (90 - 1) 517 0970 or 71

Fax : (90 - 1) 516 4833

4 ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՄ 1996

03245

Ամենապատիւ

Տ. Թորգոմ Ս. Արքեպիսկոպոս Մանուկեան
Պատրիարք Հայոց Առաքելական Ս. Աթոռոյն
ԵՐՈՒՍԱԿԱՆ-ԻՍՐԱԵԼ

Ամենապատիւ եւ Սիրելի եղբայր,

Ձեր հեռագիր շնորհաւորականը շնորհակալութեամբ ստացած եմ: Սրտագին շնորհաւորութիւններ եւ բարձր մաղթանքներ Ձեր առողջութեան: Թող 1996-ը բարի եւ խաղաղ տարի մը ըլլայ ամբողջ աշխարհին համար, որպէսզի Հայց. Եկեղեցւոյ սպասարկողներս հանգիստ եւ խաղաղ միջոցներով մեր աշխատանքը կարողանանք կատարել վասն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ մեր ժողովուրդին:

Այս առթիւ եւս բարի մաղթանքներ ունինք Սրբոց Յակոբեանց Համայն Միաբանութեան, որպէսզի անսասան եւ բարգաւաճ պահեն Ս. Աթոռը:

Մնամ եղբայրական սիրոյ ողջունիւ,

Աղօթակից՝

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ Կ.ՊՈԼՍՈՅ

HIS BEATITUDE TORKOM II MANOOGIAN
PATRIARCH OF HOLY APOSTOLIC SEE
ARMENIAN PATRIARCHATE
P.O.BOX 14235
JERUSALEM ISRAEL

SEASON'S GREETINGS ON THE OCCASION OF THE NEW YEAR
HOLY NATIVITY WITH ALL GOOD WISDOMS FOR THE BEST OF HEALTH
PROSPERITY AND EVERY SUCCESS IN YOUR APOSTOLIC MISSION
RESPECTFULLY

ROBERTO GULBENKIAN
SERVICO DAS COMUNIDADES ARMENIAS

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ-ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Շր. 9 Դեկտ.— Սրբոցն Գրիգորի Սֆանջյազոր-ծին: Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Մեսրոպ Աւագ Քահանայ ժամկոչեան:

Կիր. 10 Դեկտ.— Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Սուրբ Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան: Ժամարարն էր Տ. Եզրաս Քհնյ. Պոկտան:

Ուր. 15 Դեկտ.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Շր. 16 Դեկտ.— Առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդղղիմէոսի: Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէքեան:

Կիր. 17 Դեկտ.— Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Կիրիլ Եպս. Գաբրիէան: Ժամարարն էր Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան:

Եշ. 21 Դեկտ.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեան:

Ապա կատարուեցաւ հոգեհանստեան մասնաւոր պաշտօն 7 Դեկտ. 1988ին Հայաստանի մէջ երկրաշարժի հետեւանձնով մահացած համայն գոհերուն, Խօքերորդ տարեդարձին առթիւ:

Ուր. 22 Դեկտ.— Յղութիւն Ս. Աստուա-ծածնի: Առաւօտուն, Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր ինքնաշարժերով իջան Գեքսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Սուրբ Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Սուրբ Գեորգմանին վրայ օրուն հանդիսաւոր Սուրբ Պատարագը մատուցց Հանդիսապետ Սրբազանը:

Շր. 23 Դեկտ.— Ս. Նիկողայոսի Սֆանջյա-զործին: Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Սուրբ Մակարայ մատրան մէջ, երկու օրեր առաջ զուգահիշած Հարցն Եգիպտացւոց տօնին առիթով: Ժամարարն էր Տ. Աւետիս Արք. Իփրանեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ ներքին գաւթին մէջ, գտնուող Ս. Նիկողայոսի Սեղանին վրայէն:

Կիր. 24 Դեկտ.— Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին աջակողմեան Սուրբ Կարապետի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Զաքարիա Քհնյ. Սարիբէկեան:

Ուր. 29 Դեկտ.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Շր. 30 Դեկտ.— Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին: Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին Ս. Գլխադիր մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան:

Վերաբերումը կատարուեցաւ Սուրբին նկարով կառուցուած շարժական սեղանին վրայէն:

Կիր. 31 Դեկտ.— Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Թեոդորոս Արք. Զաքարեան:

Ուր. 5 Յունուար.— Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած Աւագ Տօներու առաջին հանդիսաւոր նախատօնակին, որմէ ետք Միաբանութիւնը Սուրբ Աթոռոյ շարականի — «Օրհնեցէ՛ գճէր» — երգեցողութեամբ թափօրով բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Շր. — Յունուար.— Ս. Դաւիթ Մարգարէին եւ Յակովբայ Տեառնեղոր. (Տօն Առաքելական Սուրբ Աթոռոյ Ս. Երուսաղէմի):

— Ըստ սովորութեան, առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին Պատրիարք Սրբազան Հայրը, շուրջառ եւ եմփօրոն զգեցած բարձրացաւ Տեառնեղոր Աթոռի պատուանդանին, ուր մնաց մինչեւ ժամերգութեան աւարտիլը, եւ ընդունեց Միաբանութեան եւ դպիրներուն շնորհաւորութիւնները:

Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան «Քրիստոս Աստուած մեր» մաղթամքի ընթացքին մասնաւոր բարեմաղթութիւններ ըրաւ Նորին Ամենապատուութեան երկար բարօր կենաց համար եւ ապա մատուց օրուն հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Աւագ Սեղանին վրայ եւ քաղցեց: «Հայ Մեր»էն առաջ Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Ս. Աթոռոյս հանգուցեալ Պատրիարքաց հոգիներուն համար կատարուած հանգստեան պաշտամունքին:

Կիր. 7 Յունուար.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զոյհանեան:

— Կէսօրէ ետք Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած Ս. Ստեփանոսի նախատօնակին: Տօնին բուրվառակիր Հայրերն էին Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէքեան եւ Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

Բշ. 8 Յունուար.— Սրբոյն Ստեփանոսի Նախասարկաւագին եւ առաջին մարտիրոսին:

Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Սուրբ Աթոռոյս բարեշնորհ Սարկաւազները թիւով 17, առաջնորդութեամբ երկու բուրվառակիր վարդապետներուն, մարգարտագարդ սաղաւարտներով եւ տապանակ ու բուրվառ ի ձեռնին, կատարեցին «Սարկաւազաց Հանդէս»ը: Արարողութեան կը նախագահէր Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ Աւանդատան մէջ Ս. Ստեփանոսի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

Գիշերասկիզբին ժառանգաւորաց վարժարանի ճաշարանին մէջ տեղի ունեցաւ Միաբանական ընթրիք՝ Սարկաւազաց Տօնին առթիւ խօսք առին, դպրոցին տեսուչը Տ. Բագրատ Արդ. Պարեմեան, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, բուրվառակիր Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան, ուսուցչական կազմին կողմէ խօսեցաւ՝ Պրմ. Ռոբերտ Թոխմախեան, Սարկաւազներուն կողմէ խօսեցաւ Հայկ Սրկ. Միրզախանեան:

Ապա Պատրիարք Սրբազան Հայրը ըրաւ իր փակման խօսքը եւ հանդէսը վերջացաւ «Պահպանիչ»ով:

- Գլխաւոր Առաքելոց նախատեսակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Նպս. Դարիպեան:

Դշ. 9 Յունուար.- Ս. Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի: Մայր Տաճարի Ս. Պետրոսի վերնամատրան մէջ Ս. Պատարագը մատուցեց Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Դշ. 10 Յունուար.- Կէսօրէ ետք, Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Սեւան Նպս. Դարիպեանի, Յորդանանի Վսեմ. Հիւսէյն Թագաւորին Իսրայէլ տուած միօրեայ այցելութեան առիթով, օդակայանի մէջ կազմակերպուած Պետական դիմաւորութեան ներկայ գտնուեցաւ: Այս պատճառաւ, Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան նախագահեց Որդւոց Որոտմանի հանդիսաւոր նախատեսակին:

Եշ. 11 Յունուար.- Տօն Սրբոց Որդւոցն Որոտման: Մայր Տաճարի Ս. Գլխադրի մատրան մէջ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց, եւ քառօրեայ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Առընթերակայ վարդապետներն էին Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերապէսեան եւ Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան: Բուրվառակիր վարդապետներն էին Տ. Աւետիս Արդ. Իփրանեան եւ Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Ապա Պատրիարք Սրբազան Հայրը ամպիռովանի տակ, Սուրբ Խաչափայտի մասունքի ի ձեռնին, նախագահեց երազարձ մեծահանդէս թափօրին:

Ապա Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ թափօրով

Ս. Աթոռոյ «Օրհնեցէ՛ք զՏէր» շարականի երգեցողութեամբ քառօրեայ Պատրիարքարան:

Պատրիարք Սրբազանը օրհնուած նշխար քաժնեց բոլորին, փակելով շարքը Աւագ Տօններուն: Ծր. 13 Յունուար.- Ս. Բարսղի Հայրապետին:

Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադրի: Ժամարարն էր Տ. Ընծանուէր Արդ. Բարսիսանեան:

- Իրիկնադէմին, Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ Միաբանութիւնը, ներկայ եղան ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցած «կադանդ»ի հանդէսին:

- Հանդէսէն ետք Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ Միաբանութիւնը գացին ճաշելու Պատրիարքարանի ճաշարանին մէջ:

Կիր. 14 Յունուար.- Կադանդ, Նոր Տարի, ըստ Հին Տոմարի: Մայր Տաճարին Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քառօրեայ Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Ջղջանեան: Յետոյ բոլորը քառօրեայ Պատրիարքարանի դահլիճը երգելով Ս. Աթոռոյ Մարդերգը: Այնտեղ նախ Ս. Թ. Վարժարանի սաներէն մին ծաղկեփունջ ի ձեռնին, գողտրիկ ուղեքձ մը արտասանեց, ուր կը հայցէր արեւշատութիւն Պատրիարք Սրբազան Հօր, ապա Ս. Թ. վարժարանի փոքրիկ սաները մոմ ի ձեռնին երգեցին Կադանդի երգեր:

Նորին Ամենապատուութիւնը ըրաւ իր պատշաճ խօսքը եւ ներկաներուն քաժնեց նարինջ:

- Նոյն առաւօտուն Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նաեւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Թեոդորոս Արդ. Զաֆարեան:

Պատարագէն ետք ելան Պատրիարքարան:

Եշ. 18 Յունուար.- Զրազալոյց Ս. Մննդեան: Առաւօտեան ժամը 10ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ ամբողջ Միաբանութիւնը ինքնաշարժերու շարանով մը ճամբայ ելան դէպի Բեթղեհէմ:

Զամբու կիսուն, Յունաց Ս. Եղիա վանքին առջեւ դիմաւորութեան եկած էին Պէթ-Սահուրի քաղաքապետը, Բեթղեհէմի փոխ քաղաքապետը, եւ պետական ներկայացուցիչներ:

Հինգ ոստիկան ձիաւորներ ընկերացան Պատրիարք Սրբազանի ինքնաշարժին, առջեւն եւ երկու քովերէն, մինչեւ Ռաֆէլի գերեզմանը, որմէ ետք թափօրը մտաւ Պաղեստինեան քաժին եւ առաջնորդուեցաւ Հայ Ակադեմիական նուագախումբերով դէպի Ս. Մննդեան հրապարակը, ուր դիմաւորուելով Բեթղեհէմի ընդհանուր ոստիկանապետէն, քաղաքապետէն, եւ ներկայացուցիչներէն, կազմուեցաւ թափօր, միաբանութեան անդամներով եւ ժառանգաւոր սաներով:

«Խորհուրդ Մեծ» շարականի երգեցողութեամբ

քեամբ թափօրը բարձրացաւ Մննդեան Տաճարի Հայկական վանքը: Պատրիարք Սրբազանը եւ Բեթղեհէմի ֆաղափապետ Իլիաս Ֆրէժը եւ կառավարական մարդիկ մտան Տեսչարան: Տեսչարանին մէջ Իլիաս Ֆրէժի բարի գալուստի խօսքերն եւ Պատրիարք Սրբազան Հօր խղաղութեան եւ բարօրութեան մաղթամներն յետոյ տեղի ունեցաւ պատուասիրութիւն:

- Յետ միջօրէի ժամը 2ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ «Հրաշափառ»ով մուտք կատարուեցաւ Ս. Մննդեան Տաճարը եւ Ս. Այրը:

Ճրագալոյցի Ս. Պատարագը Ս. Այրին մէջ կը մատուցանէ Ս. Սեւան Նպս. Դարիպեան: Ապա բոլոր Միաբանութիւնը, կը բարձրանայ Հայոց վանք, ուր բակին մէջ կը կարդացուի Ս. Մննդեան Աւետարանը: Եւ կ'երգուի «Փառք ի բարձունս»:

Գիշերուան ժամը 7-9, վանքի հիւրասրահին մէջ, տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն մը որուն ներկայ գտնուեցան Բեթղեհէմի Քաղափապետը՝ Իլիաս Ֆրէժ, Պաղեստինեան իշխանութեան Պետ Նատր Արափաթի ներկայացուցիչը՝ Աուգաֆի նախարար Հասան Թահպուլ, Քրիստոնեայ համայնքներու հետ յարաբերութեան ներկայացուցիչ Իպրահիմ Քանտալաֆ, Բեթղեհէմի ոստիկանապետներ, Պէյք Սահուրի ֆաղափապետը, Միաբանութեան անդամներ եւ ազգայիներ: Գիշերուան ժամը 10ին կը վերսկսին արարողութիւնները: Հանդիսապետն էր Ս. Սեւան Նպս. Դարիպեան:

Ուր. 19 Յունուար.- Տօն Մննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Տնան: Կէս գիշերին, ամբողջ միաբանութիւնը կ'իջնէ Ս. Մննդեան այրը, ուր կը կատարուին արարողութիւնները:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը կու տայ իր պատգամը Հայերէն եւ Անգլերէն լեզուներով:

Նոր Պաղեստինեան կառավարութեան ներկայացուցիչները որոնք ներկայ էին Ս. Այրին մէջ կատարուած մէկ ժամուան արարողութեան, կը շնորհաւորեն Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ կը մեկնին: Պատրիարք Սրբազան Հայրը կը վերադառնայ Երուսաղէմ:

Աւագ Սեղանին վրայ կը պատարագէ Ս. Էմմանուէլ Արդ. Աթաբանեան: «Հայր Մեր»էն առաջ կը փարգէ Ս. Ժիրայր Մ. Վրդ. Թաշնեան: «Ջրօրհնէք»ի արարողութեան կը նախագահէ Ս. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

- Ս. Մննդեան Այրին մէջ խոյր ի գլուխ կը պատարագէ Ս. Ժիրայր Մ. Վրդ. Թաշնեան: Բոլոր Միաբանութիւնը կը բարձրանայ Հայոց Տեսչարան, ուր բակին մէջ կը կարդացուի Ս. Մննդեան

Աւետարանը եւ կ'երգուի «Փառք ի բարձունս» եւ ապա Միաբանութիւնը կը վերադառնայ Ս. Աթոռ:

- Իսկ Երուսաղէմի մէջ, Ճրագալոյցի արարողութիւնը Սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջ՝ Ս. Գերեզմանին վրայ կը կատարուի եւ նախատեսակին կը նախագահէ Տաճարին տեսչը՝ Տ. Վաղարշ Նպս. Խաչատուրեան:

Ս. Գերեզմանին վրայ կը պատարագէ Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Արարողութիւնը կ'աւարտի Տաճարի մեր Տեսչարանին մէջ Ս. Մննդեան Աւետարանի ընթերցումով եւ «Փառք ի բարձունս»ի երգեցողութեամբ:

Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ, յաջորդ առաւօտ կը պատարագէ Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

«Ջրօրհնէք»ի արարողութեան կը նախագահէ Տ. Սեւան Նպս. Դարիպեան:

- Կէսօրէ ետք ի Ս. Յակոբ պաշտուած նախատեսակին նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Շր. 20 Յունուար.- Յիշատակ Մեծեցոց: Ըստ սովորութեան Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց Աւագ Թարգման Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան: Իսկ Տ. Սեւան Նպս. Դարիպեան նախագահեց հոգեհանգստեան կարգին:

Կիր. 21 Յունուար.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութեան, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Յուսիկ Նպս. Պաղտասեան: Ժամարարն էր Տ. Եզրաս Քիմյ. Պոկտան:

Եշ. 25 Յունուար.- Նախատեսակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Ուր. 26 Յունուար.- Տօն Անուանակոչութեան Տնան: Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ փարգեց Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ: Դէպի վանք դարձին, Հայոց Բաղի մուտքէն, Միաբանութիւնը «Լոյս ի Լուսոյ» շարականը երգելով բարձրացաւ Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց «Տնօրհնէք»ի արարողութեան, որ կրկնուեցաւ վանքի սեղանատուններուն մէջ:

- Նախատեսակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Շր. 27 Յունուար.- Տօն Մննդեան Ս. Յովնանու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Կարապետի

խորանիմ վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գուսան Վրդ. Այնանեան:

Կիր. 28 Յունուար.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ Ս. Աստուածածնայ խորանիմ վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան:

Շր. 3 Փետր.— Սրբոց Հայրապետացն՝ Աթանասի եւ Կիրղի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեան:

Կիր. 4 Փետր.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Աւետիս Արք. Իփրաեան:

Ուր. 9 Փետր.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Շր. 10 Փետր.— Ս. Սարգսի Զօրավարին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Սարգսի մատրան մէջ:

Ժամարարն էր Տ. Թեոդորոս Արք. Զաքարեան: Ըստ սովորութեան կատարուեցաւ, հոգեհանգստեան պաշտօն, հանգուեցաւ ազգային բարեբար Դաւութ Պէյ Կիւլպէնկեանի եւ իր ծնողաց Սարգսի եւ Տիրուհւոյ, եւ գերդաստանի ննջեցեւոց հոգիներուն համար: Հանդիսապետն էր Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Կիր. 11 Փետր.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ աջակողմեան դասին մէջ Ս. Կարապետի Սեղանին վրայ:

Ժամարարն էր Տ. Դանիէլ Քհնյ. Գարաբեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ ձախակողմեան դասին Ս. Աստուածածնի խորանին վրայէն:

Շր. 17 Փետր.— Իսահակայ Պարթեւի Հայրապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Զաքարիա Քհնյ. Սարիբէկեան:

Կիր. 18 Փետր.— Ս. Պատարագը ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Կիրիլ Եպս. Գաբրիէան: Ժամարարն էր Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Զղաքեան:

Դշ. 21 Փետր.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Եշ. 22 Փետր.— Ս. Վարդանանց Զօրավարացն Մերոց 1036 վկայիցն (Յիշատակ Մեռելոց եւ Տօն Ազգային):

Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան: Ապա Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան քարոզեց «Հայր Մեր»էն առաջ: Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անուան տօնին առթիւ

կատարուած «Հայրապետական Մաղթանք»ին:

Ուր. 23 Փետր.— Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ասորոց Ս. Մարկոս Աւետարանչի եկեղեցւոյ մէջ:

Հանդիսապետն էր Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, որ «Հայր Մեր»էն առաջ քարոզեց: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան: Միաբանութիւնը պատուասիրուեցաւ Ասորոց կողմէն:

Շր. 24 Փետր.— Կ. Պոլսոյ Ս. Ժողովոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարի խորաններն ու գլխաւոր սրբանկարները, Համբարձի շարականի երգուելու պահուն, վարագորութեան, Պատրիարք Սրբազան Հօր, Գերաշնորհ եւ Հոգեշնորհ հայրերու ձեռնով:

Կիր. 25 Փետր.— Բուն Բարեկենդան: Փակեալ-խորանի Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուց Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեան: Ըստ սովորութեան դպրապետի պաշտօնը վարեց Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Բշ. 26 Փետր.— Տեառներնդ առաջի մեծահանդէս նախատօնակը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, որմէ ետք կատարուեցաւ «Անդաստան» եւ մումավառութիւն: Հանդիսապետն էր Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

— Գիշերասկիզբին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Եկեղեցի»ի Հսկման կարգը: Հանդիսապետն էր Տ. Կիրիլ Եպս. Գաբրիէան:

Դշ. 27 Փետր.— Տեառներնդ առաջ: Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուց եւ քարոզեց Տ. Կիրիլ Եպս. Գաբրիէան:

Դշ. 28 Փետր.— Սկիզբն Կարգաց Մեծի Պահոց: Առաւօտեան Մայր Տաճարին մէջ տեղի ունեցաւ «Արեւազալ»ի առաջին, իսկ կէսօրէ ետք՝ «Խաղաղական»ի առաջին ժամերգութիւնը:

Եշ. 29 Փետր.— Մեծ Պահոց առաջին հսկումին ի Ս. Յակոբ նախագահեց եւ քարոզեց Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Ուր. 1 Մարտ.— Նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայրավանքի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ մէջ, որ ձեռագրատունն է Ս. Աթոռոյս: Հանդիսապետն էր Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Շր. 2 Մարտ.— Սրբոյն Թեոդորոսի Զօրավարին: Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Թորոս: Ժամարարն էր Տ. Էմմանուէլ Արք. Աթաքանեան:

— Կէսօրէ ետք, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Սուրբ Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցաւ ժամերգութիւնն ու նախատօնակը

մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութիւն: Թափօրապետն էր Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան: Կիր. 3 Մարտ. — Քառասնորդաց: Արտաքսման: Գիշերայինն եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէքեան: Կատարուեցաւ եռադարձ մեծահանդէս Թափօր Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին եւ մէկ անգամ Պատանատեղւոյն շուրջ:

Հանդիսապետն էր Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան: Թափօրականքը երգեցին Այլակերպութեան շարականներ:

Դշ. 5 Մարտ. — Մեծ Պահոց երկրորդ հսկումը կատարուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց: Հանդիսապետն էր Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Ջղջանեան: Քարոզիչն էր Տ. Սահակ Աթղ. Մաշայեան:

Եշ. 7 Մարտ. — Իրիկուան Հսկումին ի Ս. Յակոբ նախագահեց եւ Քարոզեց Տ. Կիրեղ Եպս. Գարիկեան:

Եր. 9 Մարտ. — Սուրբ Կիրիլի երեսնորդական: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Կիրիլի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան:

Կիր. 10 Մարտ. — Քառասնորդաց: Անառակին: Ըստ սովորութեան, Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ եւ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեան որ նաեւ քարոզեց:

Դշ. 12 Մարտ. — Իրիկուան Հսկումին ի Ս. Հրեշտակապետաց Քարոզեց Տ. Էմմանուէլ Աթղ. Աթաշեան:

Եշ. 14 Մարտ. — Իրիկուան Հսկումին ի Ս. Յակոբ նախագահեց եւ քարոզեց Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտատեան:

Եր. 16 Մարտ. — Սրբոցն՝ Յովհաննու երեսնորդիմայ Հայրապետին եւ Հայրապետաց եւ վարդապետացն Մերոց:

Սուրբ Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Դիսադիր: Ժամարարն էր Տ. Թեոդորոս Աթղ. Ջաֆարեան:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Կիր. 12 Դեկտ. — Իսրայէլի Արտաքին Գործոց նախարարութեան կողմէ տրուած ընթրիքին, ի պատիւ Վատիկանի ներկայացուցիչին ներկայ գտնուեցաւ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Կիր. 17 Դեկտ. — Լառոմ պանդոկին մէջ, ի

պատիւ Վատիկանի Արտաքին Գործոց նախարարին՝ Տ. Ժան Լուի Թոմանի տրուած ընթրիքին, ներկայ գտնուեցաւ Լուսարարապետ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Դշ. 19 Դեկտ. — Երուսաղէմի քաղաքացիական Օլմերքի կողմէ, Խանուկայի Տօնի առթիւ կազմակերպուած մովսէմական ընդունելութեան քաղաքացիական սրահին մէջ ներկայ գտնուեցաւ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Դշ. 20 Դեկտ. — Իսրայէլի նախկին նախագահ Խայիմ Հերցոկի եղբորը այրիին՝ Փնիմա Հերցոկի կողմէ կազմակերպուած Խանուկայի մովսէմական ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Ջղջանեան:

Ուր. 22 Դեկտ. — Աննա Քրոփլըր եւ Տալիա Ֆրիտլանտ՝ երկու դերասանուհիներու կողմէ տրուած գրական եւ արուեստի հաւաքոյթին, Դաւիթ Բերդի քանդաւանին մէջ, ներկայ գտնուեցան Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Տ. Բագրատ Աթղ. Պուրմէքեան եւ Տ. Սահակ Աթղ. Մաշայեան: Յայտագիրը կը ներկայացնէր «Թէ մոռացայց զԲեզ Երուսաղէմ» բնաբանը՝ հրեայ, արաբ եւ Քրիստոնեայ բանաստեղծներու ներշնչումին եւ ստեղծագործութեան մէջ, երգով, արտասանութեամբ եւ պատմումով: Եւ ասոնց շարքին՝ Շեն-Մահէն «Դուսն Մեր Երազ» քերթուածին անգլերէն քարգամութիւնը:

Եր. 23 Դեկտ. — Պաղեստինեան իշխանութեան նախագահ՝ Եսսեր Արաֆաթի այցը Բեքդեհէմ: Պաղեստինեան իշխանութեան նախագահ՝ Եսսեր Արաֆաթ ուղղաթիռով (հէլիփթըր) իջաւ Պէշ Սահուր, դպրոցի մը բացօդայ դաշտավայրին վրայ, ուր Բարի Դաւուստի համար կը սպասէին, ուրիշներու կարգին, Քրիստոնեայ համայնքներու պետերը: Պատրիարք Սրբազանին կ'ընկերանային Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեան, Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեան եւ Տ. Բագրատ Աթղ. Պուրմէքեան:

Նախագահը ձեռնուեցաւ զինքը դիմաւորողներուն հետ, եւ ապա իմքնաշարժերով ուղղուեցան դէպի Բեքդեհէմ, Մննդեան վայրը: Մննդեան Տաճարի Հայոց վանքի տանիքին վրայ, այս առթիւ մասնաւոր պատրաստուած շարժական բնին վրայէն, նախագահ Եսսեր Արաֆաթ իր խօսքը ուղղեց Բեքդեհէմի հրապարակին վրայ հաւաքուած տասնեակ հազարաւոր պաղեստինցի ժողովուրդին: Երեկոյեան Տիկին Սուհէյլա Արաֆաթը, ընկերակցութեամբ Պաղեստինեան Ընկերային Բարեկեցութեան (Սոշլի Ուէլֆէր) նախարարուհի՝ Ում Յիհատ էլ Վազիրի, այցելեցին Բեքդեհէմի Հայոց վանքը, ուր հիւրասիրուեցան վանքի Տեսուչ Տ. Ոսկի Վրդ. Որդիքեանի եւ Աւագ

Թարգման Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեանի եւ միաբան հոգեւորականներու կողմէ:

Գշ. 26 Դեկտ.- Դազախստանի հանրապետութեան նախագահ՝ Նուրսուլլան Նազարպայեւի իսրայէլի այցելութեան առթիւ տրուած ընդունելութեան, նախագահական պալատին մէջ, ներկայ գտնուեցաւ Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Զոյանեան:

Գշ. 26 Դեկտ.- Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը գնաց Լատինաց Պատրիարքարան շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Գշ. 27 Դեկտ.- Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը գնաց Ֆրանչիսկեաններուն (Քուսթոտին) շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Ապա Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեանի եւ Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեանի շնորհաւորութեան գացին Պապական նուիրակին եւ Անգլիական եպիսկոպոսին:

- Նոյն օրը Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան եւ Միաբանութեան անդամները այցելեցին Յոյն կաթողիկոսներուն եւ Լուսեռականներուն:

- Նոյն օրը Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան գնաց Տօմիկիկեաններու վանահայրին եւ հայ կաթողիկեաց Պատրիարքական փոխանորդին Տ. Անդրէաս Եպս. Պետոյեանին, շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Եշ. 28 Դեկտ.- Իսրայէլի Նախագահ Էզեր Վալմեանի կողմէ Նոր Տարուայ առթիւ Քրիստոնեայ համայնքներու պետներուն տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան եւ Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտասեան:

Մը. 5 Յունուար.- Անկլիկան Ս. Գէորգ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Տ. Ռիսի Հաննա Ապու Էլ Ասայի եպիսկոպոս ձեռնադրութեան արարողութեան ներկայ գտնուեցաւ Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Զոյանեան:

Մը. 6 Յունուար.- Յունաց Ամեն. Պատրիարք Տ. Թէոդորոսի կողմէ Պաղեստինեան իշխանութեան պետ՝ Եսսեք Արաֆաթին տրուած Շքանշանի հանդիսութեան, ներկայ գտնուեցան Պատրիարք Սրբազանը եւ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Կիր. 7 Յունուար.- Դաշնակցային Գերմանիոյ Հանրապետութեան դեսպան՝ Տօք. Ֆրանց Պէրթէլի կողմէ տրուած նաշկերոյթին, ի պատիւ Գերման խորհրդարանի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պետին Տօք. Քարլ Հայնց Հօրնհիւսի, ներկայ գտնուեցաւ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Բշ. 8 Յունուար.- Բարիգի Ս. Յովհաննէս

Մայր Եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ եւ Գէորգ Երեսնեան գրադարանին պատասխանատու Տ. Ժիրայր Մ. Վրդ. Թաշնեան ժամանեց Սրբոց Յակոբեանց մայրավանք:

Գշ. 9 Յունուար.- Առաւօտուն, Սրբազան Պատրիարք Հայրը Միաբանութեան անդամներուն ընկերակցութեամբ այցելեց Յունաց Սրբազան Պատրիարքին, շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Ապա Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտասեան եւ Միաբանութեան անդամներ շնորհաւորութեան այցելութիւններ տուին Հապէշներուն, Ասորիներուն եւ Դպտիներուն:

Գշ. 9 Յունուար.- Յետ միջօրէին, Յորդանանի Նորին վսեմութիւն Հիւսէյն Բագատրին՝ Թէլ-Ավիվ այցելութեան առթիւ, դիմաւորութեան ներկայ էին Պատրիարք Սրբազան հայրը եւ Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան:

Մը. 20 Յունուար.- Հայոց Ս. Մնունդի առթիւ Հայոց Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկան Պաղեստինեան կրօնական հարցերու ներկայացուցիչը, Յունաց Պատրիարք Սրբազանը իր Միաբանութեան անդամներով, Ֆրանչիսկեան միաբանութիւնը, Լատինաց Պատրիարքը եւ Տօմիկիկեան վանքէն անդամներ: Դպտոց, Ասորոց եւ Յոյն կաթողիկոսներու եպիսկոպոսները իրենց ընկերակցող հոգեւորականներով:

Բշ. 22 Յունուար.- Հայոց Ս. Մնունդի առթիւ Հայոց Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկան Լուսեռականները, Հապէշները եւ Անկլիկան եպիսկոպոսին փոխանորդը: Ապա Իսրայէլի պետական մարդիկ:

Ուր. 16 Փետր.- Միջազգային Դրամական Ֆոնտի Համաշխարհային Դրամատան անդամ պետութեանց ներկայացուցիչներու ժողովը տեղի ունեցաւ, Թէլ-Ավիվի մէջ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ, մասնակցեցան Երեսմուտի նախարար՝ Լեւոն Բարխուդարեան, Տնտեսութեան նախարար՝ Անդրանիկ Անդրէասեան եւ Հայաստանի Կնդրոնական Բանկի Տնօրէն՝ Բագրատ Ասատրեան: Կիրակի, 18 Փետրուարին, Իսրայէլեան դրամատան Տնօրէն Փրօֆ. Եագուպ Ֆրեմբել եւ Տնտեսութեան նախարար Ավրահամ Շոխաթ, ի պատիւ ներկայացուցիչներուն, նաշկերոյթ մը կազմակերպած էին, որուն հրաւիրուած էր Պատրիարք Սրբազան Հայրը Քիմկ Տէյվիտ պանդոկին մէջ:

Հայ ներկայացուցիչները առիթը ունեցան այցելելու հայկական սրբավայրերը եւ Պատրիարքարանը, ընկերակցութեամբ Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեանի եւ Պրն. Յուլակ Մոմենեանի, որ

ման եղաւ հիւրընկալը ներկայացուցիչներուն:

Բշ. 19 Փետր.- Երուսաղէմի մէջ, Քրիստոնէութեան հիմնադրութեան երկու հազարամեակին առթիւ կատարուելիք հանդիսութեանց, Իսրայէլի կրօնից նախարարը՝ Շիմոն Շիքրիթ, դասախօսութիւն մը տուաւ Թէլ-Ավիվի մէջ, այս առթիւ կատարուելիք ձեռնարկներու մասին: Այս դասախօսութեան, ի շարս Քրիստոնեայ համայնքներու ներկայացուցիչներուն ներկայ գտնուեցան Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Ջղջանեան եւ Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան:

Գշ. 20 Փետր.- Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեանի եւ Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեանի, Ռամազանի տօնին առթիւ, շնորհաւորութեան այցելութիւն տուին Պաղեստինեան իշխանութեան նախագահ Եասեր Արաֆաթին, Կազայի իր պաշտօնատեղիին մէջ: Ներկայ էին նաեւ Քրիստոնեայ համայնքներու պետերը:

Շր. 9 Մարտ.- Պատրիարք Սրբազան Հօր հովանաւորութեան ներքեւ, Ալլէ Կեֆեն երգչախումբի կողմէ կատարուած ռուսական սրբազան երաժշտութեան հանդիսութեան, օրուան քացման խօսքը կատարեց Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան իսկ փակման խօսքը Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Կիր. 10 Մարտ.- Նիւ Եդրֆի կառավարիչ՝ Ռուտուֆ Ճիուլիանիի ի պատիւ տրուած նաշկերոյթին, քաղաքապետարանի սրահին մէջ, «Նիւ Եդրֆ - Երուսաղէմ գօրակցութիւն առաջնութեան» առթիւ, ներկայ գտնուեցան Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան եւ Պրմ. Կարապետ Յակոբեան:

Դշ. 13 Մարտ.- Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ՝ Պիլ Գլինթինի ի պատիւ կազմակերպուած ընդունելութեան Պէն Կուրիոն օդակայանի մէջ ներկայ գտնուեցաւ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՆՈՒԷՐՆԵՐՈՒ ԾԱՆԿԸ 1995 ՏԱՐԻՈՑ

- 1 - Տիրամայր Մարի Զէշիշեան, վարագոյր մը կը նուիրէ Ս. Յակոբայ, Ս. Աստուածածնայ պատկերին (Աջակողմեան առաջին սեան):
- 2 - Լոս-Անժելոսէն (Մ.Ն.) Լենա Գազանժեան Ս. Աստուածածնայ պատկերին կը նուիրէ կլոր ծամանչաւոր Ս. Աստուածամօր պատկեր:
- 3 - Ամերիկայէն Տիկին Էլզիս Աւետիսեան Ս. Յակոբին կը նուիրէ սկիհի կարմիր ծածկոց մը:
- 4 - Ռուսաստանէն Մայիս Կարապետեան Ս. Յակոբայ Տաճարի Ս. Աստուածամօր պատկերին կը նուիրէ ոսկեայ խաչ մը:
- 5 - Ռուսաստանէն Արամ Գէորգեան Ս. Յակոբայ Ս. Աստուածածնայ պատկերին կը նուիրէ Ռսկեայ Բրիստոսի փշէ-պսակ գլուխը:
- 6 - Պէյրուիայէն Տիկին Արշալոյս Ֆրազճեան Ս. Յակոբայ կը նուիրէ խաչի բոնիչ մը, բարի նպատակի համար:
- 7 - Տիկին Լուսաբեր Սանտրուկեան Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին կը նուիրէ չորս կալոն Զիթաիւղ:
- 8 - Միացեալ Նահանգներէն Հոգ. Տ. Շուրիք Ժ. Վրդ. Գասպարեան Ս. Յակոբայ եւ Արքատեղիներուն կը նուիրէ:
  - 12 հատ Պատուարագի դենջակ
  - 12 գոյգ մերմակ գուլպայ
  - 6 հատ պատարագի շապիկ
  - 1 հատ սեղանի ծածկոց "Թիւլէ" եւ ասեղնագործ
  - 1 հատ սեղանի ծածկոց մեղմալ եւ ասեղնագործ
  - 2 մերմակ կտորներ:
- 9 - Մոնթրէալէն -Գանատա- Մեծ կարմիր Թաւիշէ վարագոյր մը
 TEXTILES 2000 ENR հաւատարմեանէն:
- 10- Երուսաղէմացի Տիար Սեւան փանոսիան Ս. Աստուածածնայ նկարին կը նուիրէ ոսկեայ փոքրիկ մետալ մը:
- 11- Տիար Տիգրան Սահակեանի կողմէ, խաչ ձեռագործ մը, Սարո նազգաշէանի միջոցաւ:
- 12 - Աւտրալիոյ Սիտնի քղաքէն Պրն. խաչիկ Պօղոսեան ի յիշատակ իր հանգուցեալ հօր Գրիգոր Պօղոսեանի, Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյն կը նուիրէ արծաթեայ շնոց խաչ մը:
- 13 - Գերաշնորհ Տ. Յուսիկ Եղիս. Պաղատեանէ՝ 4 Սաղաւարտ
 Ս. Յակոբայ Տաճարին
 Ս. Աստուածածնայ Տաճարին
 Ս. Թարուածեան Տաճարին եւ
 Ս. Ժննդեան Տաճարին
 Կասն յիշատակի իր ծնողաց Աւետիս եւ Աննա Պաղատեաններու:
- 14 - Պրն. Հրայր Կարապետեան Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին կը նուիրէ՝
 10 հատ մեծ մանկանց մոմ
 100 հատ սեղանի փոքր մոմ:

Պրոֆ. Ա. Քեչեան
 Խաչիթ Արքեպս. Սահակեան

ԼՈՒՍԱՆՈՒՄԻՆԻՍ Ս. ԱՅՈՈՈՑ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- Ս. Էջմիածնի Պրիսմակեն	Գարեգին Ա. Վեհ. Կաթողիկոս	3-6
- Ծննդեան Պատգամ Բեթղեհեմէն	Թ. Ա. Մ.	7-9
- Christmas Message	Patriarch Torkom	10-13
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
- Իգնատիոս Եպս. Մեկնութիւն Ղուկասու	Տ. Զաւէն Արք. Զինչինեան	14-20
- Անառակին Ջղջումը	Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան	21-23
- Խորհրդաւոր Գիշեր	Տ. Զաքարիա Քինյ. Սարիքէկեան	24-25
- Եկեղեցւոյ Անկախութիւնը	Բաբգէն Թօփեան	26-27
- Նոր Տարին	Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Ջղջանեան	28
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ		
- Հարութի Որդւոյն Պանդխտութիւնը	Լորտ Պայրըն	
	Թրգմն. Մուրատ Մանուկեան	29
- Անմահութիւն	Անել	30
- Յաւերժական Հայրենիք	Յովհաննէս Շիրազ	
- Eternal Homeland	Translated by Marzbed Margossian	31
- Գիրքը	Ուիլիըմ Հոթհորնտըն	
	Թրգմն. Շէն-Մահ	32
- The Book	William Hawthornden	33
- Աստեղային Եթեր	Բագրատունի	34
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
- Նարեկացի - Մատեանի Քնարական Հերոսը	Ա. Ղազինեան	35-40
- Տիպար Տաղեր եւ Եղանակներ	Ն. Ծովական	41-49
ԳՐԱԿԱՆ		
- Աղատեւի Հովտում	Սարգիս Եափունեան	50-55
- Ի Խնդիր Անգտանելի Հայ Գերեզմաններու	Տ. Արտէն Ա. Քինյ. Աշեան	56-58
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ		
- Ազգապատում Դ. Հատոր		
Ա. Գիրք (Տ. Զաւէն Արգումանեան)	Տ. Արտէն Ա. Քինյ. Աշեան	59-63
- Բաղձալի Հաշտութիւն	Տ. Զենոր Քինյ. Նալպանտեան	64-66
ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ		
- Հայ Եկեղեցին Իրրեւ Ինքնութեան Բեւեռ	Տ. Նորվան Եպս. Զաքարեան	67-72
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ		
- Հայկական Եկեղեցագիտական Երաժշտութիւն		
Համակարգը եւ Ներկայ վիճակը Մաս Բ.	Արամ Քերովքեան	73-81
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ		
- Armenian Writers in Medieval Jerusalem	Abraham Terian	82-102

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- Գեղցերի նամակը Արշակ Տ. Միքայելեանին Տ. Աւետիս Արդ. Իփրանեան 103-108

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- Թորգոմ Պատրիարքի այցը Աթենք Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան 109-11
 - Հայ Երուսաղէմ Օտար Ունկնդիրներուն Ներկայ մը 112
 - Յուցահանդէս, Ամանոր Տ. Բագրատ Արդ. 113
 - Նախագահ Լեւոն Տ. Պետրոսեանի
   Այցը Հնդկաստան Տ. Ադան Արք. Պալիօզեան
   Հայրապետական Պատուիրակ
   Հնդկաստանի 114

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԿԱՆՔ ԵՒ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

- Շիմոն Բերեգին, Հանի Մուլիւմին, Քամալ Էլ Շէյխին 115
 - Յորդանանի Հիւսէյն Թագաւորին 116
 - Պաղեստինեան Նախագահ Եասէր Արաֆաթին 117
 - Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա. Վեհ. Կաթողիկոսէն 118
 - Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. Վեհ. Կաթողիկոսէն 119
 - Հռովմէական Եկեղեցւոյ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապէն 120
 - Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Ալեքսէյ Բ. Սրբազան Պատրիարքէն 121
 - Թուրքիոյ Հայոց Գարեգին Բ. Սրբազան Պատրիարքէն 122
 - Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Նախագահ
   Ռոպերթօ Կիւլպէնկեանէն 122

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ 123-129

ՅԱՆԿ ՆՈՒԷՐՆԵՐՈՒ 130

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 131-132

2 Դեկտ. 1995, "Հայց. Եկեղեցիին եւ Հայերը Ս. Երկրին մէջ"
 Զախեն Աջ՝ Տ. Բագրատ Աբղ. Պուրնէֆեան սահիկներով բացատրութիւն. Մօնսէնէօր
 Ռիչըրտ Մաթիս Վերահսկիչ Նօթր Տամի. Թորգոմ Պատրիարք դասախօս, Կուստէր Քիւլներ
 կազմակերպիչ.

17 Դեկտ. 1995, Աբէնֆ "Կոմիտասի 125 ամեակ", նախագահութեամբ Թորգոմ
 Պատրիարքի. Առաջին շարքի վրայ, Զախեն Աջ՝ Հայ դեսպան Արման Կիրակոսեան,
 փաստաբան Յակոբ Զէսնեան, ՌԱԿի Ատեմապետ Տիգրան եւ Տիկին Սոնիկ Քաշիկեան

17 Դեկտ. 1995, Աթենք "Կոմիտասի 125 ամեակ", Ջախեն Աջ՝ Յունաստանի Հայ Դեսպանատան Քարտուղար՝ Աշոտ Պողոսեան, տեղակալ Աշոտ Յովակիմեան, դեսպան՝ Արման Կիրակոսեան, Թորգոմ Պատրիարք, Թեմական Խորհուրդի Ատենապետ՝ Սարգիս Խաչատուրեան, Տ. Գուսան Վրդ. Ալմանեան

17 Դեկտ. 1995, Աթենք "Կոմիտասի 125 ամեակ", Աջեն Ջախ՝ դաշնակահար Էտիքա Թադեոսեան, Թորգոմ Պատրիարք, Թաւ ջութակահար՝ Զուլիա Ղազարեան, խմբագիր "Նոր Աշխարհ", Ի՝ Զաւեն Գրիգորեան, Զուլիա Ղազարեան, խմբագիր "Նոր Աշխարհ", Ի՝ Զաւեն Գրիգորեան

17 Դեկտ. 1995, Աբենք, հիւրընկալներ Տէր եւ Տիկին Տիգրան եւ Սոնիկ Քաջիկեան, ՌԱԿԻ Ատենապետ. Բ. Շարք' Ջախէն Աջ' Ռուբէն Խաչատուրեան, Ազատուի Կարապետեան, Յովհաննէս Առաքելեան՝ Ատենապետ Արարատ Միութեան, Վահան Կարապետեան, Վարդուի Խաչատուրեան՝ Տիկնանցի Ատենապետուի, Դաթինա Առաքելեան եւ Սեդա Ղազարեան (Տիկնանցի անդամներ):

19 Դեկտ. 1995, Աբենք, Թորգոմ Պատրիարք այցելեց ՀԲԸՄԻ Գալփախեան Վարժարանը, ընկերակցութեամբ Տ. Գուսան Վրդ. Ալմանեանի, Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքի ներկայացուցիչ Մետրոպոլիտ Իրինէոս Արքեպս.ի, Ճէյմս Իգոնովիտիսի, վարժարանի Տնօրէն Զաւէն Գրիգորեանի

19 Դեկտ. 1995, Թորգոմ Պատրիարք այցելեց Աթենքի Քաղաքապետ Տիմիթրի Ավրամոպուլոսին, ընկերակցութեամբ (Զախէն Աջ) Զաւէն Գրիգորեանի, Հայ դեսպանի Տեղակալ Աշոտ Յովակիմեանի, Տ. Գուսան Վրդ. Ալմանեանի, Միտրոպոլիտ Իրինէոսի, Ճէյմս Իգնոմփիտիսի, Տիկին Ա. Գրիգորեանի

19 Դեկտեմ. 1995, Աթենքի քաղաքապետ Տիմիթրի Ավրամոպուլոս Թորգոմ Պատրիարքին կը նուիրէ Յունական դրոշակը եւ Յուշանուէր Մետալիոն

19 Դեկտ. 1995, Աթենք, Թորգոմ Պատրիարք Կ'այցելէ համայն Յունաստանի
 քահանայապետ Տ. Սերաֆիմ Արքեպս.ին

23 Դեկտ. 1995, Պաղեստինեան Իշխանութեան Նախագահ Նասրը Արափաթի առաջին այցը
 Բեթղեհէմ

23 Դեկտ. 1995, Հոգեւոր Պետեր կը դիմաւորեն Պաղեստինեան Իշխանութեան նախագահ
Եսաւը Արափաթի առաջին այցը Բեթղեհէմ

23 Դեկտ. 1995, Պաղեստինեան ոստիկանական եւ զինուորական ուժերը կը դիմաւորեն
նախագահ Եսաւը Արափաթի առաջին այցը Բեթղեհէմ. Յունաց Տէոտորոս Պատրիարք,
Մետրոպոլիտ Թիմոթի., Թորգոմ Պատրիարք, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան

23 Դեկտ. 1995, Բեթդեհեմի հրապարակին վրայ հաւաքուած բազմութիւնը, նախագահ Նսարը Արաֆատի առաջին այցին առիթով

24 Դեկտ. 1995, Ժառանգաւոր աշակերտներու նկարներու եւ ասեղնագործ աշխատանքներու ցուցահանդէս Ժառանգաւորաց Սրահի մէջ. ցանկապատէն դուրս դրուած հրաւեր ցուցատախտակը

24 Դեկտ. 1995, ձեռագործ աշխատանքներու տաղանդաւոր ժառանգաւորներ եւ տեսուչ Տ. Բագրատ Արդ. Պուրնէքեան

24 Դեկտ. 1995, ժառանգաւոր ուսանողներու ասեղնագործութիւններ

24 Դեկտ. 1995, սկիիի ասեղնագործ ծածկոց եւ երկու Աւետարաններու քաւիշէ կողք, ի յիշատակ վաղամեռիկ Ժառանգաւոր Արշակ Մարկոսեանի

24 Դեկտ. 1995, Ժառանգաւոր աշակերտներու ձեռագործ աշխատանքներու ցուցահանդէսին, Թորգոմ Պատրիարք, Միաբանութեան անդամներ, դաստիարակներ, եւ Ժառանգաւորներ.- կանգնած, Չախէն Աջ' Աւետիս Արդ. Իփրանեան, Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեան, Սեւան Եպս. Ղարիպեան, Պատրիարք Սրբազան, Տէր. Արքեպիսկոպոս Երեմիայի, Բրոֆ. Հրաչեայ Միրզոյեան, Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան, Ընծանուէր Արդ. Բաբախանեան, Բագրատ Արդ. Պուրնէֆեան, Սահակ Արդ. Մաշալեան.

8 Յունուար 1996, Տօն Ս. Ստեփանոս Նախասարկաւագիւն. 16 զգեստաւորեալ
սարկաւագներ Սուրբ Աբղողյս եւ Էրկու սարկաւագապետ վարդապետներ

8 Յունուար 1996.- Տօն Ս. Աթոռոյ Սարկաւագաց: Յետ Ս. Պատարագի շնորհաւորանք Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ: Զախէն Աջ՝ Ա. Շարք.- Հայկ Սրկ. Միրզախանեան, Օրուման Սարկաւագապետ՝ Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան, Թորգոմ Պատրիարք, Օրուման Սարկաւագապետ՝ Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան, Տիգրան Սրկ. Կարապետեան. Բ. Շարք.- Հայկ Սրկ. Գազազեան, Ուրարակիրներ՝ Տիգրան Եղիազարեան, Լեւոն Աղոսեան, Վահէ Մարկոսեան, Կարէն Բարսեղեան, Արիստակէս Ղասապեան, Աթանաս Մարգարեան, Վրէժ Բերբերեան, Յովհաննէս Մինասեան, Մանուկ Ղալաչեան, Հրաչ Գրիգորեան, Մասիս Իսայեան, Յակոբ Յունանեան, Արմէն Սրկ. Նաչատուրեան

13 Յունուար 1996.- Կաղանդի գիշեր ժառանգաւորաց սրահին մէջ. "Մուկերու ժողով" քատրերգութեան դերակատար մուկեր եւ կատուն

13 Յունուար 1996.- Կադանդի գիշեր, վիճակահանություն. դաստիարակներէն
բախտաւորին՝ հայկական թոնեակ.

13 Յունուար 1996.- Կաղանդի գիշերուան յայտագրին մէջ ժառանգաւորացի նուագախումբը

14 Յունուար 1996.- Կաղանդ առաւօտ յետ Պատարագի, Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ Պատրիարքարանի մէջ Նոր Տարին կը շնորհաւորեն. Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտներէն Յովսէփ Գեորգեան Նոր Տարուան բարի մաղթանքը կ'արտայայտէ

14 Յունուար 1996.- Կաղանդ առաւօտ յետ Պատարագի, Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ Պատրիարքարանի մէջ Նոր Տարին կը շնորհաւորեն. Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտներ կաղանդի եւ Ծննդեան երգեր կ'երգեն

14 Յունուար 1996.- Կաղանդ առաւօտ, Պատրիարքարանի մէջ, Թարգմանչաց Վարժարանի անունով Նոր Տարուան մաղթանք եւ ծաղկեփունջ ներկայացնող աշակերտներ եւ Օր. Արփի Գահուէնեան

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ. Երուսաղեմի Ոստիկանապետ և հետեւորդներ առաւօտեան ժամը 9ին Պատրիարք Սրբազանին կ'այցելեն շնորհաւորելու և դէպի Բեթղեհէմ առաջնորդելու համար

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Երուսաղեմի Ոստիկանապետ և հետեւորդներ, ժամը 9:45ին վանքի դուռնէն ինքնաշարժերու թափօրը կ'առաջնորդեն դէպի Բեթղեհէմ, մինչեւ Ռաֆէլի Գերեզման

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի մուսֆին սֆաուտական խումբի ինֆնաշարժերու քափօրը կ'առաջնորդեն դէպի հրապարակ: Հ.Մ.Ը.Մ.ի սֆաուտական նուագախումբը.

18 Յունուար 1996, Բեթղեհեմի մուսֆին սֆաուտական խումբի ինֆնաշարժերու քափօրը կ'առաջնորդեն դէպի հրապարակ: Հ.Ն.Մ.ի սֆաուտական նուագախումբը

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի հրապարակի մուտքին Պաղեստինեան ֆաղափապետներ եւ Բեթղեհեմի Պաղեստինեան Ընդհանուր Կառավարիչ կը դիմաւորեն Բափօրը եւ կը բարձրանան Հայոց Վանք:

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ Բեթղեհեմի Հայոց Վանքին մէջ հիւրասիրութիւն. Աջէն Զախ՝ Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Հաննա Նասըր Բեթղեհեմի ֆաղափապետի օգնական, Իլիաս Ֆրէժ՝ Բեթղեհեմի ֆաղափապետ, Պատրիարք Սրբազան, Ֆարահ էլ Ալըրան՝ Պէյք Սահուրի ֆաղափապետ եւ իր երկու օգնականները

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմ Պաշտօնական Մուտքէն յետոյ, Հայոց Վանք այցելեց, Յորդանանի նախկին Վարչապետ ՏԲԻ. Ապտըլ Սալամ էլ Մէնէլի, որպէս Պաղեստինեան ընտրութեանց առիթով (20 Յունուար) քննիչ յանձնախումբի մօտ Վսեմ. Հիւսէյն Թագաւորի ներկայացուցիչ. Չախէն Աջ՝ Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայնեան, Բեթղեհեմի Յունաց Վանքի Տեսուչ, Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեան, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի Հայոց Վանքին մէջ հիւրասիրութիւն. Թորգոմ Պատրիարք, Յորդանանի նախկին վարչապետ ՏԲԻ. Ապտըլ Սալամ էլ Մէնէլի, որպէս Յորդանանի Վսեմ. Հիւսէյն Թագաւորի ներկայացուցիչ Պաղեստինեան ընտրութեանց (Յունուար 20) քննիչ Յանձնախումբի մօտ.

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի Հայոց Վանֆին մէջ, Պատրիարք Սրբազանին հետ, Հ.Ե.Մ.ի Սփառուներ, Արեւունշներ եւ Գալիկներ

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի Հայոց Վանֆին մէջ, Պաղեստինեան Շրջանի պետական ներկայացուցիչներ եւ Հայ Համայնքէն անդամներ, Պատրիարք Սրբազան Հօր հրաւերով տրուած հիւրասիրութեան մասնակցեցան երեկոյեան ժամը 7-9: Բեթղեհեմի Քաղաքապետ Իլիաս Ֆրէժ, Պէյք Սահուրի Քաղաքապետ Ֆարահ Էլ-Ա'ըրան, Բեթղեհեմի Շրջանի Ընդհ. Կառավարիչ Ահմէտ Իյո, Բեթղեհեմի Ոստիկանապետ Քէմալ Էլ-Շէյխ, Աուկաֆի նախարար Հասան Թահպուպ իրենց օգնականներով

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի Հայոց Վանքին մէջ
 հիւրասիրութիւն. Պատրիարք Սրբազանի աշին՝ Բեթղեհեմի Շրջանի Կառավարիչ Ահմէտ
 Իյտ, ձախին՝ Բեթղեհեմի ոստիկանապետ Քեմալ Էլ-Շէյխ, Աուկաֆի նախարար Հասան
 Թահպուլ, իր օգնականը՝ Իպրահիմ Քէնտէլէֆը, Պէյք Սահուրի Քաղաքապետ Ֆարահ Էլ
 Ա'ըրան

18 Յունուար 1996, Հայկական Ս. Ծնունդ, Բեթղեհեմի Հայոց Վանքին մէջ
 հիւրասիրութիւն. Ձախէն Աջ՝ Իպրահիմ Քէնտէլէֆը՝ Աուկաֆի նախարարի օգնական,
 Հասան Թահպուլ Աուկաֆի նախարար, Պատրիարք Սրբազան, Յակոբ Շէօհմէլեան, Հ.Ե.Մ.ի
 Ատենապետ, Սարգիս Մելիտոսեան, Երուսաղէմի Ֆրերներու Վարժարանի Տնօրէն Եւ ՌԱԿի
 Ատենապետ, Ալպէրք Աղազարեան Պիր Զէյք Համալսարանի մէջ դաստիարակ եւ Իսրայէլի
 հետ խաղաղութեան դաշինքի կազմակերպման մէջ Պաղեստինեան յանձնախումբի
 քերանախօսներէն

Թել-Ավիվէն Ալէյ Կէֆէն Ռուսական երգչախումբը, 9 Մարտ 1996ին, Ժառանգաւորաց Վարժարանի Սրահին մէջ

Ալէյ Կէֆէն երգչախումբի համերգին, 9 Մարտ 1996ին Ձախէն Աջ՝ Տ. Գուսան Վրդ. Ալնանեան, Էլի Կէֆէն, իմքավար, Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Հայր Գոգմոս

16 Դեկտեմբեր 1995 Կալկաթայի մէջ, Ձախէն Աջ՝ Հայկ Սուրիաս Ատենապետ Եկեղեցական Վարչութեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Տ. Աղան Արք. Պալիօգեան Հայրապետական Պատուիրակ Հնդկաստանի եւ Ծայրագոյն Արեւելի

